

แนวคิดเรื่องการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส

นางสาวศรียุค อานุวรรณะวิภาค

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา ภาควิชาปรัชญา
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2551
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

BUDDHADASA ON WORK AS THE PRACTICE OF DHAMMA

Miss Sriyuda Anuwannaviphak

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Art Program in Philosophy

Department of Philosophy

Faculty of Art

Chulalongkorn University

Academic Year 2008

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

แนวคิดเรื่องการทำงานคือ การปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส

โดย

นางสาวศรียุตา อนุวรรณะวิภาค

สาขาวิชา

ปรัชญา

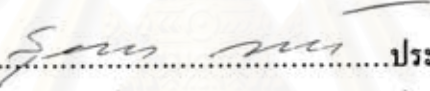
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

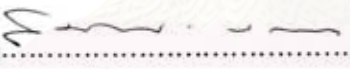
ศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรมทา

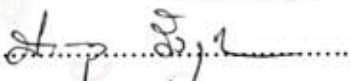
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพนธ์ อักษรวิหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. สุวรรณ สดาอานันท์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรมทา)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประทุม อังกูรโรหิต)

สถาบันวิจัยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศรียุคา อнуวรรณะวิภาส: แนวคิดเรื่องการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส
(BUDDHADASA ON WORK AS THE PRACTICE OF DHAMMA) อ.ที่ปรึกษา:
ศ.ดร. สมภาร พรหมทา, 103 หน้า.

การทำงานคือการปฏิบัติธรรมเป็นแนวคิดที่ท่านพุทธทาสมุ่งแสดงให้เห็นว่าการทำงานในชีวิตประจำวันสามารถไปด้วยกันได้กับการปฏิบัติธรรม โดยอธิบายความหมายของโลกกับธรรมว่าไม่แยกจากกัน การทำงานใดๆที่ผู้กระทำประพฤติดด้วยจิตที่เข้าถึงธรรมะ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ที่ตามแนวคิดนี้เรียกว่าการทำงานด้วยจิตว่าง ข้อมือถือเป็นการปฏิบัติธรรม เกณฑ์ในการวัดว่าเป็นการปฏิบัติธรรมนั้นให้พิจารณาภาวะจิตขณะกระทำเป็นหลัก ดังนั้นการงานในที่นี้จึงหมายถึงการกระทำทั้งหมดที่ผู้กระทำมุ่งใช้เป็นสถานการณสำหรับฝึกฝนจิต ตั้งแต่การกระทำพื้นฐาน เช่น การกิน การเดิน ไปจนถึงการกระทำที่มีความซับซ้อน เช่น การเป็นนักออกแบบ โปรแกรมคอมพิวเตอร์ และการปฏิบัติธรรมเองก็นับเป็นการทำงานอย่างหนึ่งด้วย ในที่นี้มีข้อโต้แย้งทั้งฝ่ายฆราวาส คัมภีร์วิสุทธิมรรคและอรรถกถา ซึ่งทั้งสองประการหลังเป็นคัมภีร์สำคัญของพุทธศาสนาเถรวาทที่มองว่าการทำงานนั้นไม่อาจไปด้วยกันได้กับการปฏิบัติธรรม

จากการศึกษาพบว่าทัศนะที่โต้แย้งนั้นส่วนหนึ่งเกิดจากการเข้าใจความหมายของคำว่าการทำงาน และการปฏิบัติธรรมคลาดเคลื่อนไปจากแนวทางการอธิบายของท่านพุทธทาส ซึ่งถ้าทำความเข้าใจแล้ว จะพบว่าการทำงานในที่นี้ไม่ขัดแย้งกับการปฏิบัติธรรมแต่อย่างใด เพราะการทำงานนั้นหากมุ่งใช้เป็นสถานการณในการฝึกฝนจิตเพื่อละกิเลส ก็สามารถเป็นการปฏิบัติธรรมได้อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายที่โต้แย้งมองว่าการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสนั้นจึงจะนำไปสู่การมีสมาธิและปัญญาในระดับที่เพียงพอแก่การพิจารณาโลกตามความเป็นจริง อย่างไรก็ตามการศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติธรรมตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมสามารถเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่น่าไปสู่การเข้าใจความจริงของโลกและชีวิต เพียงแต่ในกรอบของพุทธศาสนาเถรวาทยังไม่พบหลักฐานรองรับมากเพียงพอ

ภาควิชา.....ปรัชญา..... ลายมือชื่อนิติศ.....ศรียุคา อнуวรรณะวิภาส.....
สาขาวิชา.....ปรัชญา..... ลายมือชื่ออ.ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา.....2551.....

4880204722 : MAJOR Philosophy

KEYWORDS : BUDDHADASA / WORK / THE PRACTICE OF DHAMMA

SRIYUDA ANUWANNAVIPHAH : BUDDHADASA ON WORK AS THE
PRACTICE OF DHAMMA. ADVISOR : PROF. SOMPARN PROMTA , PH.D.,
103 PP.

“ Work as practice of Dhamma” is a religious principle given by Buddhadasa Bhikku. He states that working in daily life and the practice of Dhamma can be performed at the same time . Whenever a person works with the mind free from any kind of defilement, that is the practice of Dhamma. The claim that such working being the practice of Dhamma is mainly considered from the present moment of the mind which is free from defilement. In conclusion, the work meant here includes all kinds of work, ranking from the most basic such as eating and walking to the most complicated such as working as the computer programmer, and they are counted as the practice of Dhamma on the grounds that they are used for the training of the mind. In turn, the practice of Dhamma is viewed by Buddhadasa as a kind of work. There are number of arguments given against the above principle of Buddhadasa. Some of them is from the laity and some from the classical texts such as the Visuddhimagga and the commentary to the Tipitaka.

From the study, it is founded that these argument are partly based on the misunderstanding of Buddhadasa’s principle. If it is properly understood, a person will find that there is no conflict between daily life working and the practice of Dhamma .It seems that the arguments against Buddhadasa’s doctrine are based on the belief that only the practice of Dhamma as founded in the classical texts can lead to enlightenment. It is found from the study that what gained from Buddhadasa’s doctrine could be compared with a thing called insight in classical text. However, as regards Nibbana as the ultimate goal stated in the classical texts, it is not founded that the principle given by Buddhadasa has been supported by the texts.

Department : ..Philosophy.....

Student’s Signature

Sriyuda Anuwannavipha

Field of Study : ..Philosophy.....

Advisor’s Signature

[Signature]

Academic Year : 2008.....

กิตติกรรมประกาศ

กระบวนการตั้งแต่ก่อนจะได้หัวข้อวิทยานิพนธ์จนถึงวันที่ได้นั่งพิมพ์กิตติกรรมประกาศนี้เต็มเปี่ยมไปด้วยความหมายแห่งการเรียนรู้ ผู้วิจัยขอขอบคุณคุณคุณพ่อนพรัตน์ และคุณแม่ณพัสรณ์อนุวรรณะวิภาค ที่ให้โอกาสผู้วิจัยได้ทำตามหัวใจเรียกร้องอยู่เสมอ ถ้าไม่มีอิสระเสรีที่ทั้งสองท่านมอบให้ ผู้วิจัยอาจจะไม่ได้ใช้เวลาสี่ปีในภาควิชาปรัชญา สถานที่ซึ่งให้ประสบการณ์อันรุ่มรวยลึกซึ้ง อย่างที่ประสบการณ์อื่นไม่สามารถมาทดแทนได้

สืบเนื่องต่อมา ผู้วิจัยขอขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรหมทา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ อาจารย์มีงานล้นมือ แต่ยังยอมรับเป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ให้ ความเมตตาของอาจารย์ทำให้ผู้วิจัยได้มีโอกาสศึกษาในเรื่องที่ตรงกับความสนใจ และได้รับสิ่งดีมากมายจากงานศึกษานี้ นอกเหนือจากอาจารย์ที่ปรึกษาแล้ว ผู้วิจัยซาบซึ้งในความกรุณาของอาจารย์ ผู้เป็นคณะกรรมการทั้งสองท่าน คือ รองศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประทุม อังกูรโรหิต ท่านทั้งสองไม่เพียงเป็นอาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ที่สำคัญแก่ผู้วิจัย แต่ยังอบรมวิธีการ และมุมมองที่ดีในการทำงาน ถ้าหากไม่มีวิชา พร้อมทั้งความกรุณาของอาจารย์ทั้งสองงานวิจัยนี้คงไม่อาจเป็นรูปร่างขึ้นได้ และผู้วิจัยอยากกล่าวถึง วรรณทนา ลมพัทธยา เพื่อนที่เข้ามาแลกเปลี่ยนเนื้อหาในหัวใจกันและกันได้อย่างเปิดเผย รอยยิ้ม และอาการเดินล่องลอยมีความสุขของผู้วิจัยส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีเพื่อนที่สดใสน่ารักอย่างเธออยู่เคียงข้าง คอยชื่นชมและเป็นกำลังใจให้เพื่อนและน้องรักอีกคนคือเจิด บรรดาศักดิ์ คนที่เก่งปรัชญานั้นมีมาก แต่คนที่เก่งเพียงพอ และใจดีขนาดนี้มีไม่มาก ผู้วิจัยกล่าวได้ว่าถ้าไม่มีน้ำใจของเจิดที่ช่วยตีหัวให้ คงไม่ได้มานั่งพิมพ์กิตติกรรมประกาศ อีกทั้งน้ำใจของธุรการภาคทั้งสามท่าน ที่ให้ความอบอุ่นเป็นกันเองและช่วยดำเนินการเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะความช่วยเหลือของคุณแอม จรรยา ยามาตีที่ทำให้ผู้วิจัยจัดการระเบียบการที่ซับซ้อนให้ลงตัวได้ รวมถึงพี่ๆน้องที่เคยเรียนร่วมกันในภาควิชาปรัชญา พี่อัน อธิมา แสงชัย ชญานินท์ นุ้ยสิน คาริน อินทร์เหมือน ณัฐิกา ครอบงูทร เฉลิมวุฒิ วิจิตร และน้องๆภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ อลิษา สันตสมบัติ วชิรกรณ์ อาจกุ่มวงษ์ และกฤษฎา ขำยัง อีกทั้งบุคคลสนิทสามคนที่คอยช่วยเหลือ กระตุ้นเตือน และเป็นกำลังใจให้เสมอ คือทรงเกียรติ ปัญญา โนนชัย ประธาน รัชตจรรย์ และชัชสรัญ บรรชัชประชา แต่ละคนเป็นเพื่อนเคียงข้างที่มอบความสดใส อบอุ่น น้ำใจอันดีงาม ช่วยขัดเกลาปัญญา และนำพาความรื่นรมย์มาให้ชีวิตปริญญาโทของผู้ศึกษาตลอดระยะเวลาสี่ปี ผู้ศึกษาขอขอบคุณประสบการณ์ทั้งหมดนี้ด้วยหัวใจที่ยินดียิ่ง

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 : บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 แนวเหตุผล ทฤษฎี สมมติฐาน.....	3
1.3 วัตถุประสงค์.....	3
1.4 ขอบเขตการวิจัย.....	3
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	3
บทที่ 2 : แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม.....	4
2.1 ภาษาคน-ภาษาธรรม.....	4
2.2 สิ่งท่ปวงคือความว่าง.....	5
2.3 จิตว่าง.....	9
ก. ความหมายและคุณสมบัติของจิตว่าง.....	9
ข. วิธีทำให้จิตว่าง.....	16
2.4 หน้าที่ : กฎของความเป็นมนุษย์.....	19
ก. ความหมายของหน้าที่.....	19
ข. การปฏิบัติหน้าที่คือการปฏิบัติธรรม.....	24
2.5 การงานคือการปฏิบัติธรรม : การกระทำตาม “หน้าที่”.....	27
ก. ความหมายของ “การงาน”.....	28
ข. ความหมายของ “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม”.....	36
ค. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม : การทำงานเพื่องาน.....	46

	หน้า
ง. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม : การทำงานด้วยจิตว่าง.....	49
จ. หมวดกรรมในเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง.....	58
บทที่ 3 : ข้อถกเถียงที่มีต่อแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม.....	63
3.1 จิตว่าง มีอยู่จริงหรือไม่.....	63
3.2 การทำงานไม่อาจไปด้วยกันได้กับการปฏิบัติธรรม.....	65
ก. การปฏิบัติธรรมนำไปสู่การหลีกจากโลกและหลีกจากการทำงาน.....	65
ข. ชมราวาสทำงานด้วยจิตว่างไม่ได้.....	68
ค. การทำงานด้วยจิตว่างขัดแย้งกับผลสำเร็จทางโลก.....	73
ง. การทำงานเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม ข้อถกเถียงจากวิสุทธิมรรค และอรรถกถา.....	75
3.3 การทำงานกับการบรรลุธรรม.....	77
บทที่ 4 : บทสรุป.....	88
4.1 การวิเคราะห์แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม.....	88
4.2 สรุป.....	95
4.3 ข้อเสนอแนะ.....	99
รายการอ้างอิง.....	100
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	103

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

“ธรรมกับโลกนั้นถ้ามองกันในส่วนลึกแล้ว เป็นสิ่งๆเดียวกัน ถ้าว่าปราศจากธรรมแล้ว โลกก็ไม่เป็นโลกไปได้ จะสลายไปก่อนหน้า”¹ ในการสืบทอดเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา นั้น ท่านพุทธทาสได้มองเห็นว่าภายใต้สมมติสัจจะ หรือ การบัญญัติความจริงร่วมกันของมนุษย์ แท้จริงแล้วยังถูกครอบคลุมอยู่โดยกฎเกณฑ์อันใหญ่กว่า ซึ่งเป็นเกณฑ์อันเดียวที่จริงแท้ นั่นคือกฎของโลกระรรมชาติ อันมีหลักแห่งอิทัปปัจจยตา ที่แสดงถึงความเป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งกันเกิดของสรรพสิ่ง แสดงถึงความเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) ไม่พลีไหวไปตามความพอใจ หรือไม่พอใจของมนุษย์ เรียกว่า ปรมัตตสัจจะ ในการนี้สมมติสัจจะจึงเป็นเพียงกฎเกณฑ์ชั่วคราวที่บัญญัติขึ้นเพื่อช่วยให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างราบรื่น แต่ก็เปลี่ยนแปลงไปได้ตามเหตุปัจจัยต่างๆ และหากข้อบัญญัติเหล่านั้นห่างไกลจากความจริงเชิงปรมัตตมากเพียงใด มนุษย์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกฎธรรมชาติ แต่สร้างโลกของตนขึ้น โดยแยกต่างหากจากความจริงตามธรรมชาติ ย่อมไม่อาจจัดทุกข์ตามจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตามจารีตในการสืบทอดพระศาสนาในยุคสมัยหนึ่ง ท่านพุทธทาสพบว่ามิผู้ที่เรียกตนว่าพุทธศาสนิกชนประพฤติปฏิบัติราวกับสมมติสัจจะกับปรมัตตสัจจะนั้นได้แยกขาดจากกันอย่างสิ้นเชิง ผู้คนจำนวนมากมุ่งไปยังความจริงสมมติชนิดที่ลุดให้จิตวิญญาณตกต่ำคือเน้นพัฒนา และสะสมวัตถุเป็นหลัก โดยละเลยหน้าที่ทางจิตวิญญาณ ผลก็คือการเติบโตของตัวตนที่เต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว เกิดการแก่งแย่งชิงดีกันในสังคม ไร้ซึ่งความสงบสุขทั้งทางกาย และจิตใจ ท่านพุทธทาสมองว่าปัญหานี้เกิดจากการดำรงชีวิตโดยแยกธรรมกับโลกออกจากกัน “ขอร้องว่าอย่าให้เป็นเหมือนกับที่เป็นอยู่โดยมาก คือว่าเอาธรรมไว้ที่วัด เอาโลกไว้ที่บ้าน เอาโลกหรือตัวเองนี้ไว้ที่บ้าน แล้วธรรมนั้นเก็บไว้ที่วัด การทำอย่างนี้ไม่ยุติธรรมอย่างยิ่ง...”² เช่นนี้แล้ว คนก็จะห่างไกลจากธรรมแท้ คือความประณีต สะอาด บริสุทธิ์ของจิต จุดมุ่งหมายของพุทธศาสนาที่มีขึ้นเพื่อช่วยดับทุกข์ของผู้คน ก็ไม่อาจบรรลุได้

¹ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, (กรุงเทพฯ : แสงธรรม, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า 14.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

ท่านพุทธทาสกล่าวย่ออยู่เสมอว่า “ธรรมะต้องอยู่ในเนื้อในตัวคน” หมายถึงธรรมต้องอยู่ในการดำเนินชีวิต คนจึงจะสามารถมีชีวิตที่ประเสริฐ และรังสรรค์โลกที่มนุษย์และสรรพชีวิตจะดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข แนวคิดเรื่อง “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” จึงถูกเผยแผ่ขึ้นเพื่อย้ำเตือนให้พุทธศาสนิก และผู้ที่สนใจธรรมะได้ตระหนักถึงความเป็นหนึ่งเดียวกันของโลกและธรรม และยังการกระทำให้เกิดผลเป็นชีวิตที่ดีงามด้วยธรรมขึ้นในโลก ดังกล่าวไว้ว่า “ถ้ากล่าวถึงธรรมะที่ถูกต้องแล้ว จะไม่มีคำว่าทั้งโลก หรือ หนีโลก เพราะที่ถูกต้องนั้น มุ่งหมายจะให้คนอยู่ในโลกด้วยชัยชนะต่อโลก”³

ท่านพุทธทาสอธิบายแนวคิด “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” ว่าเป็นคั่งอุบาย อุบายในที่นี้หมายถึง การพูดไม่สอดคล้องกับสิ่งที่ปรากฏภายนอกเพื่อจุดประสงค์อื่นที่สำคัญกว่า⁴ การกล่าวว่า “การทำงาน” ที่คนทั่วไปมองว่าเป็นสิ่งเลวร้ายเป็นการปฏิบัติธรรม ก็เพื่อให้คนพัฒนาเจตจำนงในการใช้การทำงานของตนซึ่งเป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ในชีวิตเป็นเครื่องฝึกฝนในทางธรรม โดยท่านได้ใช้ข้อธรรมสัมมาสัมมาทมะ ซึ่งเป็นหนึ่งในมรรคมีองค์แปด หมายถึงการกระทำชอบ มาแก้ปัญหาในการทำงาน และให้ใช้เป็นหลักพื้นฐาน ในการกำหนดการกระทำทั้งหลายในชีวิตประจำวัน แตกต่างจากการอธิบายธรรมะเพื่อการทำงานของนักวิชาการพุทธศาสนาเถรวาทท่านอื่นๆ อาทิพระธรรมปิฎก* และพระมหาณรงค์ จิตตโสภโณ** ที่ต่างเน้นการแก้ปัญหายุติธรรมการทำงาน โดยใช้ข้อธรรมสัมมาอาชีวะซึ่งมุ่งสอนเรื่องการประกอบอาชีพโดยตรง การที่ท่านพุทธทาสเลือกใช้ข้อธรรมที่แตกต่างจากความเห็นของนักวิชาการท่านอื่นๆ นี้เป็นเพราะอะไร มีนัยสำคัญอย่างไร เป็นสิ่งที่การศึกษานี้จะได้ทำการศึกษา และวิเคราะห์ต่อไป

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

⁴ Corless, Roger G.T., “Lying to tell the truth--upaya in Mahayana Buddhism and oikonomia in Alexandrian Christianity,” in *Buddha Nature*, eds. P. Griffiths and J. Keenan (Tokyo : Buddhist Books International, 1990) pp. 27- 40.

*ดูเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม,ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 757. และ

พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสนา,พิมพ์ครั้งที่3 (กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2537) หน้า 72.

** ดูเพิ่มเติมใน พระมหาณรงค์ จิตตโสภโณ, หลักธรรมสำหรับพัฒนาเศรษฐกิจ,(กรุงเทพฯ :

กรมการศาสนา, 2527), หน้า 66 -72.

1.2 แนวเหตุผล ทฤษฎี สมมติฐาน

1. แนวคิดเรื่องการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส เป็นแนวคิดที่มีทั้งผู้โต้แย้งและสนับสนุน ฝ่ายที่โต้แย้งกล่าวว่าการทำงานกับการปฏิบัติธรรมจะกระทำพร้อมกันไม่ได้ หากจะปฏิบัติธรรมก็ต้องหยุดพักงาน
2. ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการทำงานกับการปฏิบัติธรรมสามารถดำเนินไปด้วยกันได้

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. วิเคราะห์ และจัดระบบแนวคิดเรื่องการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส
2. ตรวจสอบข้อสนับสนุน และข้อโต้แย้งที่มีต่อแนวคิดดังกล่าว

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

รวบรวม ศึกษา และวิเคราะห์ข้อมูลจากธรรมบรรยายต่างๆของท่านพุทธทาส ที่เกี่ยวกับแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ตัวบทหลักคือ **การทำงานคือการปฏิบัติธรรม** หนังสือชุดมองด้านใน อนุสรณ์ 100 ปีพุทธทาส งานบันลือธรรม และหัวข้อที่เกี่ยวข้องอื่นๆเช่น **ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก การทำงานด้วยจิตว่าง จิตว่างกรรมเหนือกรรม** และเอกสารประกอบอื่นๆทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษ

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้รับความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิด “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” มากขึ้น
2. เป็นแนวทางศึกษาต่อไปสำหรับผู้ที่สนใจเกี่ยวกับแนวคิดนี้ หรือแนวคิดอื่นๆที่มีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดนี้

บทที่ 2

แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม

เนื่องจากคำสำคัญต่างๆที่ท่านพุทธทาสใช้อธิบายแนวคิด “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” ล้วนอยู่ในกรอบการเข้าใจภาษาในระดับภาษาธรรม จึงขออธิบายทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมของท่านพุทธทาสก่อนเป็นเบื้องต้น

2.1 ภาษาคน – ภาษาธรรม

ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นท่านพุทธทาสเห็นว่าสิ่งที่เป็นอุปสรรคสำคัญอันหนึ่งในการสอนธรรมะเกิดจากการขาดความเข้าใจในภาษาธรรม ภาษาธรรมที่ท่านกล่าวถึงนี้ล้วนวางอยู่บนรูปสะกดแบบเดียวกันกับภาษาทั่วไป แต่จะบ่งบอกความหมายและนัยยะเฉพาะที่แตกต่าง โดยมองว่าผู้ที่ศึกษาและเข้าใจธรรมะจึงจะสามารถเข้าใจ และตีความภาษาธรรมที่แสดงผ่านภาษาปกติหรือที่ตามทฤษฎีนี้เรียกว่า “ภาษาคน” ได้ ในหนังสือภาษาคน-ภาษาธรรม¹ ท่านพุทธทาสได้วางระดับของภาษาไว้ว่ามี 2 ระดับคือ

ภาษาคน เป็นภาษาที่อาศัยวัตถุเป็นพื้นฐาน (Physical way of speaking) มีความหมายบ่งชี้ไปถึงสิ่งที่เห็นได้ด้วยประสาทสัมผัสสามัญของมนุษย์ คือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโลกทางวัตถุ บุคคลทั่วไปต่างมีความเข้าใจภาษาในระดับนี้เป็นพื้นฐาน

ภาษาธรรม เป็นภาษาที่อาศัยนามธรรม (abstract) เป็นพื้นฐาน (meta-physical² way of speaking) ผู้ที่จะเข้าใจความหมายของภาษาระดับนี้ ต้องอยู่ในกรอบของการศึกษาธรรมะ หรือมีความรู้แจ้งในธรรมะ

¹ พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน – ภาษาธรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2549), หน้า 4.

² ในที่นี้คำว่า meta-physics มุ่งเน้นในความหมายว่า ภาษาธรรมนั้นเอยถึงลักษณะเชิงนามธรรม ซึ่งอยู่เหนือกว่าวัตถุ มิได้หมายถึง metaphysics ในความหมายของศาสตร์สาขาปรัชญาที่มุ่งศึกษาเรื่องความมีอยู่ของสิ่งใดก็ตามของ metaphysics ได้จาก Edward Craig , *Routledge Encyclopedia of Philosophy Vol 9*, (England : Routledge, 1998), pp. 338-340.

ท่านพุทธทาสมองว่าตามปกติแล้วคนทั่วไปนั้นคุ้นเคยแต่กับภาษาคน เมื่อฟังธรรมแล้วจึงจับเอาแต่ความหมายในทางโลกวัตถุ ไม่มองเห็นความหมายในระดับนามธรรม ซึ่งเป็นตัวธรรมะแท้จริง การทำความเข้าใจภาษาธรรมเพิ่มขึ้นมาอีกระดับหนึ่งจะทำให้คนตระหนักรู้ และเข้าใจธรรมได้ดียิ่งขึ้น

จากทฤษฎีนี้จะทำให้เราทำความเข้าใจความหมายของคำส่วนใหญ่ของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมซึ่งอยู่ในระดับของภาษาธรรมได้มากขึ้น³ และในการวิเคราะห์จะเริ่มด้วยการอธิบายรากฐานของแนวคิดก่อนเป็นประการแรก

2.2 สิ่งที่ปวงคือ ความว่าง

รากฐานของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมเริ่มมาจากแนวคิดเรื่องสุญญตาซึ่งเป็นคำภาษาบาลี แปลเป็นคำไทยได้ว่า “ความว่าง” คำว่าความว่างในที่นี้ท่านพุทธทาสหมายถึงความว่างในระดับของภาษาธรรม เพราะ “...ความว่างในภาษาคน ภาษาคนโง่ที่ไม่เห็นธรรม ไม่ถึงธรรมนั้น มีความหมายว่าไม่มีอะไรเลย หรือสูญเปล่าไม่ได้อะไรเลย...”⁴ และในการอธิบายเรื่องความว่างนี้ ท่านได้ผสมผสานข้อความทั้งจากคัมภีร์พระไตรปิฎก และข้อความในคำสอนของพุทธศาสนิกายเซ็นเข้าไว้ด้วยกัน ในงานศึกษาเรื่อง “ท่านพุทธทาสกับบทบาทการก้าวนำทาง และสืบทอดธรรมในพระพุทธศาสนา” ของอานวย ยัสโยธา⁵ ได้จัดลำดับพัฒนาการทางความคิดของท่านพุทธทาสออกเป็นสี่ยุค เริ่มต้นจาก การกลับไปสืบค้นธรรมจากพระไตรปิฎกเป็นเบื้องต้น ยุคต่อมา

นอกจากนี้เดวิด เจ กัลละปะหานะ ได้แสดงถึงความแตกต่างระหว่างอภิปรัชญา (metaphysics) ในมุมมองของพุทธปรัชญาว่าต่างจากอภิปรัชญาตามมุมมองของปรัชญาสมัยใหม่ ดูเพิ่มเติมได้ใน David J. Kalupahana, *Buddhist Philosophy A Historical Analysis*, (USA : University Press of Hawaii, 1976), pp. 153-161.

³ ดูข้อถกเถียงเกี่ยวกับทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมเพิ่มเติมได้ใน Jackson, P., *Buddhadasa : A Buddhist Thinker for the Modern world*, (Bangkok : The Siam Society, 1988), p.114. และดูข้อเสนอแนะในการปรับปรุงทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมได้จาก ปรีชา มานะวานิชเจริญ. “จิตว่างในทัศนะของท่านพุทธทาส”, (ปริญญา มหบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 41- 44.

⁴ พุทธทาสภิกขุ, *ภาษาคน-ภาษาธรรม*, หน้า 30.

⁵ อานวย ยัสโยธา, “ท่านพุทธทาสกับบทบาทการก้าวนำทาง และสืบทอดธรรมในพระพุทธศาสนา”, *วารสารพุทธศาสนศึกษา*, (มกราคม – เมษายน 2549), หน้า 5 - 40.

คือการผนวก ประสานแนวคิดเรื่องสุญญตา หรือความว่างของนิกายเซ็น เข้ามาใช้ในการอธิบายธรรม ยุคที่สามมุ่งความสมานฉันท์ระหว่างศาสนา จำแนกธรรมออกเป็น 4 ความหมาย สร้างทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรม และ ยุคสุดท้าย ได้นำเอาพุทธธรรมมาตีความประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต และสังคม วิธีการอธิบายธรรมของท่านพุทธทาสแสดงให้เห็นว่าเมื่อนำคำสอนของพุทธศาสนานิกายอื่น หรือแนวคิดอื่นในสำนักคิดทางปรัชญามาอธิบายธรรม ท่านก็จะนำหลักฐานอ้างอิงจากพระไตรปิฎกขึ้นมากำกับไว้ด้วยเสมอ อย่างคำสอนเรื่องสุญญตาที่เป็นหัวใจหลักของแนวคิดนิกายเซ็น เมื่อนำมาอ้างอิงก็ได้ยืนยันถึงตัวตนในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าแสดงถึงเรื่องความว่างเอาไว้ด้วย

เข เต สุตตนตา , สุตตันตะทั้งหลายเหล่าใด ; ตถาคตตภาสิตา อันเป็นคำที่ตถาคตกล่าวแล้ว ; คมภีราลิกซึ่งคัมภีรภาพ ; คม ภีรตถา มีเนื้อความอันลึกซึ้ง ; โลกุตตรา อยู่เหนือโลก ; สุนฺณตปปฏิสยุตตา ประกอบเฉพาะแล้วด้วยสุญญตา คือ ความว่าง ; เต กาเลน กาล อุปสมปชช วิหริสฺสาม เราจักเข้าถึงธรรมนั้น ตลอดกาลโดยการแล้วเป็นอยู่ ; นี้ ⁶

ท่านพุทธทาสได้เลือกคำสอนเรื่องสุญญตา หรือ “ความว่าง” มาเป็นหนึ่งในคำสอนหลักในการอธิบายธรรม ท่านกล่าวว่าสุญญตาเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ⁷ แต่ก็ได้พบว่าผู้ฟังธรรมตลอดจนผู้วิจัยธรรมจำนวนมากตีความ “ความว่าง” ว่าหมายถึงความขาดสูญ (annihilism) หรือความไม่มี ความเห็นเช่นนี้ในพระพุทธศาสนาจัดว่าเป็นอุจเฉททิฏฐิ* คือ ความเห็นสุดโต่งจำพวกหนึ่งที่พระพุทธเจ้า ไม่ทรงยอมรับ ท่านพุทธทาสมองว่าความเข้าใจผิดนี้เกิดจากการตีความในระดับของภาษาคน การจะเข้าใจความหมายของ “ความว่าง” จะต้องเข้าใจในระดับภาษาธรรม

ในระดับของภาษาธรรม สุญญตา หรือความว่างนี้ หมายถึง ว่างจากอัตตา และอัตนียา คือ ความว่างจากตัวตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตัวตน หรือกล่าวอีกอย่างว่า “ของตน” ในกรอบคิดของพระพุทธศาสนา ความรู้สึกที่ว่าตัวตน และของตนนี้เป็นมายา ที่เกิดจากมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อันเกิดจากอวิชชา(ความไม่รู้) ความรู้สึกว่าเป็นตัวตน ของตนนั้น ควรทำให้ว่างไป เนื่องจากไม่

⁶ พุทธทาสภิกขุ, ขมฺมมฺมธรรมบรฺรชยเรื่องจิตว่าง, (กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, 2535), หน้า 28.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

* ความเห็นสุดโต่งอีกจำพวกหนึ่งคือ สิ่งทั้งปวงและโลกมีอยู่อย่างมีตัวตนที่รองรับความเปลี่ยนแปลงทั้งหลาย (เนื่องน้อย บุญยเนตร, จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อมโลกทัศน์ในพุทธปรัชญา และปรัชญาตะวันตก, พิมพ์ครั้งที่ 1(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.) p. 152)

สอดคล้องกับความเป็นจริงของโลกธรรมชาตินั้น ในโลกทัศน์ของพุทธศาสนานั้นโลกธรรมชาตินี้มนุษย์และสรรพสิ่งอาศัยอยู่ร่วมกันนี้เป็น “ความว่าง”

ลูก่อน โฆมราช ท่านจึงเป็นผู้มีสติเห็นโลก โดยความเป็นของว่างอยู่ทุกเมื่อเกิดเมื่อท่านถอนความคิดเห็นว่าตัวตนเสียได้แล้ว ก็จะเป็นผู้อยู่เหนือมัจจุราช⁸

ซึ่งความหมายของคำว่า “โลกว่าง” ในที่นี้เป็นความหมายในทางธรรม

ความว่างในภาษาธรรมนั้นมีทุกอย่าง ทุกประการ อะไรก็มี เท่าไรๆ ก็ได้ เว้นเสียแต่ความรู้สึกว่าตัวฉัน หรือของฉัน .... ทั้งรูปธรรม และนามธรรม เว้นเสียอย่างเดียวแต่ว่าไม่มีความรู้สึกว่าตัวฉัน หรือของฉัน ไม่มีความรู้สึกว่า “ตัวกู” หรือ “ของกู” นั่นคือ สุญญตา ความว่างในความหมายในภาษาธรรมะ⁹

จะเห็นได้ว่า “โลกว่าง” นี้ไม่ได้หมายความว่าขาดสูญ หรือว่างเปล่าจากสิ่งต่างๆ ทั้งหมด พุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธความมีอยู่ของวัตถุ เพียงแต่ปฏิเสธการยึดมั่นกับความรู้สึกที่ว่าวัตถุนั้นเป็นตัวตน หรือเป็นของตน พุทธศาสนามุ่งให้จัดการยึดมั่นต่อความรู้สึกอันนี้เป็นสำคัญ เพราะเป็นต้นตอแห่งทุกข์ เนื่องจากเป็นความรู้สึกที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นไปของโลกที่มนุษย์อาศัยอยู่ เพราะมองว่าโลกตามธรรมชาตินั้น สรรพสิ่งล้วนต่างปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ปราศจากความเที่ยงแท้ และไร้ซึ่งตัวตนที่รองรับความเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นอยู่ หลักธรรมของพุทธศาสนาที่อธิบายถึงธรรมชาติของโลกดังที่กล่าวมานี้คือ อิททัปปัจจยตา

เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับไป¹⁰

⁸ เรื่องเดียวกัน , หน้า 36.

⁹ พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคอน-ภาษาธรรม, หน้า 30.

¹⁰ พุทธทาสภิกขุ, อิททัปปัจจยตา, พิมพ์ครั้งที่ 1(กรุงเทพฯ : ธรรมสภา , 2544), หน้า 33.

อิทัปปัจจยตาที่กล่าวถึงนี้คือการอธิบายความจริงของธรรมชาติทั้งหลายทั้งปวงตามแนวคิดของพระพุทธศาสนา นับเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง กฎนั้นหมายถึง สิ่งที่ธรรมชาติกำหนดให้ อย่างตายตัว เด็ดขาด อยู่เหนือการกำหนดของมนุษย์¹¹ ภาวะที่สิ่งต่างๆเป็นไปตามกฎนี้ เรียกได้ว่าเป็นธรรมชาติ คือไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธรรมชาตินี้ก็มีอยู่แล้ว กฎชนิดนี้เรียกกันว่า เป็น “อสังขตะ” คือไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มันเป็นอย่างนั้นอยู่ได้โดยตัวมันเอง นอกจากในแง่ที่เป็นตัวกฎแล้ว อิทัปปัจจยตายังเล็งถึงภาวะที่สิ่งต่างๆเป็นไปตามกฎ คืออาการ หรือกิริยาที่กำลังดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ให้เป็นไป ธรรมประเภทนี้เรียกว่าสังขตธรรม และประการสุดท้าย อิทัปปัจจยตาเล็งถึงสิ่งที่เป็นผลที่เกิดจากการเป็นไปตามกฎ ถือเป็นสังขตธรรมเช่นกัน

ท่านพุทธทาสมุ่งแสดงว่ากฎอิทัปปัจจยตานี้เองคือหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะบ่งบอกถึงความเป็นไปของสิ่งทั้งปวง หรือที่พุทธศาสนาเรียกว่าธรรมทั้งปวง กฎนี้กว้างขวางครอบคลุมการอธิบายความเป็นไปของสรรพสิ่ง ทั้งที่เป็นรูปธรรม เช่นวัตถุต่างๆ ตลอดจนนามธรรม ความรู้สึก การรับรู้อารมณ์ ว่าล้วนเป็นไปตามกฎนี้ คือ ธรรมแต่ละสิ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่างๆร่วมกันปรุงแต่งให้เกิด และสิ่งนั้นก็ร่วมกันปรุงแต่งให้เกิดสิ่งอื่นๆขึ้นอีกสืบเนื่องไปเป็นสาย อาการที่สิ่งนี้ปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น เรียกว่า ปฏิจัสสมุปบาท เล็งเฉพาะตัวอาการที่อาศัยสิ่งหนึ่ง แล้วเกิดสิ่งใหม่ขึ้นตามกฎของอิทัปปัจจยตา ในทางกลับกัน เมื่อเหตุปัจจัยที่ร่วมกันปรุงแต่งให้เกิดสิ่งนั้นๆหมดไป หรือไม่มีแล้ว สิ่งนั้นก็ย่อมดับไปตามเหตุและปัจจัย ภาวะที่สิ่งต่างๆเป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตานี้เรียกว่า ตถตา คือความเป็นเช่นนั้นเอง (suchness) สิ่งต่างๆล้วนเป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตาเช่นนั้นเอง

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าในกรอบการมองของพุทธศาสนานั้น โลกธรรมชาติตลอดจนชีวิตทั้งหลายล้วนวางจากความหมายว่าตัวตน ความหมายอันนี้เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งของจิตมนุษย์ ที่ต้องการให้โลกเป็นไปตามกิเลส ตัณหาของตน อาการปรุงแต่งของจิตนี้เองที่พุทธศาสนาถือว่าเป็นต้นตอของความทุกข์ เพราะไม่สอดคล้องกับความเป็นเช่นนั้นเองในโลกธรรมชาติ จุดมุ่งหมายของพุทธศาสนาก็เพื่อมุ่งขจัดความรู้สึกว่าตัวตน ของตนซึ่งดำรงอยู่ในตัวมนุษย์ โดยมุ่งแก้ไขความเห็นผิดนี้ไปตั้งแต่ระดับของจิต ซึ่งพุทธศาสนาถือว่า จิตนั้นเป็นประธานของการกระทำใดๆทั้งปวง จึงมุ่งไปที่การทำให้จิตกลับไปสู่ภาวะที่สอดคล้องกับความเป็นไปของโลก และหากความเป็นไปของโลกนั้นคือ “ความว่าง” จากตัวตนแล้ว จิตที่สอดคล้องกับโลกย่อมเป็น “จิตว่าง”

¹¹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 338.

2.3 จิตว่าง

คำว่า “จิตว่าง” ในที่นี้อยู่ในระดับของภาษาธรรม จึงไม่ได้หมายถึงจิตที่ปราศจากกิจกรรมใดๆ หรือที่เรียกว่าปราศจาก “พฤติกรรม” ของจิตโดยสิ้นเชิง จิตว่างนี้มีไว้เพื่ออบรมผู้มีสติปัญญา หรือที่เรียกว่าเนยฺยบุคคล เมื่อพิจารณาจากคัมภีร์แล้วจะพบว่าจิตว่างประกอบด้วยคุณลักษณะในทางธรรมหลายประการ ท่านพุทธทาสได้เทียบเคียง “จิตว่าง” กับคำว่า “จิตประภัสสร” ซึ่งมีอยู่ในพระสูตร และคำว่า “จิตเดิมแท้” ซึ่งปรากฏอยู่ในแนวคิดของพุทธศาสนานิกายเซ็น ซึ่งธรรมบรรยายของท่านได้กล่าวถึงคำสอนในลัทธินี้อยู่น้อย นอกจากนี้ท่านพุทธทาสเองได้แปลคำสอนของปรมาจารย์เซ็นที่สำคัญสองท่าน คือ *สูตรของเว่ยหล่างกับคำสอนของฮวงโป* จึงกล่าวได้ว่าคำอธิบายเกี่ยวกับจิตว่างของท่าน นอกจากมีการสืบค้นหลักฐานจากพระไตรปิฎกมาอ้างอิงแล้ว ยังได้รับอิทธิพลมาจากมโนทัศน์จิตเดิมแท้ของแนวคิดนิกายเซ็นมาด้วย

ก. ความหมายและคุณสมบัติของจิตว่าง

จิตประภัสสร จิตเดิมแท้ จิตว่าง เป็นสิ่งเดียวกัน

ในการอธิบายคุณลักษณะของจิตว่าง ท่านพุทธทาสได้ยกข้อความในพระไตรปิฎกเรื่อง “จิตประภัสสร” ขึ้นมากล่าวดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นประภัสสร แต่ว่าจิตนี้เศร้าหมอง เพราะ
อุปกิเลสที่เป็นอาคันตุกะจรเข้ามา¹²

คำว่าประภัสสรมาจากคำว่า ปภา คือ แสง และ สร แปลว่า แล่นออก หรือ แล่นไป ท่านได้แปลคำว่าจิตประภัสสรว่า หมายถึง จิตนี้มีแสง หรือเรื่องแสงอยู่ในตัวมันเอง จะเห็นได้ว่าข้อความกล่าวถึงภาวะดั้งเดิมของจิตว่างมีความเรืองแสง สุกสว่าง แต่เริ่มมัวหมองเมื่อมีอุปกิเลสเข้ามา อุปกิเลสในที่นี้ก็คือ อกุศลมูลทั้งสาม โลกะ (ความโลภ) โทสะ(ความโกรธ) และโมหะ(ความหลง)

¹² พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา , 2549), หน้า 187.

ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะปิดบัง ห่อหุ้มความประภัสสรของจิตแต่เดิมให้ต้องมัวหมองไป ลักษณะที่อุปกิเลสเข้ามานั้น ได้มาในลักษณะของ “อากันตุกะ” ซึ่งหมายถึงการแหวะเวียนเข้ามาเป็นครั้งคราว

ขอให้พิจารณาว่า วันหนึ่ง คืนหนึ่งนั้น กิเลสเกิดขึ้นแก่เรา ทำให้เรามีตัณหา อุปาทานนั้นก็ครั้ง และครั้งหนึ่งนานเท่าไร อย่าได้เดา อย่าได้เชื่อตามคนที่พูดตามๆกันมา จงพิจารณาด้วยตนเอง... ท่านจะต้องพบว่าโดยส่วนใหญ่แล้วไม่ได้มีตัณหา อุปาทานเกิดขึ้นเผาผลาญร้อนอะไร เพราะอุปกิเลสจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมีอารมณ์ อารมณ์ไม่ใช่ว่ามีตลอดไป และอารมณ์เกิดแล้ว ไม่ได้หมายความว่าทำให้เกิดกิเลสตลอดไป เมื่อไม่ได้ยึดถืออารมณ์โดยความเป็นตัวกูของกู อารมณ์นั้นก็ไม่ได้ทำให้เกิดกิเลส จึงมีการเสวยอารมณ์อยู่ได้โดยไม่ต้องมีกิเลส...⁵

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นการบรรยายธรรมชาติของจิต ว่ามีการเปลี่ยนแปลงจากภาวะหนึ่งไปสู่อีกภาวะหนึ่งได้อยู่ตลอดเวลา ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อจิตมีการเสวยอารมณ์ต่างๆที่เข้ามากระทบ อารมณ์ในที่นี้คืออาการของจิตที่รับรู้ความรู้สึก แต่ “อารมณ์ไม่ใช่ว่ามีตลอดไป และอารมณ์เกิดแล้วไม่ได้หมายความว่าทำให้เกิดกิเลสตลอดไป” จากคำอธิบายนี้จะเห็นว่าอารมณ์ไม่ใช่สิ่งกำหนดให้เกิดกิเลสเสมอไป หากจิตไม่ยึดถือในอารมณ์ที่ได้รับรู้ ก็จะไม่เกิดกิเลส และตัณหาอุปาทานตามมา

กิเลส ตัณหา ต้องมีมูลมาจากอวิชชา คือ ความโง่ ความหลงเสมอไป เมื่อเกิดเรื่องขึ้น ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย คราวหนึ่งนั้น ไม่ใช่ว่าจะเป็นอวิชชาไปเสียทุกครั้ง ในบางครั้งก็ยังมีสติสัมปชัญญะเป็นไปในฝ่ายของอวิชชาของปัญญา ของญาณได้อยู่...มันแล้วแต่คนต้อนรับ ถ้าว่าต้อนรับด้วยสติสัมปชัญญะ อารมณ์ที่มากกระทบก็กลายเป็นบทเรียนเป็นความรู้ เป็นการศึกษาก่อนการเพิ่มพูนปัญญา เป็นของคืออย่างยิงไม่ควรรังเกียจ แต่ถ้าอารมณ์มากกระทบแล้ว ไม่มีสติสัมปชัญญะก็มีสิ่งที่เรียกว่า อวิชชาครอบงำเกิดขึ้นผสมโรง มันจึงผลอสติ แล้วก็ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น หรือผลที่จะเกิดมาจากอารมณ์นั้นอย่างนี้จึงจะเป็นตัณหา เป็นการเสียหาย .⁶

⁵ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุสมรรณบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 67.

⁶ เรื่องเดียวกัน , หน้า 73.

ข้อความที่ยกมาเป็นการยืนยันว่า หากอารมณ์ถูกสำรวจตรวจสอบด้วยสติ สัมปชัญญะจะไม่กลายเป็นกิเลส ตัณหา อารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่จิตเป็นปกติ แต่ไม่จำเป็นต้องให้กำเนิดกิเลสขึ้นทุกครั้งไป และจากตรงนี้เป็นที่ยืนยันพื้นฐานสำคัญของแนวคิดเรื่องจิตว่างว่า กิเลสเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายหลังและมาห่อหุ้มจิตเป็นคราวๆไป และกิเลสที่เข้ามาไม่ใช่ตัวจิตเอง เป็นเพียงสิ่งที่มาเกาะเกี่ยวอยู่กับจิต จิตเดิมของมนุษย์นั้นสว่างไสว ปลอดภัยจากกิเลส จากจุดนี้ท่านพุทธทาสได้โยงความสัมพันธ์ของจิตประภัสสร ว่ามีความหมายอย่างเดียวกันกับคำว่า จิตเดิมแท้ ในแนวคิดของเซ็น

จิตเดิม หรือ จิตเดิมแท้ นี้ มีอยู่ในพวกพุทธบริษัทฝ่ายนิกายชยานะ หรือที่เรียกกันว่านิกายเซ็น ไม่มีอยู่ในฝ่ายเถรวาทเรา แต่ว่าคำๆนี้มันบอกอยู่ในตัวว่ามีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า ประภัสสร⁷

คำว่า “จิตเดิมแท้” นั้น ก็หมายความว่า เดิม หรือ ก่อน แต่ที่กิเลสจะเกิดขึ้นในจิต ซึ่งเหมือนกับจิตประภัสสรที่มีอุปกิเลสเป็นอาคันตุกะเข้ามาภายหลัง ท่านพุทธทาสมุ่งแสดงว่าทั้งถ้อยคำจากพระไตรปิฎก และคำสอนของนิกายเซ็นนั้นแสดงออกถึงสภาวะของจิตแบบเดียวกัน คือจิตนั้นมีภาวะตั้งต้นที่โปร่งใส ปราศจากกิเลส สภาวะที่จิตยังไม่เจอไปด้วยกิเลส นั้น จะแสดงคุณลักษณะสำคัญอย่างยิ่งคือ เป็นธาตุรู้ในตัวของมันเอง

จิตนั้นสมบูรณ์อยู่ด้วยความหมายของคำว่าจิต หรือของคำว่า มโน , มโนธาตุ, จิตตธาตุ, วิญญาณธาตุ ธ-า-ตุ- ซึ่งแปลว่าธาตุ ความหมายของคำว่าจิตว่ามโนอะไรเหล่านี้ ในฐานะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ก็คือมีคุณสมบัติรู้, รู้, รู้ได้ อยู่ในตัวเอง⁸

ในสูตรของเว่ยหล่าง กล่าวถึงสมรรถนะของจิตที่สอดคล้องกับความเป็นธาตุรู้ไว้ว่า

ใจนั้นมีขนาดแห่งความจุอันใหญ่หลวง โดยเหตุที่ใจนั้นสิ่งซึม (ติดเนื่องเป็นอันเดียวกันอยู่ทั่วไป) ตลอดสากลธรรมธาตุ (คือวงแห่งธรรมมาจักร กล่าวคือสากลแห่งจักรวาล) เมื่อเรานำมันมาใช้ เราก็สามารถทราบอะไรได้หลายสิ่ง จากบรรดาสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมด แต่เมื่อใดเราใช้มันเต็มขนาดของมัน เมื่อนั้นเราก็ทราบได้สารพัดสิ่ง ไม่มีเหลือรู้ทุกๆสิ่งจากภายในหนึ่ง และหนึ่งสิ่งภายในทุกๆสิ่ง⁹

⁷ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2549), หน้า 195.

⁸ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุสมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 121.

สูตรของเว่ยหล่าง เรียกจิตในลักษณะนี้ว่า “หทัยแห่งความรอบรู้ชัดแจ้ง” และได้กล่าวถึงลักษณะที่จิตสามารถ “ไป” และ “มา” ได้อย่างอิสระ ในคำสอนของฮวงโป⁹ ได้มีการกล่าวถึงอาการของจิตในลักษณะนี้ไว้ด้วยเช่นกัน ว่าเป็นการที่จิตสามารถแทรกตัวเข้าไปในธรรมชาติได้

ทั้งนี้เพราะต้องการเพียงให้จิต เข้าถึงตัวธรรมชาติตามธรรมชาติเดิมของมันเท่านั้น แล้วเรื่องก็จบกัน โดยที่จิตชนิดนั้นจะหยุด จะว่าง จะสงบ ไม่มีทุกข์ อะไรอื่น ๆ ทุกอย่างตามธรรมชาติเดิมของมัน ดังนั้นการเพ่งในแบบนี้จึงเป็นเพียง การแทรกตัวเข้าไปในธรรมชาติ ตามวิธีของธรรมชาติล้วนๆ โดยความช่วยเหลือหรือ บันดาลของธรรมชาติ¹⁰

ภาวะที่จิตสามารถแทรกตัวเข้าไปในธรรมชาตินี้ ใน**สูตรของเว่ยหล่าง**เรียกว่าจิตอยู่ในภาวะของ “ปรัชญา” ท่านพุทธทาสเมื่อถอดความจากต้นฉบับภาษาอังกฤษได้กล่าวแล้วว่า คำว่าปรัชญาคำนี้ไม่ได้มีความหมายตรงกับ “ปรัชญา” ที่ใช้กันในภาษาไทย แต่มีความหมายตรงกับคำว่า “ปัญญา” ในนิกายเถรวาท จากการอธิบายธรรมชาติของจิตตามที่กล่าวมาจะเห็นว่าจิตที่ว่างจากความเป็นตัวตนนั้น มีลักษณะที่สำคัญคือเป็น “จิตรู้” สามารถรู้อะไรๆ ได้ด้วยตัวของมันเอง เป็นภาวะที่จิตเต็มเปี่ยมไปด้วยปัญญา จิตในลักษณะนี้จะมีกำลังมาก มีความมั่นคงแน่นอน ไม่ถูกกระทบให้อ่อนไหวไปง่ายๆ และว่องไวอย่างยิ่งในการทำการงาน ท่านพุทธทาสได้ยกตัวอย่างการทำงานด้วยจิตที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ไว้ว่า

ดาวินเขาลืมทุกสิ่งทุกอย่าง ลืมตัว(ตน)หมด ตัวเขาชื่ออะไร? อยู่ที่ไหน? เป็นอะไร? มีประโยชน์ได้เสียอย่างไร? ทำหน้าที่อย่างไร? เพื่ออะไร นี่ลืมหมด มีแต่จิตล้วนๆ ที่ฝังตัวเข้าไปในธรรมชาติ คือตัวเขาหมดไป กลายเป็นธรรมชาติไปหมดความหมายที่เป็นตัวตนของตน ตัวกู-ของกูไม่มีเหลืออยู่เลย จิตกลายเป็นธรรมชาติล้วนๆ แล้วก็เพ่งลึกถึงที่สุด ตามคุณสมบัติของมัน ฉะนั้นจึงเจาะแทงลงไปได้ถึงความลับของธรรมชาติ รู้แนวตามความเป็นจริงของธรรมชาติตามที่เขาค้นพบ นี่คือตัวอย่างที่ทำงานด้วยจิตว่างจากตัวกู-ของกู¹¹

⁹ พุทธทาสภิกขุ, **สูตรของเว่ยหล่าง**, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2530), หน้า 24.

¹⁰ พุทธทาสภิกขุ, **คำสอนของฮวงโป**, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ , 2547), คำอนุโมทนา หน้า 4.

¹¹ พุทธทาสภิกขุ, **หัวใจธรรม คำสอนท่านพุทธทาส**, (กรุงเทพฯ : ธนบรรณจำกัด , ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า 45.

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นว่า ภาวะจิตที่หยั่งรู้ความลับของธรรมชาติได้โดยตัวมันเองนี้ เกิดขึ้นหลังจากจิตได้ขจัดความเป็นตัวตน ของตนออกจนว่างลง หรือที่เรียกว่า “จิตว่าง” นั่นเอง จึงกล่าวได้ว่าอีกด้านหนึ่งของจิตว่างนั้นก็คือจิตรู้ เช่นเดียวกับอีกด้านหนึ่งของจิตรู้ ก็คือจิตว่าง ด้วยภาวะจิตเช่นนี้เองที่จิตจะสามารถแทรกตัวเข้าเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติจนแทงลงไปทราบถึงความลับของธรรมชาติได้ ซึ่งสอดคล้องกับจิตแบบ “หลุดพ้นแห่งความรู้รอบแจ้งชัด” ในคำสอนของ เว่ยหลง ภาวะของจิตแบบนี้แสดงถึง “ความเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติ” เป็น “ความรู้” ในระดับที่สูงสุดของพุทธศาสนา คือการสามารถรับรู้โลกตามความเป็นจริง ซึ่งถือว่าภาวะเช่นนี้คือภาวะปกติของจิต

ขณะที่จิตว่างนั้น จิตสมบุรณ์อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ สมบุรณ์อยู่ด้วยปัญญา และ อยู่ในปกติภาวะของมัน ¹²

ในทางกลับกันเมื่อจิตนั้นไม่ว่างหรือขาดความเป็นปกติ ท่านพุทธทาสจะใช้คำว่า“จิตวุ่น”

ในขณะที่จิตวุ่นนั้น สติเสียดสติสัมปชัญญะ สติเสียดปัญญา ไม่อยู่ในปกติภาพของมัน ¹³

จิตวุ่นนั้นเกิดขึ้นเพราะจิตถูกห่อหุ้มด้วยอวิชชา ซึ่งประกอบด้วยโลภะ โทสะ และโมหะ เป็นตัวการทำให้บุคคลรับรู้โลกบิดเบือนจากความเป็นจริงตามธรรมชาติ ตัวการสำคัญของอวิชชาที่ท่านมุ่งให้ขจัดมากที่สุดเพื่อทำให้จิตว่างนั้นคือโมหะ (ความหลง) เพราะเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนสำคัญมันหมายในตัวตน ท่านอธิบายโมหะในที่นี้เพิ่มเติมว่า คือ ความหลงในของคู่ หรือเรียกอีกอย่างว่า คติวินิยม อาทิ ดี -ชั่ว , บุญ-บาป และ สวย-น่าเกลียด เหล่านี้เป็นต้น การหลงในของคู่นี้คือการที่มนุษย์จัดแบ่งภาวะธรรมต่างๆออกเป็นชั่วตรงข้าม และให้คุณค่า ความหมายกับภาวะเหล่านั้นไปตามความพึงพอใจของตนเอง ไม่ได้เป็นไปตามความจริงของธรรมชาติ ล้วนเป็นการปรุงแต่งของสังขารธรรม *

¹² พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 123.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

* องค์ประกอบหนึ่งในห้าอย่างที่ประกอบกันขึ้นเป็นมนุษย์ มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (พระธรรมปิฎก (ประยูรค์ ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 20-31.)

สั่ง แปลว่าพร้อม ขาร แปลว่าทำ สั่งขาร แปลว่าทำพร้อม คือ ทำไม่หยุด ทำทุกอย่าง ซึ่งเราเรียกง่ายๆว่าปรุง สั่งขารแปลว่าของปรุง หรือของที่ถูกรปรุง แล้วปรุงสิ่งอื่นต่อไป...¹⁴

สั่งขารนั้นทำหน้าที่เป็น “เครื่องปรุงแต่งจิต” หมายถึงกระบวนการที่เจตนา ซึ่งท่านพุทธทาสอธิบายว่าคือความตั้งใจอันแรงกล้า เป็นตัวชักจูง เลือก และรวบรวมเอาภาวะแต่งคุณภาพจิตแบบต่างๆ อาทิ จิตที่เป็นอกุศล เช่น โมหะ โลภะ โทสะ หรือจิตที่เป็นกุศล เช่น อโลภะ อโทสะ ปัญญา อย่างใดอย่างหนึ่งมาประกอบกันเข้ากับเจตนาแล้วทำให้เกิดการกระทำทางใจ วาจา และกาย ตามมาจากการปรุงแต่งเหล่านั้น การกระทำที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า “กรรม” เพราะเมื่อมีเจตนาเมื่อใดย่อมถือว่าเกิดกรรมขึ้นแล้วเมื่อนั้น

ภิกษุทั้งหลาย เจตนาอันเอง เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้ว จึงกระทำด้วยกาย วาจา ด้วยใจ¹⁵

จากตรงนี้เราจะเห็นได้ว่าแม้ “กรรม” จะหมายถึงการกระทำ แต่ก็ต่างจากกรอบการศึกษาเรื่องการกระทำ (action) ในปรัชญาตะวันตก ที่แยกแยะการกระทำออกจากเจตนา มักยกให้เจตนาเป็นเรื่องของแรงจูงใจภายในซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งของการกระทำ * ขณะที่แนวคิดเรื่องกรรมของพุทธศาสนานั้น ไม่ได้มองว่าเจตนาเป็นเพียงสาเหตุของการกระทำเท่านั้น แต่เป็นตัวการกระทำชนิดหนึ่ง ซึ่งรายละเอียดตรงนี้พระธรรมปิฎกได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า

เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็คือกรรมเกิดขึ้นทีหนึ่ง เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้ว ก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น ก็คือมีกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตมีการเคลื่อนไหว หรือไหวตัวแล้ว แม้เป็นเพียงความคิดอะไรเล็กน้อย ซึ่งถึงจะไม่มีผลอะไรสำคัญ ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย อย่างน้อยก็เป็นละอองกรรมอันละเอียดที่สั่งสมหรือพอกเข้าไว้เป็นเครื่องปรุงแต่งคุณสมบัติของจิตอยู่ภายใน เมื่อมากขึ้น

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

¹⁵ พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 157.

*

งานของ Richard Taylor กล่าวถึงมุมมองของปรัชญาตะวันตกต่อกิจกรรมทางความคิด การจะนับว่าการคิดเป็นการกระทำก็ต่อเมื่อมีผลงานสร้างสรรค์ออกมาจากการคิดนั้น อาทิ การคิดคำนวณทางคณิตศาสตร์ เป็นต้น (Richard Taylor, Action and Purpose, (United State : Prentice-Hall, Inc., 1996), pp.156 -166.)

เช่น จิตเสพความคิดนั้นบ่อยๆ หรือความคิดนั้นรุนแรงขึ้นจนออกมาภายนอก
ผลก็แรงขึ้นขยายออกมาเป็นลักษณะนิสัย บุคลิกภาพเป็นต้น¹⁶

สิ่งปรุงแต่งอันประกอบด้วยเจตนา และภาวะจิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นนี้ ท่านพุทธทาสได้ชี้แจง
เพิ่มเติมว่าเป็นเพียงส่วนที่เกิดขึ้นกับจิต หาใช่ตัวจิตไม่ ตัวจิตนั้นยังคงเป็นประภัสสร แต่ถูกกิเลส
ที่มาปรุงแต่งอันประกอบด้วยสังขาร และอาการของจิตแบบต่างๆซึ่งรวมเรียกว่า “เจตสิก” นี้บดบัง
ไว้ เจตสิกนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากสิ่งแวดล้อม ตั้งต้นจากการที่รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์
มากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย แล้วซึมเข้าไปถึงใจ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์นั้นๆไว้
(วิญญาน) เมื่อนุญธ์รับความรู้สึกเหล่านั้นเกิดเป็นความชอบใจ ไม่ชอบใจ (เวทนา) และเกิด
ความจำได้หมายรู้ถึงสิ่งที่มากระทบเหล่านั้น (สัญญา) ก็จะเกิดการปรุงแต่งจิตตามมา(สังขาร)จาก
ความจำได้หมายรู้เหล่านั้น ความคิดปรุงแต่งนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทันทีย่อมทำให้เกิด “กรรม”

แนวคิดเรื่องกรรมนี้เป็นแนวคิดสำคัญอันหนึ่งของพุทธศาสนา เป็นเครื่องชี้บ่งถึงความดี
ชั่งในวิภูตสังสาร เพราะตราบไคที่มนุษย์ยังติดข้องอยู่ในการก่อกรรม ก็ย่อมต้องดำเนินไปตามผล
กรรมอย่างไม่รู้จบสิ้น* ทำให้ขาดอิสรภาพที่แท้ เพราะต้องเวียนว่ายอยู่ในวิภูตสังสารที่ตัวตนมีความ
เรียกร้องต้องการต่างๆอยู่อย่างไม่จบสิ้น แนวคิดเรื่องจิตว่างมุ่งจัดการปรุงแต่งนี้ โดยมุ่งทำจิตให้
ว่างจากคณหา อวิชชาทั้งหลาย จึงจะเป็นการว่างจากกรรมไปด้วย

เมื่อรักษาจิตก็คือรักษากรรม. มีพระพุทธานุชาตตรัสว่า : เมื่อบุคคลไม่รักษาจิต
กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม ก็เป็นอันว่าไม่ได้รักษา : เมื่อไม่รักษาจิตก็คือไม่
รักษากรรม ไม่รักษาจิตให้สะอาด ก็คือไม่รักษากรรมให้สะอาด.¹⁷

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคำสอนเรื่องจิตว่างนี้ไม่ได้เพียงมุ่งอธิบายลักษณะของจิต แต่มุ่งไปถึง
การปฏิบัติเพื่อให้จิตเข้าถึงความว่างเป็นสำคัญ

¹⁶ เรื่องเดียวกัน ,หน้า 176.

* ดูข้อถกเถียงเกี่ยวกับการใช้หลักกรรมอธิบายปัญหาการเกิดใหม่ และปัญหาความชั่วร้ายใน Whitley
R.P.Kaufman, “Karma, Rebirth, And The Problem of Evil”,*Philosophy East & West* 55(January 2005): 15-32.

¹⁷ พุทธทาสภิกขุ, *กรรมเหนือกรรม*, (กรุงเทพฯ : ธรรมบุชชา, 2520), หน้า 54.

ข. วิธีทำให้จิตว่าง

ธรรมชาติดั้งเดิมของจิตมีความว่างจากตัวตน และกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน เท่ากับจิตมีเวลา ที่ว่างอยู่เองตามธรรมชาติ ท่านพุทธทาสได้ให้เหตุผลเพิ่มเติมตรงจุดนี้ว่า

ลองคิดดูให้ดีว่า ถ้าจิตนี้ว่าง คือเสรีามองอยู่ด้วยกิเลสเป็นความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความอะไรต่างๆอยู่เป็นประจำ เป็นความวุ่นเป็นพื้นฐาน แล้ว พวกเราก็คงไม่ได้มีชีวิตรอดมาจนถึงวันนี้ หรือมานั่งอยู่ที่นี้ได้ ; เราจะต้อง เป็นโรคเส้นประสาท เราจะต้องวิกลจริต เราจะต้องตาย เพราะฉะนั้น จึงขบใจ ความว่าง ขบใจความว่างอย่างยิ่งซึ่งมีอยู่เป็นพื้นฐานซึ่งทำให้มีระยะเวลายาวพอ, ที่เป็นความพักผ่อน ที่เป็นความดำรงอยู่ได้ของจิตที่ทำให้เราไม่ต้องเป็นโรคเส้น ประสาท ไม่ต้องเป็นโรควิกลจริตหรือตาย¹⁸

การทำจิตให้ว่างในที่นี้ จึงหมายถึงการยืดระยะเวลาว่างตามธรรมชาติของจิตออกไปให้นานขึ้น การยืดระยะเวลาว่างให้ยาวออกไปนี้เป็นสิ่งที่ฝึกฝนได้

เราก็มีไฟกรดตามแบบของพระพุทธเจ้า มองไปทางไหนมันก็ว่างไปหมดจาก สัตว์ จากบุคคล ตัวตนเรา เขา ; แต่ก็ต้องมีการศึกษา อบรม มาพอสมควรเราจึงจะ รู้จักทำได้¹⁹

การฝึกฝนที่กล่าวถึงนี้ว่างอยู่บนพื้นฐานว่าเรามีศักยภาพดั้งเดิม คือความสามารถของจิตที่ ประกอบด้วยปัญญา จึงมิใช่เพื่่อมุ่งสร้าง แต่เป็นลักษณะการพัฒนาศักยภาพที่มีอยู่แล้ว

คือมันเพียงแต่**พอกพูนปัญญา** คือมันเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้ว แต่ว่าทำให้มันมากขึ้น เจริญขึ้น develop มันขึ้น ที่มันมีอยู่เพียงสิ่งเดียวนั้น ให้มันแก่กล้าขึ้นมาก็แก้ปัญหา ได้หมด เพราะมันเป็นเรื่องปัญญาสูงสุด²⁰

¹⁸ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 120.

¹⁹ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, (กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, 2544), หน้า 56.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57-58.

และการพัฒนาที่ว้าคือนี้มุ่งเน้นให้มีการเป็นอยู่ตามหลักของมรรคมืองค์แปด
 ฐู่แต่เพียงระวังจิตอย่าให้สูญเสียมเป็นประภัสสร คือมีสติ สัมปชัญญะ
 ควบคุมทางเกิดขึ้นของกิเลสทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ก็
 สามารถจะรักษาไว้ได้ซึ่งภาวะเดิมแท้ของจิตนั้น โดยการปฏิบัติในอัฐฐังคิกมรรค²¹

อัฐฐังคิกมรรคที่กล่าวถึงนี้คือ หลักการเพื่อการเป็นอยู่ที่ถูกต้องแปดประการ ได้แก่ มี
 ความเห็นชอบ ใฝ่ฝนชอบ ทำการงานชอบ วาจาชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ พากเพียรชอบ มีสติชอบ และมี
 สมาธิชอบ หลักมรรคมืองค์แปดจะระงับซึ่งการปรุงแต่งทั้งหลาย ทำให้จิตกลับสู่สภาวะเดิมแท้คือ
 ความว่างขึ้นมาได้ ในการปฏิบัตินั้นต้องตั้งต้นตั้งแต่การมีความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) คือมีทัศนคติ
 ในการมองโลกอย่างถูกต้องด้วยปัญญา เมื่อตีความหลักธรรมของท่านพุทธทาสที่กล่าวว่าหัวใจของ
 พุทธศาสนาคือความว่าง ความเห็นชอบย่อมีใจความสำคัญคือ มองเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็น
 ความว่าง เพื่อจะไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ แล้วค่อยมีการกระทำในมิตีอื่นๆที่ประกอบด้วยความ
 เห็นชอบนี้หล่อเลี้ยงไว้อยู่เสมอ จากนั้นมรรคองค์อื่นๆจึงดำเนินตามรอยแห่งความเห็นถูกต้องมา
 ได้โดยตรงทาง

การปฏิบัติตามหลักมรรคมืองค์แปดนั้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่าคือธรรมะที่ใช้ในการ
 ปฏิบัติเพื่อการเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง* “...ธรรมะหมวดที่เป็นตัวการเป็นอยู่ด้วยจิตว่างนี้ ระบุลงไป
 ตรงๆได้เลยว่า ได้แก่ อริยมรรค”³⁰ ท่านพุทธทาสอธิบายว่าอริยมรรคนี้สามารถใช้เพื่อดับทุกข์ใน
 ทุกการงาน ทุกเวลา ทุกสถานที่ โดยการปฏิบัติตามมรรคมืองค์แปดได้มุ่งเน้นไปที่ การใช้สติ
 สัมปชัญญะสังเกตตนเองในการกระทำอิริยาบถต่างๆอยู่ทุกขณะจิต เพราะแนวคิดนี้มองว่าการมี
 จิตว่างนั้นไม่แยกขาดไปจากการประกอบกรรม³¹ กรรมในที่นี้คือการกระทำที่ประกอบไปด้วย
 เจตนามีช่องทางแสดงออกมาทั้งทางใจ วาจา และทางกาย หนทางของการทำจิตให้ว่างนั้นสัมพันธ์
 สอดคล้องอย่างยิ่งกับการมีกรรมในมิตีต่างๆทั้งแปดประการอย่างถูกต้องไปจนกว่าจะถึง
 ภาวะสิ้นกรรม หรือหมดความรู้สึกรว่ามีตัวตน ของตนอย่างสิ้นเชิงในทุกๆขณะจิต ทำลายรากเหง้า
 ของกิเลส ไม่ให้มีโอกาสเกิดอีกต่อไป ซึ่งเรียกสภาวะนี้ว่าการบรรลุธรรม ในคำสอนของฮวงโปได้
 กล่าวถึงวิธีการฝึกฝนจิตให้ว่างผ่านการกระทำในอิริยาบถต่างๆนี้ไว้ว่า

²¹ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 194.

* การเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง แจกแจงออกมาได้เป็น การทำงานด้วยจิตว่าง ยกลงมาให้ความว่าง กินของความ
 ว่าง ทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง จาก พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรมคำสอนท่านพุทธทาส, (กรุงเทพฯ :
 ธนบรรณ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า 37-179.

³⁰ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรมคำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 179.

³¹ พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมบุชา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า 7.

ถ้าพวกเขาใช้เวลาของเธอทั้งหมด ไม่ว่าจะเดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ ก็ตาม ให้เป็นการฝึกฝนเพื่อจะหยุดเสีย ซึ่งการกระทำต่างๆของจิตของเธอเอง ในการที่จะก่อรูปความคิดต่างๆขึ้น เมื่อเป็นดังนั้น เธอก็จะเป็นผู้เที่ยงแท้ ต่อการลู่ถึงจุดหมายปลายทางขั้นสุดท้าย³²

จากดวบทที่ยกมาจะเห็นว่า การทำจิตให้ว่างจากความคิดปรุงแต่งต่าง ๆ นั้น กระทำภายใต้ การกระทำในมิติต่างๆ “ถ้าพวกเขาใช้เวลาของเธอทั้งหมด ไม่ว่าจะเดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอน อยู่ก็ตาม...” จุดนี้สะท้อนคำสอนของท่านพุทธทาสเช่นกัน ที่มุ่งเน้นให้ฝึกจิตว่างควบคู่ไปกับการกระทำต่างๆในชีวิต การฝึกจิตตรงนี้ทำได้โดยใช้ สติ สัมปชัญญะ รู้เท่าทันจิตในทุกๆขณะแห่ง การกระทำของตน คำว่า สัมปชัญญะนั้นแปลว่า รู้สึกตัวทั่วพร้อม และอย่างถึงที่สุด ความรู้ถึงที่สุด นั้นท่านพุทธทาสกล่าวว่า “...รู้ว่าไม่มีอะไรควรยึดมั่นถือมั่น ”³³ ส่วนสตินั้น เป็นตัวที่มากุมความรู้ อันนี้ไว้ เพื่อให้เกิดการรู้ ที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่นได้อย่างทันทั่วทั้งที่

ไปภูบ้าน ภูเรือน ทำงานกลางคืนชั้นต่ำชั้นเลว กวาดขยะมูลฝอย ก็เหมือนกัน มันก็ต้องตั้งปัญหาว่า นี่กำลังทำด้วยสติปัญญาหรือทำด้วยกิเลสตัณหา คือมันประกอบด้วยสติปัญญาหรือประกอบด้วยกิเลสตัณหา นี่บทเรียนมีอยู่อย่างนี้ ถ้าทำด้วยกิเลสตัณหาก็จะต้องรู้ให้ได้ว่าทำด้วยกิเลสตัณหา แล้วควรจะทำอย่างไร ต่อไป มันก็ควรจะแสดงบาปแก่ตัวเอง แล้วก็อย่าทำอีก คือกลับใจไม่ทำอีก ก็ มีอยู่เท่านั้นเองจนกว่ามันจะเป็นนิสัย ก็ต้องทำงานด้วยสติปัญญา ไม่ทำงาน ด้วยกิเลสตัณหา³⁴

จากดวบทที่ยกมาจะเห็นว่าแนวคิดเรื่องจิตว่างเน้นไปที่การสะสมมโนกรรมที่จิตปรุง แต่งขึ้นเป็นสำคัญ โดยใช้สติ สัมปชัญญะ คุณสมบัติของจิตไว้ให้ปกติเสมอ ตรงนี้เราจะเห็น ความสัมพันธ์ของการชำระจิตจากการทำความกรรม ว่ามีปฏิริยาต่อกัน การชำระจิตให้กลับสู่ความ ว่าง ส่งเสริมให้การทำความกรรมมีความบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น ในทางกลับกันการทำความกรรมที่มีความ

³² พุทธทาสภิกขุ, คำสอนของหลวงปู่, หน้า 90.

³³ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรม คำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 142.

³⁴ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรม คำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 52-53.

บริสุทธิ์ก็ส่งเสริมให้จิตกลับไปสู่ภาวะดั้งเดิม และพบว่าสิ่งที่แยกแยะการกระทำทั่วไปออกจากการกระทำที่เป็นการส่งเสริมสภาวะจิตว่างนั้นคือ การประกอบไปด้วยสติ สัมปชัญญะ รู้เท่าทันความคิด อารมณ์ที่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ของตน หากการกระทำใดก็ตามประกอบไปด้วยสติ สัมปชัญญะเช่นนี้ นับว่าเป็นการกระทำเพื่อการฝึกฝนจิตว่าง ซึ่งเมื่อปฏิบัติจิตให้ว่างจากความเป็นตัวตนได้ในทุกๆมิติของการกระทำ ซึ่งย่อมหมายถึงว่างในทุกๆขณะจิตแล้ว ก็จะบรรลุถึงความว่างอย่างหมดจดสมบูรณ์ คือ ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง หรือที่เรียกว่า นิพพาน ทำให้อยู่เหนือกรรม หยุดการเวียนว่ายรับผลกรรมในวัฏสงสารในท้ายที่สุด

เราจะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องจิตว่างมุ่งแสดงถึงศักยภาพของจิต เมื่อว่างจากความเป็นตัวตนของคุณแล้ว ย่อมเปี่ยมไปด้วยศักยภาพในการรู้ความจริงตามธรรมชาติได้ด้วยตัวจิตนั่นเอง ทำให้เกิดสติปัญญาอย่างสูง และสามารถจัดตั้งต่อแห่งทุกข์คืออวิชชาที่เกี่ยวข้องร้อยรัดไปได้ จิตว่างนั้นหากกล่าวในมุมกลับ คือจิตที่เต็มเปี่ยมไปด้วยสติปัญญานั่นเอง การพัฒนาจิตให้ไปสู่สภาวะดังกล่าว กระทำได้โดยการดำเนินชีวิตตามหลักมรรคมีองค์แปด คือหลักการเป็นอยู่ชอบแปดประการ ซึ่งแต่ละองค์ของมรรคนี้ส่องสะท้อนให้เห็นมิติต่างๆในการกระทำกรรม ทั้งทางกาย วาจา ใจ การดำเนินชีวิตตามหลักมรรคมีองค์แปด ก็เป็นเช่นเดียวกับการ“เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง” ซึ่งเป็นแนวทางปฏิบัติที่ท่านพุทธทาสได้โยงภาวะจิตว่าง เข้ากับการกระทำกรรมในมิติต่างๆของชีวิตมนุษย์เข้าไว้ด้วยกัน การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างนี้ เรียกได้ว่าเป็นวิถีการดำรงอยู่ที่ถูกต้อง และยังถือว่าเป็นทั้งหน้าที่ และการทำงานอันสูงสุดของมนุษย์

2.4 หน้าที่ : กฎของความเป็นมนุษย์

ก่อนจะวิเคราะห์หมโนทัศน์การทำงานคือการใช้ธรรม มีความจำเป็นต้องทำความเข้าใจเรื่องหน้าที่ ซึ่งครอบคลุมกรอบหมโนทัศน์เรื่องการทำงานคือการใช้ธรรม

ที่มาและความหมาย

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหมโนทัศน์ “หน้าที่” โดยจัดอยู่ในการสอนเรื่อง “ธรรม” คำสอนที่วางด้วยความจริงของโลก

ธรรม* แปลว่า สิ่ง หมายถึงสิ่งทั้งหมดไม่ยกเว้นอะไร ทั้งสิ่งดี-ชั่ว สิ่งที่มีมองเห็นตัว สิ่งมองไม่เห็นตัว สิ่งที่เป็นเหตุ-ผล สิ่งที่เป็นการกระทำ-ผลของการกระทำ รวมเรียกว่า “ธรรม” และถือว่าทุกสิ่งเป็นธรรมชาติ แบ่งเป็น 4 ความหมาย³⁵

1. ธรรมชาติ ปราภฏการณ์ธรรมชาติทั้งหมดเท่าที่มนุษย์สัมผัสได้ แบ่งออกเป็น
  - รูปธรรม คือวัตถุ เช่น ผงฝุ่น ข้าวของต่างๆ ไปจนถึงดีกรามบ้านช่อง
  - นามธรรม คือ จิต ความคิด ความรู้สึกต่างๆ ที่รู้สึกด้วยจิต ไปจนถึงการปฏิบัติต่างๆ และนิพพาน นับเป็นนามธรรม
2. กฎของธรรมชาติ ธรรมแต่ละอย่างจะมีกฎเกณฑ์เป็นของตัวเอง ส่วนที่เป็นสัจจะของธรรมชาติที่แยกออกมานี้ก็เรียกว่าธรรม
3. หน้าที่ของมนุษย์ตามกฎของธรรมชาติ³⁶ สิ่งมีชีวิตที่มีความรู้สึกเช่นมนุษย์ โดยไม่ยกเว้นว่าอยู่ในระบบศาสนา ปรัชญา และจริยธรรมแบบไหน เมื่อเกิดมาจะมีหน้าที่โดย

---

* “ธรรม” หรือ ธรรมนิยาม ซึ่งหมายถึงกฎธรรมชาตินี้ พระธรรมปิฎกกล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมโดยอ้างอิงจากคัมภีร์อรรถกถา แบ่งออกเป็น 5 อย่าง คือ 1. อุตุนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิ ลมฟ้าอากาศ 2. พีชนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุ์กรรม 3. กรรมนิยาม กฎเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือกระบวนการให้ผลของการกระทำ 4. ธรรมนิยาม กฎเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย 5. จิตตนิยาม กฎเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 67- 68.)

³⁵ พุทธทาสภิกขุ, หน้าที่ของมนุษย์, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์), 269-271.

³⁶ ท่านพุทธทาสกล่าวถึงที่มาของการใช้คำว่าธรรมในความหมาย “หน้าที่” ว่าเริ่มมีมาตั้งแต่ในอินเดียโบราณ ในยุคก่อนพุทธกาล (พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือในการสร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก, หน้า 32.)

ดูเพิ่มเติมเรื่องความหมายของธรรม นอกจากหมายถึงกฎธรรมชาติ แล้วยังหมายถึงหน้าที่ทางศาสนา ใน Christopher Bartley, Indian Philosophy A-Z, (Edinburgh : Univ.press, Finland, 2005), pp. 47-48.

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสอ้างถึงแนวคิดเรื่องธรรมของกลุ่มธีโอโซฟี (Theosophy) ว่าบัญญัติความหมายของ “ธรรม” ว่าหมายถึงหน้าที่ไว้ (พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือในการสร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก, หน้า 32-33.)

กลุ่มธีโอโซฟีก่อตั้งโดย Helena Petrovna Blavatsky และ Henry Steel Olcott ที่ผสมผสานพุทธปรัชญาปรัชญาฮินดู และแนวคิดแบบ Neoplatonism เข้าด้วยกัน กลุ่ม Theosophical Society ได้จัดตั้งขึ้น ใน New York ค.ศ.1975 มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างศูนย์รวมของความเป็นพี่น้องร่วมกันในมนุษยชาติ โดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติ ชนชั้น เพศ และสีผิว กระตุ้นให้เกิดการศึกษาเปรียบเทียบศาสนา ปรัชญา และวิทยาศาสตร์ และเพื่อตรวจสอบกฎและปรากฏการณ์ธรรมชาติ รวมทั้งศักยภาพที่แฝงเร้นในตัวมนุษย์, (Edward Craig, Routledge Encyclopedia of Philosophy Volume 9, (England : Routledge, 1998), pp. 363-365.)

ธรรมชาติ ที่จะต้องประพฤติ ปฏิบัติต่อทุกๆ สิ่งอย่างถูกต้อง เพื่อความรอดทั้งทางกาย ซึ่งทำให้ชีวิตเชิงกายภาพรอดอยู่ได้ และทางวิญญาณที่ทำความเจริญทางจิตใจยิ่งขึ้นไป

4. ผลที่มนุษย์ได้รับจากการทำหน้าที่ จะเป็นผลดี หรือร้ายก็แล้วแต่ว่าการทำหน้าที่นั้น กระทำอย่างถูกต้องสมบูรณ์เพียงใด ผลสูงที่สุดคือนิพพาน

ในบรรดาข้อธรรมทั้งสี่ประเภทที่กล่าวมาท่านพุทธทาสให้ความสำคัญกับข้อที่สาม คือหน้าที่มากที่สุด ดังคำกล่าวที่ว่า “หน้าที่ ที่เป็นธรรม หรือธรรมที่เป็นหน้าที่ มีความสำคัญยิ่งกว่าความหมายไหนหมด”³⁷ เพราะธรรมในความหมายหน้าที่นี้เกี่ยวข้องกับ การประพฤติ ปฏิบัติของมนุษย์โดยตรง เป็นการปฏิบัติที่มุ่งตรงไปสู่สาระสำคัญของความเป็นมนุษย์ เป็นไปเพื่อ “ความรอด” ของมนุษย์ ท่านพุทธทาสกล่าวว่า

เหลือบตาดูทุกๆ ไป ก็จะมองเห็นว่าบรรดาสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายแล้วต้องทำ สิ่งที่จะทำให้มีชีวิตรอดอยู่ได้ แม้จะเป็นเพียงต้นไม้ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตชั้นต่ำ ต้นไม้ก็ยังคงทำให้ตัวมันเองรอดอยู่ได้ หรือเพื่อให้ตัวมันเองเจริญงอกงาม ดีที่สุดที่มันจะดีได้ และมีพืชพันธุ์ต่อไป³⁸

จะเห็นว่าแนวคิดนี้ยอมรับว่าสิ่งมีชีวิตทั้งหลายนั้น มีสิ่งที่จะต้องทำเพื่อให้มีชีวิตรอดอยู่ได้ ความรอดนี้หมายถึงความรอดในเชิงกายภาพก่อนเป็นอันดับแรก อาทิเช่น ต้นไม้ต้องมีกลไกให้ตัวมันเจริญงอกงาม ไปจนถึงสืบพันธุ์ ขยายพันธุ์ต่อไปได้ สัตว์เดรัจฉานก็จะมีสัญชาตญาณที่จะเอาชีวิตรอด ตั้งแต่รู้จักหาอาหาร ป้องกันอันตรายจากผู้รุกราน รู้จักสืบพันธุ์ ไม่ให้สูญพันธุ์ไป พฤติกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นไปเพื่อความรอด พฤติกรรมของแต่ละเผ่าพันธุ์ที่กระทำไปเพื่อความรอดนี้จะแตกต่างกันไปตามระดับวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตนั้นๆ แนวคิดนี้มองพฤติกรรมใดก็ตามที่เป็นไปเพื่อความรอดนั้นเรียกว่าหน้าที่ แต่มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตซึ่งมีระดับจิตสำนึกซับซ้อนขึ้นมากกว่าพืชและสัตว์ หน้าที่ของมนุษย์ นอกจากความรอดทางกายภาพที่ต้องมีอยู่เป็นปฐมแล้ว มนุษย์ยังอยู่รอดเพื่อได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่ควรจะได้รับ นั่นคือความรอดทางวิญญาณ

เมื่อไม่สูญพันธุ์ หรือรอดชีวิตอยู่ได้ แล้วจะอยู่ทำไมกัน? จะอยู่ไปทำไมกัน ? เรื่องมันก็มีว่า เพื่อ ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มันควรจะได้รับ...³⁹

³⁷ พุทธทาสภิกขุ, หน้าที่ของมนุษย์, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2549), หน้า 271.

³⁸ พุทธทาสภิกขุ, การงานที่เป็นสุข, หน้า 6.

สิ่งที่ดีที่สุดในที่มนุษย์ควรจะเข้าถึงได้ คือ สภาพของจิตใจที่หมดปัญหา ที่หมดสิ่งรบกวน หมดสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหลือเป็นใจที่เป็นอิสระ เชือกเส้นเป็น ผาสุกไม่มีอะไรกระทบกระทั่งได้ อย่างนี้เราเรียกว่าการบรรลุถึงพระนิพพาน แปลว่าดับหมดแห่งปัญหา เครื่องรบกวนทุกๆประการ เป็นจุดสุดท้ายของหน้าที่ การงานของสัตว์ในระดับสูงสุด ที่เรียกกันว่ามนุษย์นั่นเอง นี่แหละคือสิ่งที่เรียกว่าการงาน⁴⁰

ข้อความที่ยกมาทำให้เห็นว่าหน้าที่สูงสุดของมนุษย์ ซึ่งคือนิพพานนั้นเปรียบได้กับระดับขั้นที่สูงสุดของวิวัฒนาการความเป็นมนุษย์ เป็นจุดสูงสุดที่มนุษย์ต้องทำงานเพื่อไปให้ถึงจึงจะถือว่าได้บรรลุหน้าที่อย่างสมบูรณ์ จากที่กล่าวมาทำให้เห็นลักษณะที่สำคัญของแนวคิดเรื่องหน้าที่ ดังนี้

ประการที่หนึ่ง สิ่งมีชีวิตพัฒนาการขึ้นมาในรูปแบบของวิวัฒนาการเชิงจิตนิยม (idealistic evolution) กล่าวคือมองว่าการวิวัฒนาการของจิตสำนึกนั้นเป็นตัวแปรสำคัญต่อการพัฒนารูปแบบของวิวัฒนาการทางกายภาพ ลักษณะทางกายภาพจะเป็นไปตามระดับของจิตสำนึก แนวคิดนี้จึงเชื่อว่าสิ่งมีชีวิตที่มีระดับของจิตสำนึกจำกัดกว่า ก็จะมีวิวัฒนาการทางกายภาพที่แสดงถึงศักยภาพที่จำกัดกว่า ในที่นี้ท่านพุทธทาสได้เปรียบเทียบระดับจิตสำนึกของคนกับสัตว์ โดยกล่าวถึงระดับวิวัฒนาการของมนุษย์ว่าเนื่องจากพัฒนาการมาจนมีความคิดแบ่งแยกบุญบาป ดีเลว คือมีการให้ค่าในเชิงมโนคติขั้วตรงข้าม (binary opposition) ทำให้มนุษย์มีความทุกข์มากกว่าสัตว์ แต่ระดับจิตสำนึกของมนุษย์ก็มีความละเอียด และสามารถพัฒนาไปสู่ศักยภาพสูงสุดของจิตสำนึกได้ จึงทำให้หน้าที่ของมนุษย์มีความละเอียดไปกว่าหน้าที่ของสัตว์ ซึ่งเป็นเพียงการทำความอยู่รอดทางกาย แต่มนุษย์นั้นต้องมุ่งไปสู่การทำความรอดทางจิตวิญญาณเป็นสำคัญ

เมื่อมนุษย์เราเจริญมากขึ้น เจริญมากขึ้นในทางจิตใจ ในทางศาสนา จึงยอมรับเอาแต่เพียง หน้าที่ประเภทที่กำจัดความทุกข์ที่ละเอียดที่ลึกซึ้งเท่านั้นเช่นพระพุทธศาสนาถือว่าหน้าที่ที่จะทำลายโลภะ โทสะ โมหะนี้เป็นหน้าที่ แล้วก็บรรลุนิพพาน นี่ผลที่สุดของหน้าที่ เพราะหน้าที่ต้องบรรลุนิพพาน จนกล่าวได้ว่ามนุษย์ทุกคนจะรู้สึกตัวหรือไม่รู้สึกตัวก็ตาม มีหน้าที่ที่จะต้องทำพระนิพพานให้แจ้งทั้งนั้น ถ้าเขาไม่รู้สึกก็เป็นความคิดของเขาเอง โดยธรรมชาติกำหนดไว้แล้วจะต้องทำหน้าที่ จะต้องประพฤติหน้าที่อันนี้⁴¹

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

จากการให้เหตุผลเช่นนี้จะเห็นว่าระดับของหน้าที่จะแตกต่างกันไปตามระดับของวิวัฒนาการทางจิต สำหรับสิ่งมีชีวิตที่วิวัฒนาการมาเป็นมนุษย์ จะไม่เป็นไปเพียงระดับของการใช้สัญชาตญาณ แต่ต้องพัฒนาไปถึงขั้นใช้สติ ปัญญา และมีหน้าที่สูงสุดคือนิพพาน เป็นภาวะที่ปลดปล่อยตนเองจากความทุกข์ทั้งปวง

ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึงเรื่องหน้าที่ไว้เป็นหลักใหญ่ว่ามีสองอย่างคือ หน้าที่ต่อตนเอง และหน้าที่ต่อผู้อื่น หน้าที่ต่อตนเองนั้นแบ่งเป็น 3 ความหมายดังนี้

หน้าที่ที่ทำให้เกิดความสุขในทางกาย คือ หน้าที่เกี่ยวกับเรื่องวัตถุ รู้จักบริหารให้ตนเองมีการกินอยู่อย่างพอดี

หน้าที่ที่ทำให้เกิดความสุขในจิตใจ คือ การทำให้จิตใจมีความสงบ เยือกเย็น เป็นสุข โดยไม่ต้องอาศัยวัตถุ

หน้าที่ที่ทำให้อยู่เหนือความสุข คือ การทำจิตใจให้อยู่เหนือความสุข และความทุกข์ จิตว่างจากการรบกวนใดๆ มีจิตใจอยู่เหนือความยึดมั่นถือมั่นในตัวคน สำหรับหน้าที่เพื่อผู้อื่นนั้น ได้แก่หน้าที่ต่อครอบครัว สังคม ประเทศชาติ ไปจนถึงหน้าที่ต่อสากลโลก การมีหน้าที่ต่อผู้อื่นเน้นที่ความเมตตา กรุณาต่อกัน มองเห็นประโยชน์ต่อส่วนรวม

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า การกระทำใดๆก็ตามที่กระทำเพื่อความรอดนั่นเองนับเป็น “หน้าที่” ในที่นี้หน้าที่จึงรวมมิติของการดูแลชีวิตทั้งเชิงกายภาพและเชิงวิญญาณ จุดเน้นของคำสอนเรื่องหน้าที่คือความรอดเชิงจิตวิญญาณ แต่ก็ไม้อาจละเลยความรอดทางกายซึ่งเป็นบาทฐานของความรอดทางจิตวิญญาณอีกทีหนึ่ง

ประการที่สอง แนวคิดเรื่องหน้าที่ คือ ความเป็นกฎ โดยเห็นได้จากข้อความ “...จนกล่าวได้ว่ามนุษย์ทุกคนจะรู้สึกตัว หรือไม่รู้สึกตัวก็ตาม มีหน้าที่ที่จะต้องทำพระนิพพานให้แจ้งทั้งนั้น... โดยธรรมชาติกำหนดไว้แล้วจะต้องทำหน้าที่ จะต้องประพฤติหน้าที่อันนี้...” จากตรงนี้จะเห็นว่าหน้าที่นั้นมีอยู่โดยตัวของมันเอง มันไม่ได้ขึ้นอยู่กับความคิด ความพอใจของมนุษย์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คำว่า “กฎ” ในความหมายของท่านพุทธทาสนั้นหมายถึงสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดมาให้เป็นส่วนหนึ่งของสัจธรรมที่เป็นเช่นนั้นเอง (suchness) หน้าที่เป็นกฎธรรมชาติที่เฉพาะเจาะจงลงมาให้เกี่ยวกับระบบการประพฤติ การปฏิบัติของมนุษย์โดยตรง กล่าวได้ว่าหากมนุษย์ปฏิบัติหน้าที่ให้เหมาะสมกับขั้นวิวัฒนาการของตนแล้ว ก็นับเป็นการปฏิบัติธรรมอยู่ตามธรรมชาติ

⁴¹ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 31.

ประการที่สาม หน้าที่เป็นแนวคิดที่มองว่าชีวิตเป็นสิ่งที่มุ่งไปสู่จุดหมาย (Teleology)* ความเป็นจุดหมายนั้น มีองค์ประกอบ 2 ประการ หนึ่งคือ เป้าหมาย (goal) และสองคือบทบาท (function) ซึ่งแนวคิดเรื่องหน้าที่ของท่านพุทธทาสแสดงให้เห็นถึงทั้งสององค์ประกอบ เป้าหมายก็คือการบรรลุนิพพาน ในส่วนของบทบาทนั้นก็คือน้ำที่มนุษย์ที่จะต้องประพาด ปฏิบัติให้ถูกต้องต่อสิ่งต่างๆ ให้สมกับระดับวิวัฒนาการของความเป็นมนุษย์ โดยอ้างอิงครอบคลุมมนุษย์ในทุกๆ สังคม ทุกๆระบบคิด ว่าล้วนอยู่ภายใต้จุดหมายนี้ เท่ากับว่า โน้ตสน์หน้าที่นี้ก็คือจุดหมายของความเป็นมนุษย์นั่นเอง

ข. การปฏิบัติหน้าที่ คือ การปฏิบัติธรรม

จากที่กล่าวมาจะเห็นความสัมพันธ์ของ “หน้าที่” กับ “ธรรม” และจะเห็นว่าหน้าที่นั่นเองได้รับการอธิบายว่าเป็นธรรมรูปแบบหนึ่ง เพราะฉะนั้นการปฏิบัติตามหน้าที่ ก็คือการปฏิบัติธรรม

สิ่งมีชีวิตหรือมีความรู้สึกนี้จะต้องมีหน้าที่ และจะต้องรับรู้ต่อความมีหน้าที่ ฉะนั้นทุกคนจะต้องทำหน้าที่ คือประพฤดิธรรมหรือทำหน้าที่ เพราะฉะนั้นการทำหน้าที่ของตัวนั้นแหละคือการประพฤดิธรรมเป็นหลักทั่วไป⁴²

ดังที่ได้อธิบายมาแล้วว่าการทำหน้าที่นี้เป็นไปตามระดับวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต ระดับวิวัฒนาการที่ว่ามีไม่ได้เป็นเพียงระดับวิวัฒนาการต่างสายพันธุ์เท่านั้น ในสิ่งมีชีวิตประเภทเดียวกัน เช่นเป็นมนุษย์เหมือนกัน ก็ยังมีการแบ่งระดับวิวัฒนาการไว้ต่างกัน ดังจะเห็นได้จาก

คนเราไม่เหมือนกันจริงๆ พระชิวเบตบางองค์มีหน้าที่ผ่าฟันเท่านั้นแหละ มีหน้าที่หาฟัน ผ่าฟัน กวาดจีเจ้าเท่านั้น แต่เขาก็พอใจ และได้รับความเคารพนับถือเสมอกัน และทำหน้าที่สูงขึ้นมา ปัดกวาดวิหารก็มี ด้อนรับแขกก็มี กำลังศึกษาเล่าเรียนก็มี สอนก็มี คิดต่อประชาชนก็มี ล้วนแต่เป็นพวกที่เรียกว่าเป็นพระเสมอกัน ฉะนั้นสิ่งที่เป็นการทำงานนี้อะไรไปดูแลเพื่อนกัน ถ้าเขาต้องทำงานชนิดที่เรียกว่าต่ำๆ ธรรมดาๆ ง่ายๆ ก็อย่าไปดูแลเขา เพราะว่าธรรมชาติสร้างเขามาให้มีสมรรถภาพเพียงเท่านั้น⁴³

* ดูความหมายของ Theology ใน Edward Craig, *Routledge Encyclopedia of Philosophy Vol 9*, (England : Routledge, 1998), pp. 295-297.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

⁴³ พุทธทาสภิกขุ, *การทำงานคือการปฏิบัติธรรม*, หน้า 99.

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าแนวคิดนี้ยอมรับความเหลื่อมล้ำต่ำสูงของสมรรถภาพของมนุษย์ว่า ณ จุดเวลาเดียวกัน คนแต่ละคนมีสมรรถภาพที่แตกต่างกัน การปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละคน ณ จุดเวลาหนึ่งจึงแตกต่างกันออกไปด้วย หนึ่งถึงแม้แนวคิดนี้มองเห็นความแตกต่างของความสามารถของมนุษย์ แต่เป็นการมองในเชิงสภาวะธรรมชาติ ไม่ใช่ความแตกต่างในเชิงคุณค่า แม้ ณ จุดเวลาหนึ่งแต่ละคนมีสมรรถภาพที่เหลื่อมล้ำต่ำสูงไม่เท่ากันนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่าบุคคลต้องดำรงอยู่ในตำแหน่งแห่งที่ สถานภาพและหน้าที่แบบเดิมไปตลอด แนวคิดจึงแสดงให้เห็นว่ามีความเชื่อเรื่องการพัฒนาศักยภาพเพื่อการเลื่อนระดับอยู่ด้วย

เพราะฉะนั้น ต้องปฏิบัติธรรมตามที่ธรรมชาติกำหนดไว้อย่างนี้ให้สำเร็จ ให้เลื่อนขึ้นไปเป็นชั้น เป็นชั้นๆ แล้วมันก็สูงสุดอยู่ในนั้น จนกระทั่งฉลาดพอ ไม่เกิดตัวกู ของกู ในการคบหาสมาคมเกี่ยวข้องกับคนอื่น แล้วก็ทำงานด้วยความเสียสละ...⁴⁴

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่าแนวคิดหน้าที่ไม่ได้ปฏิเสธการเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ หากมีความพร้อมในด้านศักยภาพก็ยอมรับ และส่งเสริมให้พัฒนาให้ดียิ่งๆ ขึ้น ดังคำกล่าวที่ว่า “ให้เลื่อนขึ้นไปเป็นชั้นๆ เป็นชั้นๆ แล้วมันก็สูงสุดอยู่ในนั้น...” เพียงแต่ในขณะที่บุคคลยังไม่สามารถเปลี่ยนแปลงบทบาทและหน้าที่ของตัวเองได้นั้น ได้มุ่งให้ยอมรับและทำหน้าที่ที่ต้องกระทำในเวลา นั้นอย่างเต็มใจ เพื่อไม่ให้มีการบกร่องต่อหน้าที่ ซึ่งจะส่งผลเสียต่อมาทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่นที่จะพลอยได้รับผลจากกระทบจากการทำหน้าที่ของบุคคลไปด้วย และเมื่อทำหน้าที่อย่างถูกต้อง ซึ่งรวมมิติของความพึงพอใจในการทำหน้าที่เข้าไว้ด้วย หน้าที่นั้นก็นับเป็นการประพฤดิธรรม

ธรรมคือหน้าที่ หน้าที่คือธรรม เพราะฉะนั้นชวานาก็ตาม ชาวสวนก็ตาม
ข้าราชการก็ตาม ผู้ปกครองก็ตาม ผู้ถูกปกครองก็ตาม แม้ที่สุดแต่ยกจกเชิงัญใจ
ก็ตาม ทำหน้าที่ของตัว นั้นคือการประพฤดิธรรม⁴⁵

แต่ธรรมที่ว่านี้ เมื่อกระเถิบขึ้นมาให้รัดกุมเข้ากับหน้าที่ของพุทธบริษัทที่มุ่งหมายนิพพานโดยเฉพา ก็จะต้องหลีกเลี่ยงธรรมฝ่ายอกุศล และแยกมาแต่ฝ่ายกุศล

ที่นี้ธรรมในความหมายนี้แหละ เกิดแยกออกมาจากที่เป็นอกุศล พวกอกุศลที่เคยเรียกว่าธรรม หรือกฎเกณฑ์ของอกุศลว่าอย่างไรนั้นเราไม่แตะต้อง เราไม่เกี่ยวข้อง

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน , หน้า 109.

⁴⁵ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือในการสร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก, หน้า 32.

เรารู้ไว้สำหรับหลีกเลี่ยง แล้วเราก็แยกมาแต่ฝ่ายกุศลคือความถูกต้องหรือความดี เพราะฉะนั้นคำว่า “ธรรม” จึงมีความหมายรัดกุมเข้ามาว่า ปฏิบัติหน้าที่ใน ลักษณะที่ถูกต้อง ⁴⁶

จากคำอธิบายตรงนี้จะเห็นว่าการปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างถูกต้อง หมายถึง ทำหน้าที่ให้เหมาะสมกับระดับวิวัฒนาการของตนเอง คือการปฏิบัติธรรม และธรรมในที่นี้ไม่ใช่ธรรมในความหมายว่าสิ่งทั้งปวง แต่มุ่งหมายเฉพาะธรรมฝ่ายดีเป็นต้นไปจนถึงธรรมที่อยู่เหนือจิตชั่ว ดังนั้นหน้าที่ของมนุษย์คือการปฏิบัติในการกระทำใดๆที่เป็นกุศล หมายถึงรวมถึงการปฏิบัติกิจต่างๆในชีวิตประจำวันด้วยอาการอันเป็นกุศลหรือด้วยธรรมฝ่ายดี ก็นับเป็นหน้าที่เช่นกัน

ในทางกลับกันเมื่อการปฏิบัติในธรรมฝ่ายดีคือหน้าที่ ธรรมที่ไม่ใช่หน้าที่ก็คือการปฏิบัติที่ประกอบไปด้วยความเบียดเบียน ในหนังสือกรรมเหนือกรรมของท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้ว่า

ที่นี้ก็มีวิธีแบ่งกรรมออกเป็นพวกอย่างอื่นอีก...ก็มีว่ากุศลกรรม กับอกุศลกรรม เป็นสองอย่าง

สำหรับกุศลกรรมนั้น พอเอาแว่นส่องดูแล้วมันก็เห็น : ไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่น นี้เรียกว่ากุศลกรรม...

ถ้าเป็นอกุศลกรรม เอาแว่นส่องดูก็เห็น : เบียดเบียนตนด้วย เบียดเบียนผู้อื่นด้วย เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายด้วย นี่มันง่ายแก่การจำ. เบียดเบียนตน ก็คือว่าไม่ต้องเกี่ยวข้องกับใคร ตนเองก็เดือดร้อนลำบากอยู่; ที่นี้เบียดเบียนผู้อื่น ก็พลอยทำให้ผู้อื่นลำบาก; ที่ร้ายไปกว่านั้น ก็เบียดเบียนพร้อมกันทั้งสองฝ่ายเลย. ⁴⁷

สอดคล้องกับธรรมบรรยายเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง ที่จัดขึ้น ณ หอประชุมคุรุสภา ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “...การเบียดเบียนนี้ไม่ใช่หน้าที่ของคนเรา ธรรมคือหน้าที่บริสุทธิ์ที่มนุษย์ควรจะทำ แต่การเบียดเบียนนี้ไม่ใช่หน้าที่แน่ มันคิดหน้าที่ มันไม่ใช่ธรรมะ...การเบียดเบียนไม่ใช่ธรรมะที่เราประสงค์...” ⁴⁸ จากจุดนี้ก็จะเห็นเกณฑ์ของหน้าที่ที่มนุษย์ต้องทำอันหนึ่งคือการงดเว้นจากการเบียดเบียน การทำหน้าที่ที่ถูกต้องนั้นต้องประกอบด้วยการไม่เบียดเบียน จึงนับเป็นหน้าที่ที่ไม่ขัดแย้งกับการปฏิบัติธรรม

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

⁴⁷ พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, หน้า 23-24.

⁴⁸ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก, หน้า 46.

จะเห็นได้ว่าความหมายของการปฏิบัติธรรมตามทรรศนะของท่านพุทธทาส ต่างจากกรอบความเข้าใจของจารีตการปฏิบัติธรรมโดยทั่วไปของสังคมที่มักมองว่าการปฏิบัติธรรม หมายถึงการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับกิจทางศาสนา และศาสนพิธีเท่านั้น เช่น การไปวัด ฟังเทศน์ ฟังธรรม สวดมนต์ ทำพิธีกรรมทางศาสนา ทำบุญกับพระสงฆ์ สร้างศาสนวัตถุ ทำนุบำรุงศาสนสถาน ฯลฯ ท่านพุทธทาสพยายามแสดงผ่านแนวคิดของท่านว่าความหมายของการปฏิบัติธรรมสามารถมองได้กว้างขวาง และครอบคลุมยิ่งกว่านั้น คนเราสามารถปฏิบัติธรรมในการทำหน้าที่ของตนในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะทำหน้าที่อยู่ระบบสังคมใด สังคมสงฆ์ หรือ ฆราวาสก็ตาม หากกระทำหน้าที่ด้วยความเคารพในความเป็นมนุษย์ ไม่ปล่อยจิต และการกระทำให้ไหลลงไปตามโลกะ โทสะ โมหะ สังสมกุศลจิตให้เพิ่มพูนขึ้น จนในที่สุดก็มีจิตที่ปราศจากการยึดมั่นถือมั่นในกิเลส การทำหน้าที่ด้วยจิตใจที่ปราศจากกิเลสนั้นก็นับเป็นการปฏิบัติธรรม

จากลักษณะของหน้าที่ตามที่กล่าวมาจะเห็นว่าหน้าที่นั้นคือตัวคุณธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง เป็นกฎในลักษณะที่เป็นทั้งเหตุผล และเป็นจุดหมายของความเป็นมนุษย์ เป็นตัวกฎที่ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นเช่นนั้นอยู่เองในธรรมชาติ หน้าที่นี้เองคือการทำงานทั้งหมด

ฉะนั้น หน้าที่นั้นแหละ คือการทำงานทั้งหมดเลย ...⁴⁹

จากการสำรวจที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่าคุณลักษณะของหน้าที่สัมพันธ์กับการงานในแง่ที่หากหน้าที่นั้นเป็นตัวกฎ การงานก็คือการกระทำเพื่อให้บรรลุกฎ กล่าวคือ การงานคือตัวการกระทำที่จะปฏิบัติหน้าที่ซึ่งเป็นกฎที่มีอยู่เดิมให้ประจักษ์เป็นจริงขึ้นมาั่นเอง

2.5 “การงานคือการปฏิบัติธรรม” : การกระทำตาม “หน้าที่”

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจก่อนว่าเมื่อท่านพุทธทาสกล่าวถึงมโนทัศน์ “การทำงาน” ในกรอบคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนั้น ท่านได้ใช้คำสามคำที่มีรูปสะกดใกล้เคียงกัน แทนที่กันอยู่เสมอ คือคำว่า การงาน การทำงาน และงาน สามคำนี้ไม่ได้แตกต่างกันในเชิงของความหมาย แต่ท่านนำมาใช้ตามวาระโอกาสที่แตกต่างกันไปในการแสดงธรรมบรรยายแต่ละครั้ง เพื่อให้ผู้ฟังธรรมซึ่งมีภูมิความรู้ในทางธรรมแตกต่างกันไป ทั้งสังคมสงฆ์ สังคมคนทำงาน และบุคคลทั่วไป ได้เข้าถึงการแสดงธรรมตามที่แต่ละกลุ่มจะเข้าใจได้ อาทิใช้คำว่า “การงาน” ในสังคมสงฆ์ซึ่ง

⁴⁹ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 108.

คุ้นเคยกับความหมายของการงานที่หมายถึง “กรรม” ใช้คำว่า “การทำงาน” ในการบรรยายให้กลุ่มอาชีพต่างๆ ฟัง และใช้คำว่า “งาน” เพื่อกล่าวอย่างรวบรัด และได้ใจความ จึงกล่าวได้ว่า คำสามคำนี้ใช้แทนที่กันได้หมดในกรอบแนวคิดการทำงานคือ การปฏิบัติธรรม

แต่อย่างไรก็ตาม ระหว่างคำว่า “การงาน” กับ “การทำงาน” นั้น ยังมีนัยยะที่แตกต่างกันเล็กน้อย แม้ว่าสองคำนี้จะใช้แทนที่กันได้หมด แต่คำว่าการทำงานนั้น บางวาระที่ท่านพุทธทาสต้องการมุ่งให้ผู้ฟังซึ่งเป็นฆราวาสปฏิบัติธรรมในการทำงานอาชีพของตน ก็จะใช้ความหมายของคำว่า “การทำงาน” อย่างแคบโดยมุ่งหมายถึงการทำงานอาชีพเฉพาะลงไป ไม่ได้หมายถึง “กรรม” ที่ครอบคลุมทุกๆ การกระทำอย่างเช่นความหมายของการงาน แต่อย่างไรก็ดีสามารถกล่าวได้ว่า ธรรมะนี้ครอบคลุม “การทำงาน” และ “งาน” ในภาษาคนที่มุ่งหมายถึงการทำมาหาเลี้ยงชีพ ล้วนอยู่ในกรอบของความหมายทางธรรมของคำว่า “การงาน” ซึ่งแปลว่ากรรมด้วยเช่นกัน เพราะการทำงานอาชีพก็นับว่าเป็นการประกอบกรรมประเภทหนึ่ง

ก. ความหมายของ “การงาน”

คำว่า “การงาน” มาจากภาษาบาลี ว่า “ กมฺมฺนฺโต” หรือ “กมฺมฺนฺตฺ” คำนี้มีที่มาจากองค์หนึ่งของมรรคมืองค์แปด เรียกว่า “สัมมากัมมันโต” หรือ “สัมมากัมมันตะ” แปลว่ามีการงานชอบ เป็นองค์ประกอบหนึ่งของหลักธรรมเพื่อการก้าวไปสู่พระนิพพาน

ท่านพุทธทาสให้เหตุผลในการเลือกอธิบายความหมายของคำว่า การงานจากคำว่า “กมฺมฺนฺโต” ดังนี้

ที่นี่ เมื่อจะถือเอาความหมายที่ดีที่สุดของคำว่า การงาน อาตมาก็คิดว่า ควรจะถือเอาความหมายจากคำว่า กมฺมฺนฺโต นั้นเอง เป็นดีที่สุด⁵⁰

ตรงนี้เป็นที่น่าสนใจว่าท่านพุทธทาสใช้หลักธรรมข้อสัมมากัมมันตะ มาอธิบายคำว่า การงาน ซึ่งนักวิชาการทางพุทธศาสนาท่านอื่นนั้นเมื่อจะหยิบยกข้อธรรมขึ้นมาอธิบายเกี่ยวกับปัญหาจริยศาสตร์การทำงานมักนิยมใช้หลักสัมมาอาชีวะ ซึ่งเป็นหนึ่งในมรรคมืองค์แปดเช่นกัน มีความหมายว่าการเลี้ยงชีวิตชอบ เป็นธรรมเพื่อการประกอบอาชีพ อาทิเช่นงานของพระธรรมปิฎก* และพระมหาณรงค์ จิตฺตโสภา**

⁵⁰ พุทธทาสภิกขุ, การงานที่เป็นสุข, หน้า 5.

แต่ในที่นี้ท่านพุทธทาสกลับเลือกใช้ “สัมมากัมมันตะ” ซึ่งมุ่งเน้นเรื่องกรรม มาเป็นข้อธรรมในการแก้ปัญหาจริยศาสตร์การทำงาน อาทิเช่น ปัญหาความทุกข์ในการทำงาน ปัญหาการทำงานไม่ได้ผลดี เป็นที่น่าสังเกตว่านัยยะใดที่ซ่อนอยู่ในการเลือกข้อธรรมนี้ ผู้วิจัยจะทำการพิจารณา และวิเคราะห์นัยยะ และประเด็นความแตกต่างนี้ต่อไปในบทที่ 4 ในส่วนนี้จะมุ่งนำเสนอความหมายของ “การงาน” ในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมเป็นหลัก

การจะเข้าใจความหมายของการงาน ภายในกรอบคิดนี้ได้จำเป็นต้องเข้าใจความหมายของ “กรรม” เสียก่อน กรรมเป็นหนึ่งในมโนทัศน์ที่สำคัญมากในพระพุทธศาสนา ในหนังสือพุทธธรรมของพระธรรมปิฎกได้อธิบายความหมายของคำนี้ไว้ว่า

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ ในทางธรรมจะจำกัดจำเพาะลงไปว่าหมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม⁵¹

จากตรงนี้จะเห็นว่ามีคำสามคำที่มีความเกี่ยวข้องกันคือ “กมฺมนฺตะ” ที่มาจากสัมมากัมมันตะ แปลว่าการกระทำ คำว่า “กรรม” และคำว่า “การงาน” ทั้งสามคำล้วนบ่งชี้ไปที่การกระทำในความหมายทางธรรม คือการกระทำทั้งทางกาย วาจา ใจ ซึ่งประกอบด้วยเจตนา ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายเรื่องกรรม ในหนังสือกรรมเหนือกรรมของท่านพุทธทาสได้อธิบายความหมายของกรรมไว้ดังนี้

กรรมคือการกระทำที่ทำได้ด้วยเจตนาทางทวารทั้งสาม คือ กาย วาจา ใจ สำคัญอยู่ที่ว่าทำด้วยเจตนา เจตนาในที่นี้คือความตั้งใจอย่างรุนแรง ความรุนแรงนี้ต้องมาจากกิเลสอยู่ต่อวิชา เพราะมันไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร มันจึงมีเจตนาไปตามอำนาจของกิเลส หรือวิชา แล้วก็กระทำไปทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง เป็นสามทางด้วยกัน สรุปเป็นนิยามสั้นๆว่า การกระทำด้วยเจตนาทางกายทวาร วจิตวาร มโนทวาร นี้คือกรรม⁵²

* ดูเพิ่มเติมในพระธรรมปิฎก, พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 757. และ พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 72.

** ดูเพิ่มเติมใน พระมหาณรงค์ จิตฺตโสภโณ, หลักธรรมสำหรับพัฒนาเศรษฐกิจ, (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2527), หน้า 66 - 72.

⁵¹พระธรรมปิฎก, พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 157.

จากตัวบทที่ยกมาจะเห็นว่าสิ่งที่ชี้ชัดว่าการกระทำใดจัดเป็นกรรมหรือไม่นั้นดูจากการมี “เจตนา” กำกับ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั้นเอง เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้ว จึงกระทำ
ด้วยกาย วาจา คิวใจ⁵³

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเนื้อหาส่วนที่เกี่ยวกับจิตว่าง ว่าในกรอบการมองของพุทธศาสนา กรรมนั้นเริ่มตั้งแต่ในระดับจิตใจ คือมโนกรรม เมื่อจิตปรากฏเจตนาใดๆขึ้น เมื่อนั้นก็นับว่าเกิด กรรมอย่างหนึ่ง คือมโนกรรมเป็นเบื้องต้นขึ้นแล้ว ทันทีที่กรรมเกิดขึ้น วงจรของการดำเนินไปตาม กรรมก็ติดตามมา ตลอดจนต้องมีการรับผลกรรมต่อมา จากการอธิบายตรงนี้จะเห็นความสำคัญของ จิตในฐานะประธานของกรรมทั้งปวง ดังข้อความต่อไปนี้

ให้มองให้ชัดลงไปว่า อะไรๆมันสำเร็จอยู่ที่จิตจริงๆ ขึ้นอยู่ที่จิตจริงๆ ถ้าปราศ จากจิตสิ่งเดียวแล้วทั้งหมดมันก็เท่ากับไม่มี และที่สำคัญที่สุด มันก็คือความรู้สึก ของจิตชนิดที่เป็นที่ตั้งแต่ความต้องการ เช่นว่า โลกนี้ทั้งโลกมีความหมายขึ้นมา ก็ เพราะว่า มีความรู้สึกแก่จิตในทางดีก็ตาม ในทางร้ายก็ตาม มันมีความรู้สึกแก่สิ่งๆ เดียวคือจิต ... ถ้าจิตมันรู้สึกแล้ว ก็มีความหมายขึ้นมาทันที ถ้าไม่มีจิตสำหรับรู้สึก มันก็ไม่มี ความหมาย ฉะนั้นจิตมันจึงเป็นตัวการใหญ่⁵⁴

จึงกล่าวได้ว่า “เจตนา” ที่เกิดขึ้นในจิตนั่นเอง คือเกณฑ์สำคัญในการกำหนดการกระทำ หรือกรรม และในหนังสือกรรมเหนือกรรม ท่านพุทธทาสได้แบ่งกรรมออกเป็น 3 ประเภทตาม สภาพของเจตนาในการประกอบกรรม ดังนี้

1.กรรมประเภทศีลธรรม หมายถึงกรรมที่ประกอบด้วยเจตนาที่เป็นกิเลส คือยัง ติดเนื่องในตัวตน มีตัวตนที่รอรับผลเป็นสุขและทุกข์ เพราะมีมูลมาจากอวิชา คือความโง่ ความ หลง อาทิ หลงดี หลงชั่ว หลงบุญ หลงบาป หลงสุข หลงทุกข์ กรรมประเภทนี้บัญญัติขึ้น ตาม ความรู้สึกของมนุษย์ ทำให้สังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นสุข แต่เนื่องจากการบัญญัติด้วย

⁵² พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, หน้า 73-74.

⁵³ พระธรรมปิฎก, พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 157.

⁵⁴ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรมคำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 151.

ความรู้สึกของตน จึงประกอบไปด้วยผัสสสติปัญญา คือความรู้สึกว่ามีตัวตน ดังนั้นเจตนาของกรรมประเภทนี้จะยึดมั่นอยู่กับความเป็นตัวตน แบ่งเป็น 2 อย่างคือ

1.1 กรรมดำ หรือ กรรมที่หนึ่ง เกิดจากกรรมฝ่ายที่เป็นอกุศล *

1.2 กรรมขาว หรือ กรรมที่สอง เกิดจากกรรมฝ่ายที่เป็นกุศล

2. กรรมประเภทสังขธรรม เรียกอีกอย่างว่ากรรมที่สาม กรรมชนิดนี้ เกิดจากเจตนาที่จะพ้นไปจากการยึดมั่นตัวตน เพื่อเข้าถึงความจริงของโลกและชีวิต ** สภาพจิตที่ประกอบกับเจตนาในกรรมประเภทนี้คือปัญญา ***

กรรมที่ทำ ด้วยโภจิ ด้วยปัญญา นี้จะทำให้กรรมนี้ลดลงๆ จนหมดไป ไปสู่
ความสิ้นกรรม ⁵⁵

กรรมที่เกิดจากเจตนาประเภทนี้ ต้องการจะอยู่เหนือกรรมโดยสิ้นเชิง คือมีจิตที่จะไม่รู้สึกยินดียินร้าย ไม่กระเพื่อมไหวขึ้นลงตามความสุขความทุกข์อีกต่อไป เมื่อกระทำมากเข้า จะเพิกถอนเสียซึ่งกรรมดี(กรรมที่หนึ่ง) กรรมชั่ว(กรรมที่สอง) และผัสสสติปัญญา (ความยึดมั่นในความเป็นตัวตน) กรรมนี้ก็คือการปฏิบัติอัฐังคิกมรรค หรือมรรคมืองค์แปดนั่นเอง

สำหรับคนธรรมดาสามัญที่ยังประกอบอยู่ด้วยผัสสสติปัญญา ก็สอน กรรมในขั้น
ศีลธรรม ที่นี้ผู้ที่ต้องการจะละเสียซึ่งผัสสสติปัญญา คือความรู้สึกว่าตัวตน ว่าของตน

* กุศล อกุศล ในที่นี้มุ่งท่านพุทธทาสให้ใช้เกณฑ์ว่า กรรมที่ไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น นี้เรียกว่ากุศลกรรม ในทางกลับกัน หากกรรมนั้นเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย เรียกว่าอกุศลกรรม (พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, หน้า 63.)

** การเข้าใจหลักไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และปฏิเสธสมุปปาท หลักที่ว่าด้วยการอิงอาศัยกันเกิดดับเป็นสายของเหตุปัจจัย ที่ทำให้เห็นว่าโลกและชีวิตนี้มีแต่เหตุปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาปรุ่งแต่งกัน และกันเกิดขึ้น ไม่มีตัวตนที่แน่นอน ดายตัวให้จับยึดได้ เมื่อเข้าถึงหลักนี้อย่างถ่องแท้แล้ว ย่อมบรรลุมรรค

*** ในทางอภิธรรม จัดว่า “เจตนา” ทั้งหลายก็คือสังขารชั้น เป็นหนึ่งในขั้นที่ห้าที่รวมกันเป็นมนุษย์ (คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ)สังขาร นั้นเป็นขั้นที่มีการปรุ่งแต่งจิต การสร้างสรรค์ เห็นชวนำอารมณ์ให้เป็นไป โดยมีเจตนาเป็นตัวนำอารมณ์ เจตนาประกอบเข้ากับเจตสิกต่างๆแล้วก็เกิดการปรุ่งแต่งจิตไปตามลักษณะของเจตสิกนั้นๆ เจตสิกในสังขารชั้นนี้มีทั้งจิตฝ่ายดี ฝ่ายชั่ว ฝ่ายไม่ดีไม่ชั่ว ฝ่ายที่เป็นอกุศล ฝ่ายที่เป็นกุศล เจตสิกในสังขารชั้นรวมเอาฉันทะ สติ และปัญญา ไว้ด้วย (พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม,ฉบับปรังปรังและขยายความ, หน้า 20.)

⁵⁵ พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, หน้า 31.

นั่น ก็จะต้องศึกษาเรื่องกรรมในชั้นสังขารม จนรู้ว่ากรรมดี กรรมชั่วนั้น
 ผู้ไม่ไหว ต้องการจะมีกรรมอีกชนิดหนึ่งซึ่งจะเพิกถอนเสียซึ่งกรรมดี และกรรมชั่ว
 นั้นแหละคือ ตัวพุทธศาสนา คือสิ่งที่เรียกว่า อัญจกัมมรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา
 คั้งนั้น ขอท่านทั้งหลายอย่าได้ไปเข้าใจ หรือไปพูดว่าอัญจกัมมรค นั้นจัดเป็นดี
 หรือเป็นชั่ว เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล ⁵⁶

ในการสอนเรื่องกรรมนั้น ท่านพุทธทาสมุ่งให้ไปสู่กรรมอย่างที่สามนี้ จึงจะเป็นการ
 แก้ปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ได้

ส่วนเรื่องกรรมตามธรรมชาตินั้น มันลึกลงไปถึงกับว่ากรรมดีก็ตาม กรรมชั่ว
 ก็ตาม ทำให้คนลำบากทั้งนั้น กรรมชั่วก็ทำให้ลำบากอย่างชั่ว กรรมดีก็ทำให้ลำบาก
 อย่างดี ถ้าเราตกอยู่ใต้อำนาจของกรรมแล้วก็ต้องลำบาก คือ ต้องเวียนว่ายไปตาม
 ความบีบคั้นของกรรมนั้นๆ ผู้อยู่เหนือกรรมไม่ได้ เหนือกรรมในที่นี้คือสิ้นกรรม...
 ต้องมีกรรมอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งเหนือดี เหนือชั่ว คนเราจึงจะเป็นอิสระ กรรมที่ทำให้
 เหนือดีเหนือชื่อนี้เป็นกรรมชั้นสูง และถอนเสียซึ่งสัสสตทิฏฐิ หรือ อัดตวาทุปาทาน
 ว่ามีตัวเรา ⁵⁷

กรรมอย่างที่สามนี้ก็คือ เจตนาที่จะให้การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจปราศจาก
 ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนที่เป็นกิเลสตัณหา ซึ่งในทางปฏิบัติแล้ว ท่านพุทธทาสเรียกรกรรม
 ประเภทนี้ว่าเป็นกรรมที่ประกอบไปด้วยจิตว่าง ซึ่งได้กล่าวไปแล้วว่าจิตว่างนั้นก็คือ สภาพจิตที่
 ปราศจากกิเลสอันเป็นที่ตั้งของตัวตน กรรมที่ประกอบไปด้วยจิตว่างก็คือการกระทำที่มุ่งใช้สติ
 สัมปชัญญะ ซึ่งเป็นความเท่าทัน และความรู้ตัวทั่วพร้อมเข้ากำกับ ให้ทุกๆขณะในการกระทำนั้นมี
 เจตนาที่จะทำให้ “ว่าง” ในที่นี้คือมีปัญญาในการรู้เท่าทันกิเลส ตัณหา อุปาทานว่ามีตัวตน ของคนที่
 เข้ามากระทบในแต่ละขณะ กรรมอย่างที่สามก็คือ การกระทำทั้งหลายที่มุ่งชำระจิตให้ว่างจากกิเลส
 และความเป็นตัวตนนั่นเอง

จากการแบ่งกรรมออกเป็นสามระดับตามเจตนา ทำให้มองเห็นความหมายของกรรม หรือ
 “การงาน” ว่าคือ การกระทำทั่วไป “...สัมมากัมมันตตะ มีกรงานอันถูกต้อง, การงานในที่นี้
 หมายถึง การกระทำ คือ conduct ทั่วไป นี้เรียกว่าการงานในที่นี้...” ⁵⁸ แต่การกระทำทั่วไปที่กล่าว

⁵⁶ พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, หน้า 63.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

⁵⁸ พุทธทาสภิกขุ, การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : อตัมมโย, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า 25.

นี้ไม่ได้หมายถึงการกระทำในระดับกรรมที่หนึ่ง เพราะจากประเด็นเรื่องหน้าที่ จะเห็นได้ว่า ธรรมที่นับเป็นหน้าที่ของมนุษย์คือธรรมตั้งแต่กุศลกรรมขึ้นไป จนถึง อยู่เหนือกุศล และอกุศล คือกระทำหน้าที่ด้วยจิตว่าง เมื่อความหมายของหน้าที่คือการทำงานทั้งหมด การงานที่สอดคล้องกับหน้าที่ย่อมหมายถึงการงานในระดับของกรรมที่ 2 และ 3 ดังนั้นความหมายของ “การงาน” ในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมจึงหมายถึงการกระทำทั้งปวง ไม่ว่าจะทางกายก็ดี วาจาที่ดี ใจที่ดี ที่ประกอบขึ้นด้วยเจตนาฝ่ายดี จนถึงเจตนาที่อยู่เหนือการยึดมั่นในตัวคนของตน กรรมเหล่านี้คือการทำงาน เป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องกระทำเพื่อความรอดสูงสุด คือความรอดทางวิญญาน หรือนิพพาน เป็นภาวะการบรรลุศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ และเมื่อกล่าวถึง “การงาน” ในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ไม่ว่าจะกายกรรมภายนอกจะเป็นอย่างไร การงานในที่นี้ย่อมรวมมิตติของมโนกรรมในระดับกรรมที่ 2 หรือ 3 เอาไว้เสมอ ตัวอย่างหนึ่งที่เราเห็นได้ชัด คือตัวอย่างการสวมปลอกคินสอ ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

มีคนเอาคินสอที่โต๊ะกลางไปเขียน เขียนแล้วไม่สวมปลอก อย่างนี้เห็นเดือนหนึ่งหลายครั้ง นี่ลองคิดดูเถอะว่า มันหมายความว่าอะไร ถ้าเราเป็นคนมีระเบียบ รอบคอบเป็นปรกติ เขียนแล้วก็ต้องสวมปลอกคินสอทุกครั้ง แต่แล้วก็ยังมีคนที่ไม่สวมปลอกคินสอให้เหมือนของเดิมเขา นั่นแสดงว่า ยังเป็นคนที่ไม่รู้สึกว่าเป็นเรื่องใช้ไม่ได้ เขาไม่รู้สึกว่าเป็นเรื่องเสียหาย นี่ไม่เป็นการปฏิบัติธรรม⁵⁹

จากตัวอย่างนี้จะเห็นวิธีการพิจารณาของแนวคิดการทำงาน ว่ากายกรรมทั้งหลายสามารถเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นระดับมโนกรรมที่ต่างกันออกไป ตามตัวอย่างนี้การสวมปลอกคินสอเพราะระบอบ ด้วยสติ สัมปชัญญะในการทำงานจัดเป็นกรรมที่สาม ในทางกลับกันถ้าผู้ปฏิบัติใช้คินสอแล้วจงใจทำให้แตกหัก เสียหาย ด้วยเจตนาถลันแกล้งเจ้าของคินสอ จะนับเป็นกรรมในระดับกรรมที่หนึ่ง คือกรรมดำ จากวิธีพิจารณาเช่นนี้กายกรรมทุกๆ กายกรรมจึงสามารถเป็นการงาน หรือกรรมในระดับที่ 2 และ 3 ได้ มิใช่เพียงการทำบุญตามกรอบจารีตกระแสหลัก หรือการปฏิบัติธรรมเท่านั้นจึงจะเป็นการงาน การประกอบกิจต่างๆ ในชีวิตประจำวันก็สามารถนับเป็นการงานได้ หากกระทำด้วยมโนกรรมที่ดีและบริสุทธิ์ (มโนธรรมระดับที่ 2 และ 3)

การแบ่งกรรมออกเป็น 3 ระดับตามที่กล่าวไปแล้ว เป็นการจัดประเภทของการกระทำตามระดับความบริสุทธิ์ของกรรม เริ่มจากบริสุทธิ์น้อยคือกรรมดำ ไปสู่ความบริสุทธิ์ที่มากขึ้นคือกรรมขาว และบริสุทธิ์มากที่สุดคือกรรมไม่ดำไม่ขาว(กรรมที่สาม) ทำให้เห็นคุณสมบัติของ

⁵⁹ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 101.

“การงาน” ว่าเป็นกรรมประเภทที่ 2 และ 3 และเพื่อให้เห็นภาพรวมของการกระทำที่จัดเป็นการงานชัดเจนมากขึ้น ผู้วิจัยจะแสดงประเภทของการงาน โดยแบ่งตามประเภทของกิจกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวันดังนี้

การงานแบบต่างๆ แบ่งตามประเภทของกิจกรรมในชีวิตประจำวัน

-การงานทางใจ หรือ มโนกรรมที่ประกอบด้วยเจตนาดี จนถึงเจตนาที่จะอยู่เหนือดี-ชั่ว
 -การงานทางวาจา หรือ วาจากรรมที่ประกอบด้วยเจตนาดี จนถึงเจตนาที่จะอยู่เหนือดี-ชั่ว
 -การงานทางกาย หรือ กายกรรมที่ประกอบด้วยเจตนาดี จนถึงเจตนาที่จะอยู่เหนือดี-ชั่ว
 การงานทางกายนี้ยังแบ่งย่อยได้อีก 4 ประเภท คือ

- 1) การกระทำพื้นฐาน เช่น หายใจ ยืน เดิน นั่ง นอน
- 2) การบริหารดูแลร่างกาย และจัดการสิ่งแวดล้อมรอบตัว เช่น การออกกำลังกาย การจัดการความเรียบร้อยในบ้าน และที่อยู่อาศัย
- 3) การทำงานตามอาชีพ และบทบาท
- 4) การจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อสังคม เช่น จัดงานกีฬา งานวัฒนธรรมประเพณี

การที่ท่านพุทธทาสเลือกอธิบายมโนทัศน์การงานคือการปฏิบัติธรรมโดยใช้มโนทัศน์ “กรรม” นี้ ทำให้เห็นนัยยะของการเลือกใช้หลักธรรมสัมมากรรมมาแก้ปัญหการทำงานได้ว่า ท่านมีความตั้งใจให้หลักธรรมมาครอบคลุมความหมายไปถึงการกระทำโดยเจตนาทั้งหมด แต่ขณะเดียวกันก็ยังนับเนื่องการทำงานอาชีพ และการดำรงบทบาทเอาไว้ได้ เพราะการกระทำอย่างหลังที่กล่าวมาก็นับเป็นการกระทำด้วยเช่นกัน และเมื่อการงานหมายถึงกรรมในระดับที่ 2 และ 3 คือกรรมดี และกรรมที่ปฏิบัติเพื่อการอยู่เหนือกรรม การปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตต่างๆ อาทิ สวดมนต์ สมถกัมมฐาน วิปัสสนากัมมฐาน ตลอดจนกิจต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา หากกระทำด้วยเจตนาที่จะละจากกิเลสตัณหา ก็นับว่าเป็นการทำงานด้วยเช่นกัน

งานคือการปฏิบัติธรรม การทำงานนั้นแหละคือการปฏิบัติธรรมไม่ต้องแสวงหาที่อื่น ที่วัดก็ต้องทำงาน การถือศีลให้ท่านทำสมาธิวิปัสสนาก็คือการทำงาน ⁶⁰

⁶⁰ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 38.

การปฏิบัติธรรมสามารถมีความหมายว่าเป็นการงาน เพราะเจตนาในการปฏิบัติธรรมนั้น ต่างก็มุ่งในกรรมที่ 2 และ 3 เช่นกัน และนับเป็นงานเพื่อทำความรอดทางวิญญานซึ่งเป็นความรอดที่ท่านพุทธทาสมุ่งเน้นว่าในฐานะความเป็นมนุษย์แล้ว ความรอดทางวิญญานนั้นสำคัญที่สุด การปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสหลักจึงเป็นงานที่สำคัญไม่น้อยไปกว่าการปฏิบัติธรรมผ่านการทำงานประจำวันอย่างมีสติ ท่านพุทธทาสไม่ได้ปฏิเสธความสำคัญของการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตกระแสหลัก เพียงแต่ปฏิเสธทำที่ที่มองการทำงานประจำวันว่าเป็นสิ่งขัดขวางการปฏิบัติธรรมตามจารีต ประเด็นนี้จะกล่าวอย่างละเอียดในหัวข้อการทำงานกับการบรรลุธรรมในบทที่สาม ในที่นี้จะเห็นว่าตามทัศนะของท่านพุทธทาส การปฏิบัติธรรมจากการทำงานประจำวัน หรือการปฏิบัติธรรมตามวิธีของจารีตกระแสหลักต่างก็มีความจำเป็นต่อการฝึกฝนธรรม และพัฒนาชีวิตของบุคคล จึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรปฏิเสธทั้งคู่ แต่ควรทำทั้งสองอย่างผสมผสานกันไปโดยรู้จังหวะเวลา ว่าตอนไหนควรปฏิบัติอะไร มากกว่าการปฏิเสธไม่ทำบางอย่าง หรือกระทำอย่างมีอคติว่าการปฏิบัติธรรมในการทำงานมีค่าน้อยกว่าการปฏิบัติธรรมตามกระแสหลัก หรือคิดกลับกันว่าการปฏิบัติธรรมตามกระแสหลักมีค่าน้อยกว่าการปฏิบัติธรรมในการทำงาน เพราะการปฏิบัติธรรมทั้งสองรูปแบบต่างก็จำเป็น และมีประโยชน์ต่อประสบการณ์การเรียนรู้ของมนุษย์ด้วยกันทั้งคู่

นอกจากนี้ยังมีความหมายที่พิเศษขึ้นมาของ “การงาน” อีกความหมายหนึ่ง คือ ความหมายว่า *การงานคือชีวิต*

จนกระทั่งบัดนี้ทำอะไรต่อไปก็ยังยืนยันได้ว่าในอนาคตก็อย่างนี้ คือมีการงานเป็นชีวิต และในการงานนั้นเป็นการปฏิบัติธรรม ถ้าการปฏิบัติธรรมมันสิ้นสุด ไม่ต้องมีการปฏิบัติแล้ว การงานก็คือชีวิต ชีวิตก็คือการงาน...⁶¹

การงานในความหมายว่าเป็นชีวิตนี้ เปรียบได้ว่าตัวชีวิตนั่นเองเป็นที่สร้างสรรค์การงานทั้งหลายขึ้น การงานมากมายที่บุคคลกระทำจะประกอบกันขึ้นเป็นภาพรวมของชีวิต ชีวิตกับการงานหรือการกระทำทั้งมวลจึงกลายมาเป็นสิ่งเดียวกัน และเมื่อการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงธรรมสิ้นสุดลง เพราะบรรลุธรรมแล้ว หมดสิ้นความเป็นตัวตน สิ่งที่คงเหลืออยู่ก็มีเพียงการทำงานอันประเสริฐให้แก่โลกต่อไป โดยที่ผู้ปฏิบัตินั้นกระทำโดยไม่เห็นว่าเป็นการทำงานหรือเป็นภาระดังที่ได้กล่าวไปแล้วในเรื่องกรรมว่าสำหรับผู้บรรลุธรรม การกระทำทั้งหลายจะเปลี่ยนจากกรรมไปเป็นกิริยา ไม่มีการกระทำกรรม มีอยู่แต่การเล่น ดังนั้นที่กล่าวว่า “ถ้าการปฏิบัติธรรมมันสิ้นสุดไม่ต้องมีการปฏิบัติแล้ว การงานก็คือชีวิต ชีวิตก็คือการงาน” นั้นเป็นการมองจากสายตาของผู้ที่ยังไม่บรรลุธรรม

⁶¹ พุทธทาสภิกขุ, *การงานคือการปฏิบัติธรรม*, หน้า 106 -107.

มองสิ่งที่ผู้บรรลุนิยามปฏิบัติว่าเป็นการทำงาน คำว่าการทำงานจึงมีความหมายต่อผู้ที่กำลังปฏิบัติอยู่เท่านั้น ที่ต้องยอมรับการกระทำทั้งปวงเป็นการงานที่ต้องกระทำในชีวิต

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสได้พยายามขยายขอบเขตความหมายของ “การทำงาน” หรือ “การทำงาน” ให้ครอบคลุมการกระทำทั้งหมดในชีวิต รวมทั้งการทำงานในอาชีพ และการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีต ต่างนับเนื่องว่าเป็น “การทำงาน” ไปพร้อมกันภายใต้จุดร่วมเดียวกันคือการมี “เจตนาที่จะอยู่เหนือกรรม” เหมือนกัน อาจเรียกเจตนาประเภทนี้ได้อีกอย่างหนึ่งว่า เจตนาที่จะปฏิบัติธรรม

ข. ความหมายของ “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม”

จากความหมายของการทำงาน จะพบว่าหมายถึงการกระทำทั้งหมดทั้งหมดที่ประกอบด้วยเจตนา และจะเห็นว่า “เจตนา” นั้นเองคือสิ่งที่ชี้วัดคุณภาพของกรรม เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศลคือกรรมดำ เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศลคือกรรมขาว แต่เพื่อจุดประสงค์ในการเข้าถึงหน้าที่ของความ เป็นมนุษย์นั้นท่านพุทธทาสเน้นย้ำกรรมที่สาม ที่ประกอบด้วยเจตนาที่จะอยู่เหนือกรรม อยู่เหนือการปรุงแต่ง ยึดมั่นที่เอาตัวตนเป็นศูนย์กลาง กรรมที่ประกอบด้วยเจตนาประเภทนี้เองคือการปฏิบัติธรรม ดังนั้นความหมายของการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ก็คือ การกระทำทางกาย วาจา ใจ ใดๆก็ตามที่ผู้กระทำประกอบด้วยเจตนาที่จะละอวิชชา ตัณหา อุปาทานยอมนับเป็นการปฏิบัติธรรม

...อย่างนี้หมายถึงปุณฺณที่จีลิม จีสะเพราที่มักปล่อยไปตามอารมณ์ ตามเหตุ ตามปัจจัย คอยแต่จะปรุงแต่งกลับมาเป็นตัวกูของกูใหม่...เพราะฉะนั้น ความสำคัญของการปฏิบัตินี้มันก็อยู่ที่ไม่ลืมนสติ ไม่ผลอสติ สำหรับผู้ยังต้องปฏิบัติ อยู่ก็คือ ไม่ผลอสติ....⁶²

ตามแนวคิดนี้ หากว่าปฏิบัติกรรมด้วยเจตนาชนิดนี้ไปเรื่อยๆ คือเจตนาที่ไม่ผลอสติตั้ง ข้อความที่ขี้กมา เมื่อตัณหา อวิชชาเข้ามา ก็ให้มีสติรู้เท่าทัน ปรับสภาพจิตที่เป็นอกุศลเจตนาที่ดี อกุศลเจตนาที่ดีให้เปลี่ยนเป็นเจตนาที่จะกระทำกรรมอย่างบริสุทธิ์ ในที่นี้คือกระทำเพื่อหน้าที่ ดังคำกล่าวที่ว่า

ธรรมะคือหน้าที่ การปฏิบัติธรรมก็คือการปฏิบัติหน้าที่ การปฏิบัติหน้าที่ก็เพื่อ

⁶² พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 89.

ประโยชน์แก่หน้าที่ ข้อนี้อาจเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์แล้ว เป็นจิตที่ว่างจากความรู้สึก ยึดถือว่าตัวตนแล้ว⁶³

กล่าวคือรู้ว่าเรามีหน้าที่อะไรต้องประพฤติปฏิบัติก็กระทำไปโดยใช้ความรู้ สติปัญญา ไม่ รุ่มร้อน มีสติรู้เท่าทันเจตนาไม่ให้ผลอมุ่งกิเลสตัณหา เมื่อผลออกไป ก็ให้ใช้สติดึงเจตนาให้กลับมา เพิกถอนจากสภาพจิตที่มีกิเลส

เราต้องอยู่ด้วยจิตว่าง ไม่มีตัวเราที่เป็นความเห็นแก่ตัวเรา มีแต่สติปัญญา รู้ว่า มันควรเคลื่อนไหวไปอย่างไร นี้เรียกว่า ถ้าทำงานมันก็ทำด้วยสติปัญญาที่สำนึก ในหน้าที่⁶⁴

ไปภูบ้าน ภูเรือน ทำงานกลางคืนขึ้นต่ำชั้นแล้ว กวาดขยะมูลฝอย ก็เหมือนกัน มันก็ต้องตั้งปัญหาว่า นี่กำลังทำด้วยสติปัญญาหรือทำด้วยกิเลสตัณหาคือมัน ประกอบด้วยสติปัญญาหรือประกอบด้วยกิเลสตัณหา นี่บทเรียนมีอยู่อย่างนี้ถ้าทำ ด้วยกิเลสตัณหาที่จะต้องรู้ให้ได้ว่าทำด้วยกิเลสตัณหา แล้วควรจะทำอย่างไรต่อไป มันก็ควรจะแสดงบาปแก่ตัวเอง แล้วก็อย่าทำอีก คือกลับใจไม่ทำอีก ก็มีอยู่เท่านั้นเอง จนกว่ามันจะเป็นนิสัย คือต้องทำงานด้วยสติปัญญา ไม่ทำงานด้วยกิเลสตัณหา⁶⁵

จากตัวบทที่ยกมาจะเห็นว่าจุดสำคัญของการปฏิบัติธรรม คือการมีสติรู้เท่าทันจิต ซึ่งปกติ แล้วจิตที่ไม่ได้ฝึกฝนนั้นมักมุ่งกิเลสตัณหา ท่านพุทธทาสเล็งเห็นว่ามนุษย์นั้นจำเป็นต้องกระทำสิ่ง ต่างๆเพื่อทำความรอด แต่ท่านมองว่าการกระทำเพื่อความรอดนั้น ไม่จำเป็นต้องมีสภาพจิตที่ ประกอบด้วยตัณหา ซึ่งคือความอยากเสมอไป เมื่อทำงานโดยมุ่งปฏิบัติจิตให้ว่างไปด้วยก็จะได้ ประโยชน์รอบด้านกว่า

ที่นี้เราก็ได้ประโยชน์ในการละกิเลสด้วย ในการได้ผลงานที่เป็นประโยชน์ แก่เพื่อนมนุษย์ด้วย นี่มันวิเศษตรงนี้ ยิ่งป็นที่เดียวได้หนักหลายตัว หลายๆชนิด เพราะคนเราไม่อาจจะอยู่ได้ โดยไม่มีการทำงาน ไม่ว่ามนุษย์คนไหน⁶⁶

⁶³ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 38.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

⁶⁵ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรม คำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 52-53.

⁶⁶ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 106.

จากข้อความจะเห็นว่า ท่านให้กระทำความรอดเหล่านั้นโดยปัญญา โดยสติแทนที่จะทำด้วยกิเลสตัณหา ซึ่งช่วยให้รอดทางกายเพียงสถานเดียว แต่ไม่รอดทางวิญญาณ เพราะการทำงานด้วยกิเลสเป็นบ่อเกิดของทุกข์ จึงแนะนำให้ทำความรอดได้ทั้งความรอดทางกาย และทางวิญญาณไปพร้อมกัน อย่างที่เรียกว่ายิงนัดเดียวได้นกหลายตัว จะเห็นได้ว่าเจตนาที่จะประพடுத்தธรรม และมีการกระทำกรรมทางใจ คือมโนกรรมที่จะละวางจากกิเลส ตัณหานั่นเอง ทำให้การกระทำใดๆก็ตาม เป็นการประพடுத்தธรรม และการประพடுத்தธรรมนี้เป็นอันเดียวกับการประพடுத்தหน้าที่ เพื่อหน้าที่ และการประพடுத்தหน้าที่เพื่อหน้าที่ มีเจตนาที่จะละวางความยึดถือในตัวตนนั่นเองคือการทำงาน ที่ไม่แยกออกจากการปฏิบัติธรรมหากว่าในทุกๆขณะนั้นทำการงานด้วยจิตซึ่งมุ่งปล่อยวางจากตัณหาอุปาทาน

หน้าที่คือธรรมะ รู้หน้าที่ คือรู้ธรรมะ เมื่อทำหน้าที่ก็ชื่อว่าประพடுத்தธรรมะ การปฏิบัติหน้าที่ นั้นแหละคือการปฏิบัติธรรม เพราะฉะนั้นการงานทั้งหลาย ก็คือ การปฏิบัติธรรม...⁶⁷

ผลสุดท้ายของการประพடுத்தหน้าที่การงานได้บริสุทธิ์หมดจดมากขึ้นๆในทุกๆขณะจะนำไปสู่การพ้นไปจากกรรม คือดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง

...สำหรับผู้ปฏิบัติเสร็จแล้ว มันมีสติสมบูรณ์ตลอดเวลา ปัญหามันก็ไม่มีที่จะเหลือสติ⁶⁸

ภาวะที่ปฏิบัติเสร็จแล้วนี่ก็คือภาวะการบรรลุธรรม จิตจะปราศจากการปรุงแต่งทั้งปวง จึงหมดเจตนา การกระทำประเภทนี้จึงไม่เรียกว่ากรรมอีก แต่เรียกว่ากิริยา มีผลเป็นปฏิกิริยา และในขั้นนี้ความหมายของการงานที่เป็นภาระจะถูกทำลายลง มีแต่การเคลื่อนไหวไปตามเหตุตามปัจจัย ด้วยสติปัญญาอันสมบูรณ์

การที่จะมีตาไฟ ตากรด มองอะไรว่างไป ไม่มีตัณหา ไม่มีความทุกข์ มันต้องมีความรู้มากถึงขนาดที่เรียกว่า แม้แต่งานก็ถูกมองให้ว่างไป จนไม่มีความหมาย

⁶⁷ พุทธทาสภิกขุ, หน้าที่ของมนุษย์, หน้า 287.

⁶⁸ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 90.

ว่าการงาน ทำลายความหมายของคำว่ากรงานให้หมดไป การงานก็กลายเป็น
เรื่องเล่นสนุก...⁶⁹

ภาวะที่ความหมายของกรงานทั้งหลายถูกทำลายไปนี้ ไม่เพียงกรงานเท่านั้นที่หมด
ความหมายของความเป็นกรงาน การปฏิบัติธรรมซึ่งมีความหมายเท่ากับการทำงานก็ย่อมถูกแปร
สภาพไปพร้อมกันด้วย จึงมีเพียงแต่ “ความเป็นเช่นนั้นเอง” ของธรรมชาติ สภาวะที่รับรู้โลกได้
อย่างบริสุทธิ์เช่นนี้ก็คือสภาวะจิตเช่นเดียวกับพระอรหันต์นั่นเอง*

จากที่กล่าวมาจะเห็นลำดับขั้นของกรงาน ว่าตามปกติแล้ว มักเริ่มด้วยกรงานที่
ประกอบด้วยกิเลส แต่เมื่อเราตระหนักถึงโลกที่อยู่นี้ว่าไม่อาจแยกจากธรรม เมื่อใดที่แยกโลกออก
จากธรรมโดยอุปาทานก็จะทำให้เป็นทุกข์ แนวคิดของท่านพุทธทาสขยายขอบเขตของโลกที่สร้าง
จากตัณหา อวิชชาโดยจิตที่คับแคบ ให้กว้างขวางออกไปสู่โลกของธรรม วิธีการนั้นทำได้โดยมีสติ
รู้เท่าทันเจตนาที่มุ่งกิเลสและตัวตน เปลี่ยนมาเป็นเจตนาที่จะประพาศ ปฏิบัติธรรมแทน ทำให้กร
ปรับปรุงกรกระทำต่างๆทั้งหมดในชีวิตเป็นไปในทางที่จะละวางจากกิเลสตัณหา กรงานชนิดนี้จึง
เป็นการปฏิบัติธรรม ซึ่งระหว่างปฏิบัติก็จะมีช่วงเวลาที่ยืดว่าง หมายถึงจิตเป็นหนึ่งเดียวกับ
ธรรมชาติ เข้าถึงธรรม สลับกับช่วงเวลาที่จิตกลับมาสู่ภาวะที่นับเนื่องเอาตัวตนเป็นศูนย์กลางอีก
สลับกันไป ซึ่งท่านพุทธทาสเองก็ได้อนุโลม ไม่ได้มุ่งหมายว่ากรงานทุกอย่างจะต้องมีจิตว่างหรือ
เป็นการประพาศธรรมได้อย่างสมบูรณ์ ได้ยอมรับว่ากรมีสภาพจิตที่ไม่ยึดมั่นในตัวตนหรือจิตว่าง
นั้นเป็นสิ่งที่แม้จะมีเองตามธรรมชาติ แต่ก็ถูกกิเลสขบขังได้โดยง่าย ดังนั้นในการฝึกทำกรงาน
เพื่อการปฏิบัติธรรม ท่านจึงอนุโลมว่าระยะแรกให้มีอุปาทาน คือมีความรู้สึว่าตัวตน ในเชิงกุศล
ได้ก่อน แล้วใช้กรงานนั้นฝึกฝนจิตให้ละจากตัวตนลงเรื่อยๆ จนถึงขั้นที่หมดตัวตนลง

...ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีว่าเรามีประเทศชาติศาสนา เรามีหน้าที่ที่จะต้องทำ
ต่อประเทศชาติศาสนา ทำงานเพื่อหน้าที่นั้น มันมีแล้ว มีก่อนแต่ลงมือทำซึ่งจะ
เรียกว่าเป็นอุปาทาน ที่เป็นไปในฝ่ายดีก็ได้ แล้วอุปาทานในฝ่ายดีนี้ไม่ได้ถูกดำเนิน
ตีเตียนโดยส่วนเดียว ยอมให้ทุกคนมีอุปาทานในฝ่ายดีเป็นทุนสำรองไปเรื่อยๆ
แต่ให้พยายามให้สูงขึ้นๆ พอถึงที่สุดของทางฝ่ายดี มันก็เข้าเรื่องเหนือดี หรือ

⁶⁹ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรมคำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 56-57.

* Sallie Behn King กล่าวถึง ภาวะการบรรลุธรรมที่ไร้ตัวตน (no-self) นี้ว่าสิ่งที่มีเหลืออยู่คือ the acts of realization and wisdom (Sallie Behn King, “The Buddha Nature: True Self as Action,” Religious Studies, 20(January 1984): 255-267.)

“ความว่าง” (สุญญตา) นี้เอง ⁷⁰

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าแนวคิดนี้มีลักษณะประนีประนอมระหว่างเป้าหมายสูงสุดของแนวคิด กับปฏิบัติการจริง ว่ายอมมีช่องว่างอยู่ การทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ได้อย่างหมดจด ไม่เจือด้วยตัณหา อุปาทานตลอดกระบวนการเลยนั้น แนวคิดนี้ยอมรับว่าสภาพจิตของมนุษย์ทั่วไปไม่อาจจะปฏิบัติได้โดยทันที ต้องอาศัยการฝึกฝน ก่อลมเกลากว่าที่จะทำได้ ซึ่งได้มีข้อโต้แย้งเกี่ยวกับประเด็นนี้ว่าในการทำงานอาชีพนั้นเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดที่ผู้ประกอบอาชีพจะไม่ประกอบด้วยกิเลส ตัณหา ในส่วนของข้อโต้แย้งนี้จะกล่าวต่อไปในบทที่สาม แต่ในที่นี้ท่านพุทธทาสได้ยืนยันว่าแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนั้นปฏิบัติได้จริง และเป็นข้อธรรมที่ปฏิบัติได้ทั่วถึงกัน ไม่แยกฐานะว่าเป็นฆราวาสหรือสงฆ์ เป็นหลักธรรมที่ใช้ได้ในทุกเพศ ทุกวัย และทุกชนชั้นของสังคม

อาตมายังขอยืนยันอยู่ว่าหลักเกี่ยวกับคำ راستให้มีความรู้สึกเป็น “จิตว่าง” อยู่เสมอนี้ ขอให้นำไปใช้ในทุกรณี ทุกชั้นทุกวัยและทุกเพศเท่าที่สามารถจะทำได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะที่ลงมือทำงาน รายใดแล้วมีความทุกข์เกิดขึ้น ก็ขอให้ใช้ในกรณีนั้นอย่างยิ่ง ⁷¹

ในการปฏิบัตินั้น ก็มีการผ่อนปรนในแง่ของระดับการปฏิบัติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าไม่ได้กำหนดให้ต้องปฏิบัติให้สำเร็จตลอดเวลา ได้อนุโลมให้ระดับของการปฏิบัติธรรมเป็นไปตามการทำ ความรอดอันเฉพาะเจาะจงของแต่ละคน สำหรับผู้ที่ทำงานอาชีพ ท่านก็มองว่าให้ใช้จิตว่างแก้ปัญหาไปได้เป็นประจักษ์ก่อน มีอุปาทานบ้างยามไม่ได้ตั้งสมาธิทำงานก็อนุโลม จนเมื่อทำงานด้วยจิตว่างจนมากพอแล้ว ฝึกจิตดีขึ้นเรื่อยๆ ค่อยเป็นอยู่ด้วยจิตว่างให้มากขึ้น จะเห็นว่าแนวคิดนี้ผ่อนผันให้การทำงานเพื่อการปฏิบัติธรรมนั้นเป็นไปตามวิวัฒนาการทางจิตของแต่ละคน ว่ามีความพร้อมที่จะปฏิบัติมากน้อยแค่ไหน

เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันว่าเราสอนให้เขารู้จักหน้าที่ ที่พอเหมาะแก่ขั้นแก่ตอน แห่งวิวัฒนาการของเขา คือภูมิคือขั้นสมรรถภาพของเขา และที่ทุกระดับทุกขั้น เป็นการปฏิบัติธรรมเสมอกันหมด แล้วก็ไมยากที่จะเข้าใจ และก็ไม่ขัดต่อการที่ว่าเขาจะไม่มีเงินใช้ เขามีเงินใช้ด้วย เขาจะได้บุญด้วย คือมีจิตใจดีด้วย ไม่เสื่อมสุขภาพทางจิตด้วย ⁷²

⁷⁰ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 76.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.

การปฏิบัติธรรมในการทำหน้าที่การทำงานในชีวิตประจำวันนั้น จะเห็นได้ว่านอกจากทำให้ได้ปฏิบัติธรรมอย่างเหมาะสมกับระดับความสามารถแล้วยังได้ผลงานไปในตัว ทำให้ผู้ทำงานไม่ตกอยู่ในความขาดแคลน เพราะเมื่อทำงานแล้วก็ย่อมสามารถทำความรอดให้แก่ชีวิต ได้แก่การได้ทรัพย์ ได้ปัจจัยที่จำเป็นไว้บริโภค ใช้สอยต่างๆ และเมื่อทำงานพร้อมกันไปกับการปฏิบัติธรรมเท่ากับเป็นการยิงนัดเดียวได้นกสองตัวดังที่ได้กล่าวไป คือทำงานอย่างเดียว ได้ทั้งความรอดทางกาย ที่สามารถแสวงหาปัจจัยที่จำเป็นมาเกื้อหนุนชีวิตให้ดำรงอยู่โดยไม่เบียดเบียนผู้อื่น และความรอดทางวิญญาณคือไม่ทุกข์ หรือมีทุกข์น้อยลง เพราะแสวงหาปัจจัยเพื่อเลี้ยงชีพด้วยการงานที่ถูกต้อง

จากที่กล่าวมาจะพบว่าลักษณะของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม เป็นดังนี้

ประการที่หนึ่ง การทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมอยู่แล้วตามกฎธรรมชาติ เนื่องจากการทำความรอดของมนุษย์นั้นถือเป็นหน้าที่ตามกฎธรรมชาติ การทำหน้าที่ตามกฎของธรรมชาตินั่นเองเป็นปฏิบัติธรรมไปในตัว การทำหน้าที่ที่ว่ามีลักษณะคือ การกระทำการงานหรือกิจอันจำเป็นต่างๆด้วยจิตที่ปล่อยวางจากกิเลส หรือที่ท่านพุทธทาสเรียกว่า ทำงานด้วยจิตว่าง จะส่งเสริมความรอดของมนุษย์ทั้งทางกาย และทางวิญญาณ งานที่ทำด้วยจิตว่างก็ย่อมเป็นการปฏิบัติธรรมไปเองตามธรรมชาติ

ถ้ามองให้ลึกลงไปนักคิดหนึ่งว่า การทำงานนั้นคือการปฏิบัติธรรม ไม่ว่าจะเป็นการทำงานอะไร ระดับไหน ถ้าเป็นการงานที่บริสุทธิ์แล้ว เป็นการปฏิบัติธรรมอยู่ในตัวการงานนั้น ...เพราะว่าคนที่ จะทำการงานนั้นต้องประกอบอยู่ด้วยธรรม อยู่ด้วยบพของพระธรรม เช่นว่า จะมี ฉันทะ จิตตะ วิมังสา ที่เรียกว่า อธิธัมม นี้มันต้องมี และมีได้แม้ไม่รู้สีกตัว คนที่มีเขาขอมทำงานด้วยความพอใจ ความขยันขันแข็ง ความเอาใจใส่ใคร่ครวญอยู่เสมอ นี้เรียกว่าเขามีอธิธัมมทั้งสิ้น ประการนั้นอยู่โดยไม่รู้สีกตัว เรียกว่ามีธรรมะหรือปฏิบัติธรรมะอยู่โดยไม่รู้สีกตัว...⁷³

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่า การกระทำต่างๆที่กรอบของภาษาคนเรียกว่า

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

⁷³ พุทธทาสภิกขุ, *การงานที่เป็นสุข*, หน้า 26-27.

“การทำงาน” เช่น การทำงานอาชีพ การทำงานตามบทบาท และสถานภาพต่าง ๆ นั้น ในกรอบของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม การกระทำเหล่านี้ทั้งหมดเป็นหน้าที่ตามธรรมชาติของมนุษย์ หากปฏิบัติด้วยสภาวะที่เข้าถึงธรรม ตามคำกล่าว “...มี ฉันทะ จิตตะ วิมังสา ที่เรียกว่าอิทธิบาท นั้นต้องมี และมีได้แม้ไม่รู้สีกตัว... คนที่มีเขาย่อมทำงานด้วยความพอใจ ความขยันขันแข็ง ความเอาใจใส่ใคร่ครวญอยู่เสมอ เรียกว่ามีธรรมะหรือปฏิบัติธรรมะอยู่โดยไม่รู้สีกตัว...” ถ้ามีสภาวะธรรมเช่นนี้อยู่ในการทำหน้าที่การงาน ก็นับเป็นการปฏิบัติธรรมอยู่เองแล้วตามธรรมชาติ

ประการที่สอง แนวคิดนี้เป็นอุบาย อุบายในที่นี้หมายถึง การพูดไม่สอดคล้องกับสิ่งที่ปรากฏภายนอกเพื่อจุดประสงค์อื่นอันสำคัญกว่า* ท่านพุทธทาสกล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า

การทำงานนั้นทำไปโดยที่ไม่ให้เห็นแก่เรา ; น้ำมันจะช่วยให้การทำงานทำด้วยจิตว่างง่ายขึ้นเหมือนกัน ถ้ารู้ว่างน้ำมันจะเอาผลมาเป็นของเราไม่ได้. นั่นคืออุบาย, เรียกว่าอุบาย ที่จะทำจิตให้มันบริสุทธิ์สะอาด ปราศจากความเห็นแก่ตัว...⁷⁴

อุบายในที่นี้คือกลวิธีที่ผู้ปฏิบัตินำมาใช้ในการจัดการกับจิตใจเพื่อให้คลายจากความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน ของตน อุบายที่ท่านพุทธทาสกล่าวถึงไว้ในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติทำงานสามารถแบ่งออกเป็นสองแง่มุมด้วยกัน

แง่มุมที่หนึ่ง อุบายทางภาษา เมื่อมองผ่านแนวคิด ภาษาคน ภาษาธรรมของท่านพุทธทาส คำว่าการทำงาน ในภาษาคน หมายถึง “ อาชีพที่ทำด้วยความจำเป็น ไม่ทำไม่ได้ มันบังคับให้ทำ เพื่อเอามาเลี้ยงปาก เลี้ยงท้องบ้าง เพื่อเสวยกามารมณ์บ้าง”⁷⁵ แต่เมื่อพูดในภาษาธรรม การงานก็คือการปฏิบัติหน้าที่ของมนุษย์ตามกฎหมายของธรรมชาติ การงานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับการ

* ในงานศึกษาของโรเจอร์ ทาชีวีเคราะห์เรื่องอุบายในสังฆธรรมปฐกสิริสูตร พระสูตรนิยามหายานที่พระพุทธเจ้าถามพระสารีบุตรเกี่ยวกับนิทานเปรียบเทียบกับด้วยเรื่องที่มีดาช่วยบุตรสามคนออกมาจากบ้านที่กำลังถูกเพลิงไหม้ โดยบิดาบอกว่าจะให้เกวียนเทียมวัว เทียมแพะ เทียมกวาง เด็กๆ ที่ไม่รู้โทษของไฟ จึงยอมออกมาจากบ้าน พันอันตราย และได้รับเกวียนเทียมวัวเหมือนกันหมด พระสารีบุตรได้กล่าวตอบว่าในกรณีเช่นนี้อุบายไม่มีความผิด เพราะมีเจตนาดีที่จะช่วย โรเจอร์วิเคราะห์ว่าเป็นการเลื่อนเงื่อนไขความจริงอันหนึ่ง(ในที่นี้คือความจริงเชิงการสอดคล้องกับโลกภายนอก)ออกไปก่อน แต่ไม่ใช่เพื่อที่จะหลอกลวง (Corless, Roger G.T., “Lying to tell the truth--upaya in Mahayana Buddhism and oikonomia in Alexandrian Christianity,” in *Buddha Nature*, eds. P. Griffiths and J. Keenan (Tokyo : Buddhist Books International, 1990) pp. 27- 40.)

⁷⁴ พุทธทาสภิกขุ, *ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน*, หน้า 92.

⁷⁵ พุทธทาสภิกขุ, *ภาษาคน-ภาษาธรรม*, หน้า 12.

ปฏิบัติธรรม อุบายในที่นี้คือ การใช้คำพูดที่ไม่ตรงกับภาษาคน เพื่อให้ผู้ที่มุ่งมองการทำงานแต่ในระดับของภาษาคน ได้มองเห็นความหมายของการทำงานกว้างขวางไปกว่าการทำมาหาเลี้ยงชีพแต่พบว่างานนั้นสามารถเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความรอดทางวิญญาณได้ตามความหมายของการทำงานในระดับภาษาธรรม หากกระทำภายใต้เงื่อนไขสำคัญคือการทำงานด้วยจิตว่าง การงานกับการปฏิบัติธรรมก็จะมีความหมายเท่ากัน ในแง่นี้การกล่าวว่าการทำงานคือการปฏิบัติธรรมจึงเป็นอุบายทางภาษา ที่ช่วยขยายมุมมองที่บุคคลมีต่อการทำงานให้มีความลึกซึ้ง กว้างขวางมากขึ้น ทำให้สามารถออกจากโลกสมมติทางความหมายที่ถูกกำหนดไว้อย่างคับแคบมาสู่ความเข้าใจธรรมมากขึ้น

แง่มุมที่สอง อุบายในแง่การปฏิบัติ สืบเนื่องมาจากกรอบการมองในระดับภาษาคนที่การทำงานหมายถึง สิ่งที่กระทำเพื่อหาเลี้ยงชีพเป็นหลัก ท่านพุทธทาสได้เสนอตรงนี้ว่า เมื่อมนุษย์เราไม่อาจเลี้ยงการทำงานได้ เพราะงานนั้นคือสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีพ ก็ควรใช้งานเป็นตัวฝึกฝนธรรม โดยให้เหตุผลว่า “ที่ไหนมีปัญหาที่นั่นมีปัญญา ” และอ้างถึงผู้ปฏิบัติธรรมที่ปฏิเสธการทำงาน ให้ลองใช้การปฏิบัติงานที่ต้องข้องเกี่ยวกับผู้คนเป็นบททดสอบว่าฝึกจิตมาดีแล้วจริงหรือไม่ เพราะถ้าไม่เจอกับปัญหาย่อมไม่มีทางรู้ว่าหมกมิดเลศจริง ในการคิดกับการปฏิบัตินั้นย่อมมีช่องว่างอยู่เสมอ ถึงแม้คิดว่าตนจะมีความอดทน มีเมตตา แต่ถ้าไม่ลองปฏิบัติจริงก็ไม่อาจยืนยันว่าสามารถดำรงความอดทน ความเมตตานั่นไว้ได้จริง ดังนั้นการทำงานจึงเป็นสนามอย่างดีของการฝึกธรรม แทนที่จะต้องปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีต ตามวัตรที่กำหนดไว้ทางศาสนาเท่านั้น ก็ให้ใช้งาน ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องทำอยู่แล้วนี่มาเป็นการปฏิบัติธรรมแทน ทำให้การปฏิบัติธรรมดำเนินไปได้พร้อมๆกับการทำงาน ไม่เสียประโยชน์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

อุบายทั้งสองแง่มุมที่กล่าวมานี้ เป็นวิธีที่จะใช้สลายเส้นแบ่งระหว่างโลกกับธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้น ทำทนายให้มนุษย์ให้ก้าวออกมาสู่กรอบทางธรรมโดยฝึกมองการทำงานในมุมที่ต่างออกไปจากเดิม ก็จะพบว่าการทำงานนั้นสอนเรื่องธรรม คือ ความจริงของชีวิตแก่มนุษย์ได้

ประการที่สาม ภาวะความเป็นสากลทางธรรม* ของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม จากข้อความที่ยกมาในประการแรก “...คนที่มีเขาย่อมทำงานด้วยความพอใจ ความขยันขันแข็ง ความเอาใจใส่ใคร่ครวญอยู่เสมอ นี้เรียกว่าเขามีอิทธิบาททั้งสี่ประการนั้นอยู่โดยไม่รู้สีกตัว เรียกว่ามีธรรมะหรือปฏิบัติธรรมะอยู่โดยไม่รู้สีกตัว...” จะเห็นว่า “ธรรม” นั้นได้รับการอธิบายว่าหมายถึงธรรมชาติ คำว่าธรรมชาติในที่นี้คือ ไม่ว่าจะเชื่อชาติ ศาสนา ชนชั้น และความเชื่อแตกต่าง

* สุวรรณา สถาอานันท์ ได้วิเคราะห์การอธิบายหลักพุทธธรรมของท่านพุทธทาส พบว่าแสดงลักษณะภาวะสากลหลายประการ หนึ่งในนั้นคือภาวะสากลแห่งธรรมะ (สุวรรณา สถาอานันท์, ปรัชญาพุทธทาสศึกษา กับ มหายานธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), หน้า 16.

กันอย่างไร ก็ล้วนอยู่ในกรอบเดียวกัน คือกรอบของธรรมชาติที่มีความเป็นสากล สิ่งมีชีวิตในระดับวิวัฒนาการเดียวกันย่อมจะเป็นไปตามธรรมชาติเหมือนกัน แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม จึงไม่ได้ตีกรอบอยู่แก่ผู้ที่เป็นพุทธบริษัทเท่านั้น แต่มองว่ามนุษย์ในโลกนี้ทั้งหมด หากทำงานอยู่ด้วยความถูกต้องเป็นธรรม ไม่ว่าจะเชื้อชาติ ศาสนา ชนชั้นใดก็นับว่ากำลังปฏิบัติธรรมอยู่ตามธรรมชาติไม่ต่างกัน เพราะภาวะของธรรมนั้นคือภาวะที่เป็นสากล

ประการที่สี่ เป็นแนวคิดที่มุ่งจุดหมายสองอย่าง ตามคำขวัญที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า “งานก็ได้ผล คนก็เป็นสุข” หรือที่เรียกว่าลัดเดียวได้ถึงสอง ซึ่งสอดคล้องกับจุดหมายของมนุษย์ตามพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสที่ท่านระบุว่า มีสองอย่าง 1) การดับทุกข์ และ 2) การทำหน้าที่การงานให้สมบูรณ์ การดับทุกข์นั้นเป็นอุดมคติของพุทธเถรวาทอยู่เดิม แต่เรื่องการทำหน้าที่การงานนั้นเป็นวัตถุประสงค์ที่กล่าวเพิ่มเติมขึ้นมา โดยอ้างเหตุผลสำคัญว่าชีวิตนั้นจำเป็นต้องอยู่ด้วยการทำงาน ไม่มีชีวิตไหนอยู่ได้โดยไม่ทำงาน (งานในที่นี้ไม่ใช่แค่งานอาชีพ แต่หมายถึงหน้าที่ทั้งหมดที่ต้องกระทำเพื่อความรอดตามลำดับขั้นวิวัฒนาการของตน) และไม่ได้มองงานในแง่ของความอยู่รอดของพนักงานเพียงลำพัง แต่เป็นไปเพื่อความรอด หรือประโยชน์แก่ส่วนรวมด้วย

การทำงานอย่างนี้ เราถือว่ามันเป็นทางลัด เป็นวิธีลัด โดยใช้หลักการที่ว่า การงานคือการปฏิบัติธรรม นี้แหละ คือลัดเดียวได้ทั้งประโยชน์ตน ได้ทั้งประโยชน์ผู้อื่น และลัดเดียวได้ทั้งธรรมะสูงสุด ⁷⁶

แนวคิดนี้เชื่อว่าหากบุคคลกระทำการงานด้วยจิตที่เป็นกุศลแล้วบุคคลนั้นย่อมเป็นผู้ทำหน้าที่เกื้อกูลทั้งแก่ตนและแก่โลก มองว่าชีวิตของมนุษย์ ไม่ได้มีอยู่เพื่อความรอดของตนเพียงอย่างเดียว ในมนโฑทัศน์เรื่องหน้าที่ มนุษย์จึงมีหน้าที่ต้องกระทำเพื่อโลกสากลอยู่ด้วย

โลกหมู่สัตว์ คือคนที่มีชีวิตอยู่ ก็ได้รับประโยชน์ หรือว่าโลกแผ่นดินดินล้วนๆ ก็ยังจะต้องช่วยกันทำให้มันอยู่ในสภาพที่ดีที่งดงามที่สำหรับจะเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ได้; นี่ก็ต้องเรียกว่าการงานด้วยเหมือนกัน เราต้องทำการงานทั้งเพื่อแผ่นดินโลก และทำการงานทั้งเพื่อสัตว์โลก มันจึงจะเป็นโลกที่น่าอยู่หรือน่าดู คือจะสะดวกสำหรับมนุษย์ ที่จะทำการงานในระดับสูงสุด คือทางจิตใจ ⁷⁷

⁷⁶ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 89.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

จากข้อความที่กล่าวมาจะเห็นว่า ความรอดของมนุษย์นั้นไม่แยกไปจากความจำเป็นทางวัตถุ การที่มนุษย์จะทำงานในระดับสูงสุด บรรลุหน้าที่ของความเป็นมนุษย์ได้นั้น จำเป็นต้องมีการพัฒนาโลกให้เป็นสถานที่ที่น่าอยู่ หรือสะดวกสำหรับมนุษย์ที่จะทำงานในระดับสูงสุดนี้ ดังนั้นแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม จึงมุ่งหมายทั้งการทำงาน และการปฏิบัติธรรมไปพร้อมกัน เพราะยอมรับว่าการได้รับวัตถุที่พอเพียงแก่ความอยู่รอดเป็นบาปฐานที่จำเป็นต่อการบรรลุทางจิตวิญญาณ ไม่ใช่สิ่งแยกขาดจากกัน แนวคิดนี้จึงยอมรับการทำงาน เพราะเป็นการจัดสรรวัตถุให้นำมาสู่การทำงานในระดับที่สูงสุดได้

จากที่กล่าวมาจะเห็นถึงลักษณะสำคัญของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ซึ่งหลักใหญ่ใจความแล้ว เป็นแนวคิดที่ท่านพุทธทาสใช้เป็นอุบาย เพื่อให้คนเข้าถึงธรรม โดยไม่ยึดติดกับกรอบจารีตในการปฏิบัติธรรมแบบเดิมเพียงอย่างเดียว ให้มองการกระทำใกล้ตัวในชีวิตประจำวันว่าสามารถเปลี่ยนการกระทำเหล่านั้นเป็นการปฏิบัติธรรมได้ อุบายนี้เพื่อขยายขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่าการปฏิบัติธรรมให้กว้างขวางครอบคลุมมากขึ้นในคนทุกกลุ่ม ทุกสังคม ทุกระดับชั้น ยกเว้นก็แต่ในพระอรหันต์ซึ่งถือว่าทั้งการทำงาน และการปฏิบัติธรรม ได้ถูกแปรความหมายให้กลายเป็นการเล่น การงานที่เป็นภาระได้หมดลงอย่างสิ้นเชิง สำหรับผู้ที่ยังคงปฏิบัติอยู่ แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมถือเป็นทางเลือกหนึ่งที่เปิดโอกาสให้บุคคลที่ดำเนินชีวิตตามธรรมดาสามัญมีโอกาสสามารถเข้าถึงธรรมได้มากขึ้น

เนื้อหาของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมที่กล่าวไปแล้วนี้ เป็นความหมาย และภาพกว้างของแนวคิด ยังมีประเด็นที่สำคัญอีกสองประเด็น ที่ท่านพุทธทาสใช้อธิบายแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมเพื่อให้เห็นภาพในการปฏิบัติมากขึ้น คือ ประเด็นของการทำงานเพื่องาน และ การทำงานด้วยจิตว่าง ในที่นี้จะกล่าวถึงการทำงานเพื่องานก่อนเป็นลำดับแรก

ก. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม : การทำงานเพื่องาน

ในการสลายเส้นแบ่งระหว่างโลกกับธรรมผ่านแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนี้ เมื่อมุ่งมองไปยังกระบวนการทำงาน วิธีการที่จะทำให้การทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมนั้นคือ “การทำงานเพื่องาน” ท่านพุทธทาสมุ่งกล่าวประเด็นนี้เพื่อให้ฆราวาสที่ทำงานทางโลก มองว่าการทำงานอาชีพ และบทบาทต่างๆของคนสามารถเป็นการปฏิบัติธรรมได้ หรือในกรณีของสงฆ์ท่านก็มุ่งเน้นสนับสนุนการทำงานพัฒนาวัด และสังคม โดยไม่จำเป็นต้องนั่งสมาธิ หรือวิปัสสนาเท่านั้น แต่สามารถแบ่งเวลามาทำงานพัฒนาด้านอื่นๆได้ และให้ฝึกปฏิบัติธรรมผ่านการทำงานไปด้วยใน

ตัว ฉะนั้นการกล่าวเรื่องการทำงานเพื่องาน จึงมีความหมายที่มุ่งเน้นไปที่กระบวนการทำงาน โดยเฉพาะ เมื่อกล่าวถึงการทำงานแบบนี้ ท่านพุทธทาสมองว่าต้นเหตุของปัญหาของการทำงาน ไม่ได้ผลดี และการเกิดทุกข์ในการทำงานนั้นเนื่องด้วยความรู้สึกที่เป็นตัวตน

เดี๋ยวนี้คนทำงานไปพลางแล้วประหม่าไปพลาง คนทั่วไปทำอะไรอยู่ ก็ตามมันประหม่าไปพลาง เช่นวิตกว่าจะไม่ประสบความสำเร็จเนื่องด้วย ตัวกู-ของกูมันบีบคั้นอยู่อย่างแรงตลอดเวลา ที่โต๊ะทำงานนั้นมีแต่เรื่อง ตัวกู-ของกูบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา เพราะฉะนั้นมันจึงปวดหัว ...แล้วงาน ของเขามันก็ไม่มีระเบียบ มันสับสนวุ่นวายกันไปหมด นี้เรียกว่าทำงาน ที่ต้องใช้สติปัญญามันเป็นอย่างนี้⁷⁸

จากข้อความนี้จะเห็นว่าการทำงานที่วางอยู่บนความเป็นตัวตน ในที่นี้คือความกลัวว่าจะ เสี่ยงพาลักษณ์ ว่าเป็นผู้ไม่ประสบความสำเร็จ แล้วจะได้รับผลเสียอื่นๆตามมา ทำให้การทำงานมี สภาพเป็นทุกข์ อีกทั้งงานที่ออกมาก็ไม่ได้ผลดี ความรู้สึกที่เนื่องด้วยตัวตนนี้ ยังแสดงออกมา ในงานประเภทที่ใช้สติปัญญาน้อยลงอีกด้วย

ที่นี้ แม้แต่งานที่เลวหรือที่เรียกกันว่างานต่ำงานเลว โดยไม่ต้องใช้สติปัญญา งานปิดกวางค์เช็ดดูอย่างนี้ ถ้าปิดกวางค์เช็ดดูไปพลาง โมโหไปพลาง มันก็เหมือนกับ ตกนรกทั้งเป็น...แล้วจะเอาอะไรมาทำให้ได้ดีได้ หรือถ้าคิดว่าจะทำให้ถูกใจ นายจะได้รับรางวัล จะต้องมีความอยากมีความหวังเพื่อปากบั้นทำงานนี้⁷⁹

ในงานที่อาศัยสติปัญญาน้อย ก็มักมีตัวตนในลักษณะต้องการสิ่งตอบแทนจากผู้อื่น คือ ทำงานโดยมุ่งมองถึงผลตอบแทนเป็นหลัก

การทำงานโดยหวังจะได้อะไรตอบแทนนั้นมันเป็นเรื่องตัวกู-ของกู ที่ทำกันจน เคยชินถ้ามีใครคอยดู คอยจะให้รางวัลอยู่ที่ทำดี พอไม่มีใครแอบดูอยู่ที่ทำอีกอย่าง หนึ่ง มันก็เป็นคนหน้าไหว้หลังหลอก แล้วอย่าไปหวังว่างานนั้นมันจะดี หรือว่าดี 100 เปอร์เซ็นต์ได้ในเมื่อทำด้วยจิตใจที่ฟุ้งซ่าน⁸⁰

⁷⁸ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรม คำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 45.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

จะเห็นว่าแนวคิดนี้มุ่งมองปัญหาการทำงานทั้งสองระดับคืองานที่กระทำโดยใช้สติปัญญา กับงานที่มุ่งใช้แรงงาน พบว่าปัญหามาจากการยึดมั่นในตัวคน ในแบบที่ต่างกันไป แบบแรกเป็นความกลัวที่จะสูญเสียภาพลักษณ์ของตัวเอง แบบที่สองนั้นมีแรงงานก็เพราะกิเลสตัณหาที่จะหล่อเลี้ยงตัวคนเป็นแรงผลักดัน ทั้งสองอย่างล้วนพบว่าใช้งานเป็นเครื่องมือนำไปสู่บางสิ่ง

ถ้าเราจะพูดว่างานคือเงิน เงินคืองานนี้เราจะต้องอธิบายกันให้ดี เพราะว่าถ้าผลอนิดเดียวมันเป็นงานเพื่อเงิน ถ้าว่างานกับเงินเป็นอันเดียวกันจะต้องว่างานนี้แหละ เพื่องานแล้วถ้างานเพื่อเงินแล้วจะกระโดดไปในทางหลงเงินและบูชาเงิน จะเลยเป็นอุดมคติที่ว่ากรรมกรจะขี้แย่งนายทุน นายทุนก็ไม่เผื่อแผ่ และแล้วลัทธิคอมมิวนิสต์ก็เกิดขึ้น...⁸¹

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าท่านพุทธทาสมองความทุกข์ที่เกิดจากการทำงานนี้ว่า เมื่อมองงานเป็นเครื่องมือ หรือเป็นวิถี (mean) ไปสู่สิ่งอื่น โดยไม่ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเอง เป็นการเพิ่มพูนตัณหา อวิชชาขึ้นในจิต และนำไปสู่ความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ระหว่างนายจ้าง ลูกจ้าง ซึ่งจะลุกลามเป็นความขัดแย้ง และปัญหาดังคมต่อไปอีก

อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ก็ไม่ได้ปฏิเสธความจำเป็นของเงิน และได้มีการยอมรับว่าเงินนั้นเป็นปัจจัยที่จำเป็นต่อการทำความรอดของมนุษย์

ที่นี้ผลมันเกิดขึ้นว่า ทำงานเพื่องานนี้ ได้บุญด้วย ได้เงินด้วย เพราะว่าถ้าทำงานแล้ว เงินมันไม่หนีไปไหน เงินต้องได้ แต่ว่าได้บุญด้วย เพราะเป็นการปฏิบัติธรรม⁸²

ตรงนี้อาจมองได้ว่าในกระบวนการทำงานของบุคคลนั้นมีปัจจัยหลายอย่างที่เป็นองค์ประกอบร่วมกัน ทั้งตัวบุคคลผู้กระทำงาน ชีวงาน ผู้ร่วมงาน ผลประโยชน์ในทางรูปธรรมที่ได้จากงาน อาทิ เงิน ชื่อเสียง สวัสดิการต่างๆ แนวคิดนี้ยอมรับว่าปัจจัยรวมทั้งหลายเหล่านั้น บางปัจจัยมีความจำเป็นต่อความรอด เช่น เงินที่ต้องนำมาทำความรอดทางกายเป็นปฐมก่อน จึงจะสามารถนำไปสู่ความรอดทางวิญญาณได้ จึงไม่ได้ปฏิเสธไม่ให้ยอมรับปัจจัยเหล่านั้น เพราะเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อความรอด ดังนั้นในการกล่าวว่า “ทำงานเพื่องาน” นี้ จึงเป็นไปในลักษณะ การเปลี่ยนจุดสนใจ (focus) ต่อมุมมองเรื่องการทำงาน หากว่าขณะทำงานนั้นมุ่งมองที่ปลายทาง (end) ซึ่งมีเงิน

⁸¹ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 35.

⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 34 - 35.

เป็นสิ่งรองรับ เวลาทำงานจะมีสภาพจิตใจที่กระวนกระวายเพราะมีพะวงถึงจุดหมายที่ยังมาไม่ถึง ไม่ได้อยู่กับงานตรงหน้า ภาวะความกระวนกระวายนี้คือทุกข์ เป็นสิ่งซึ่งพุทธศาสนามุ่งทำความเข้าใจและดับทุกข์ แนวคิดนี้จึงให้ปรับมุมมองที่เคยมองสู่ปลายทางที่ไกลออกไปมาสู่วิถีที่กำลังดำเนินอยู่ คือให้บุคคลถอยกลับมามุ่งความสนใจที่ตัวเองซึ่งอยู่ตรงหน้าแทน

อาดมาชวนให้เลื่อน ว่าเลื่อนกันเถอะ เลื่อนมาเป็นงานเพื่องานกันเถอะ อย่างงานเพื่อวัตถุประสงค์เลย อย่างงานเพื่ออื่นเลย...⁸³

การเลื่อนจุดสนใจตรงนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นการทำวิถีให้เป็นหนึ่งเดียวกับจุดหมายนั่นเอง ซึ่งทำได้โดยผ่านการทำงานเพื่อตัวเอง หมายถึงขณะทำงานก็มุ่งสนใจที่ตัวเองเป็นหลัก ซึ่งจะกระทำได้โดยความสำนึกในหน้าที่

เราต้องอยู่ด้วยจิตว่าง ไม่มีตัวเราที่เป็นความเห็นแก่ตัวเรา มีแต่สติปัญญา รู้ว่ามันควรจะเคลื่อนไหวไปอย่างไร นี้เรียกว่า ถ้าทำงานมันก็ทำด้วยสติปัญญา ที่สำนึกในหน้าที่⁸⁴

แนวคิดนี้มองว่าเมื่อกระทำการงานได้ด้วยภาวะดังกล่าวคือเคลื่อนไหวไปด้วยสติปัญญาที่รับรู้และสำนึกในหน้าที่แล้วก็เท่ากับว่าเป็นการทำงานเพื่องาน การทำงานเพื่องานนี้ จะมีผลประการแรก คือสุขภาพทางจิต “ ด้วยข้อที่ว่าทำงานเพื่องาน เราเห็นชวานาขุดดินร้องเพลง สรวลเสเฮฮากัน ด้วยความพอใจในงาน มากกว่าสมัยนี้...”* ภาพความพึงพอใจซึ่งสะท้อนออกมาผ่านการทำงานนี้จะเกิดขึ้นได้เมื่อสำนึกในตัวเองที่ จึงสามารถมองเห็นคุณค่าว่าสิ่งนั้นมีคุณค่าในวิถีของมันด้วย ไม่ใช่แต่เฉพาะในจุดหมายปลายทาง จึงมีความอึดเิบปีติขะณะที่อยู่ในกระบวนการทำงาน มิใช่มีสุขแต่ตอนที่งานเสร็จ โดยแนวคิดนี้ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยอันเป็นประโยชน์อื่นๆที่จะตามมาจากการทำงาน แต่ให้เปลี่ยนมุมมองที่มุ่งรอคอยจุดหมาย มาสู่การทำให้วิถีกับจุดหมายให้เป็นหนึ่งเดียวกัน เท่ากับว่าเราได้อยู่กับจุดหมายในทุกๆขณะ เมื่อการกระทำเป็นสิ่งเดียวกับจุดหมายแล้ว ความทุกข์ที่เกิดจากความกระหายรอคอยจุดหมายที่ไกลออกไปก็จะไม่เกิดขึ้น นี่คือหลักสำคัญของมโนทัศน์ “การทำงานเพื่องาน” นอกจากหลักนี้แล้ว หลักที่ส่งเสริมการทำงานคือการปฏิบัติธรรมที่สำคัญอีกหลักหนึ่งคือ หลักการทำงานด้วยจิตว่าง

⁸³ เรื่องเดียวกัน ,หน้า 38.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

* คู่มือ พุทธศาสนิกชน, ธรรมในฐานะเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 70.

ง. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม : การทำงานด้วยจิตว่าง

ที่เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่างนั้น ก็คือเราทำงานตามหน้าที่ของเรา ทุกอย่าง
ทุกประการ ด้วยจิตที่ไม่มีความเห็นแก่ตัว ไม่มีความรู้สึกที่โน้มไปในทางที่มี
ตัวเราหรือของเรา และไม่มีความรู้สึกที่จะยึดมั่นสิ่งหนึ่งสิ่งใดไว้ว่า เป็นตัวเรา
หรือของเรา อย่างนี้เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่าง...⁸⁵

จากข้อความที่ยกมาข้างต้นจะเห็นว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นก็คือการกระทำกรรมต่างๆ
ตามหน้าที่ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตน ทำให้จิตมีความว่างจากกิเลส ตัณหา ตามที่
ได้อธิบายไปแล้วเกี่ยวกับคุณลักษณะของจิตว่าง เมื่อจิตนั้นไม่ถูกบดบังจากกิเลสก็จะเต็มไปด้วย
กำลังของสติ ปัญญา และจะดำรงสภาพการเป็น “ตัวรู้” ซึ่งท่านพุทธทาสยืนยันว่าศักยภาพด้านนี้
ของจิตจะช่วยส่งเสริมการทำการงานใดๆก็ตามให้ประสบผล ดังวลีสั้นๆที่ท่านกล่าวไว้ว่า
“งานได้ผล” ท่านยังกล่าวถึงประโยชน์อีกแห่งหนึ่งของจิตที่ว่างจากกิเลสไว้ว่า หากทำงานด้วยจิต
เช่นนี้ก็จะทำให้ “คนเป็นสุข” การทำงานด้วยจิตว่างจึงเป็นข้อธรรมที่มีวัตถุประสงค์สองประการ
คือ 1) เพื่อแก้ปัญหาประสิทธิผลในการทำงาน และ 2) เพื่อการดับทุกข์

1) การแก้ปัญหาประสิทธิผลในการทำงาน ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้ในการบรรยาย
ธรรมหัวข้อ “ปัญหาเกี่ยวกับการทำงานด้วยจิตว่าง” ไว้ว่าอุปสรรค หรือปัญหาในการทำงานทุกๆ
อย่างนั้นมาจากสาเหตุ 2 ประการด้วยกัน ประการแรกคือ ปัญหาสมรรถภาพในตัวบุคคลไม่เพียงพอ
ประการที่สอง เป็นปัญหาที่มาจากสิ่งแวดล้อมข้างนอก ไม่ว่าจะเป็นทั้งจากธรรมชาติ หรือจาก
บุคคลแวดล้อม โดยกล่าวว่า

จะเป็นปัญหาชนิดไหนก็ตามใน 2 อย่างนี้ หรือทั้งหมดนี้มันก็เนื่องมาจากการ
ที่ไม่รู้จักทำจิตให้ว่างนั่นเอง ไปๆมาๆปัญหามันก็อยู่ที่ที่ไม่รู้จักทำจิตให้ว่าง เราไม่
อาจจะแก้ปัญหาได้ด้วยเรื่องอย่างอื่น นอกจากการรู้จักทำจิตให้ว่างก่อนเสมอไป
แม้ปัญหาในส่วนบุคคลผู้ตนเอง ก็มีมูลมาจากการที่ไม่รู้จักทำจิตให้ว่าง อย่างลึ้มที่
ได้กล่าวมาแล้วอย่างมากมายว่า พอทำจิตให้ว่างได้ ปัญหา ก็จะหมดไปเองโดย

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

ธรรมชาติ อย่าลืมในข้อนี้ ที่ได้พูดไว้ว่า พอจิตว่างจากตัวกู-ของกู ก็เต็มอยู่ด้วยสติ ปัญญา ในเรื่องสมรรถภาพไม่พอของคนทุกวันนี้ จะแก้ไขได้ด้วยการทำจิตให้ว่างเพื่อ จะให้มีสติปัญญาขึ้นมา...⁸⁶

จากข้อความที่กล่าวมาจะเห็นว่า ข้ออ้างสำคัญที่จิตว่างสามารถแก้ปัญหakaranใด ๆ ได้ นั้นเป็นเพราะว่าจิตว่างนั้นเป็นบ่อเกิดของสติ ปัญญา ซึ่งเป็นสิ่งที่จะมาช่วยแก้ปัญหาในการทำงาน ของบุคคลทั้งปัญหาที่มาจากตัวเอง และสภาพแวดล้อม เมื่อสำรวจคุณลักษณะที่เกิดจากจิตว่างว่ามี ส่วนสัมพันธ์ต่อการแก้ปัญหakaranนั้น พบลักษณะดังต่อไปนี้

1.1) *หยั่งเห็นความจริงตามธรรมชาติ* สักยภาพในด้านนี้เกิดจาก คุณลักษณะที่เป็น “ตัวรู้” ของจิตมาแต่ดั้งเดิม เมื่อจิตว่างจากตัณหา อวิชชา สักยภาพด้านนี้ก็จะแสดงตัวออกมา ทำให้ บุคคลสามารถหยั่งเห็นคำตอบต่างๆจากธรรมชาติได้ ท่านพุทธทาสได้อ้างถึงศักยภาพด้านนี้จาก ตัวอย่างการทำงานของนักค้นคว้า และนักวิทยาศาสตร์ต่างๆ อาทิเช่น ชาร์ลส์ ดาร์วิน และ ไอน์สไตน์ เป็นต้น

ดาวินเขาลืมทุกสิ่งทุกอย่าง ลืมตัว(ตน)หมด ตัวเขาชื่ออะไร? อยู่ที่ไหน? เป็นอะไร? มีประโยชน์ได้เสียอย่างไร? ทำหน้าที่อย่างไร? เพื่ออะไร นี่ลืมหมด มีแต่จิตล้วนๆที่ฝังตัวเข้าไปในธรรมชาติ คือตัวเขาหมดไป กลายเป็นธรรมชาติ ไปหมดความหมายที่เป็นตัวตนของตน ตัวกู-ของกูไม่มีเหลืออยู่เลย จิตกลายเป็น ธรรมชาติล้วนๆ แล้วก็เพ่งลึกถึงที่สุด ตามคุณสมบัติของมัน ฉะนั้นจึงเจาะแทงลง ไปได้ถึงความลับของธรรมชาติ รู้แนวตามความเป็นจริงของธรรมชาติตามที่เขาค้นพบ นี่คือตัวอย่างที่ทำงานด้วยจิตว่างจากตัวกู-ของกู

เรื่องของนักวิทยาศาสตร์คนอื่นๆยังมีอีก เช่น ไอน์สไตน์ ซึ่งมีชื่อเสียงมาก คุณก็ต้องทายได้ ว่าเกิดค้นอะไร มันก็เป็นจิตอันแหลมลึกลงไปถึงธรรมชาติ เป็นตัวอันเดียวกับธรรมชาติ ไม่มีวิเวกแห่งตัวฉัน ของฉัน เพื่อประโยชน์ ของฉัน ได้เสียของฉันอะไรเหลืออยู่ ด้วยเหตุนี้ไอน์สไตน์จึงคิดอะไรได้ถึงขนาด ที่เรียกว่าเป็นอัจฉริยมนุษย์...ไม่ว่าจะเป็นนักคิด นักค้นคว้า นักพิสูจน์ คนไหน ก็ตามต้องทำงานด้วยจิตว่างทั้งนั้น ถ้ามีวิเวกแห่งตัวกูเมื่อไหร่ ก็เป็นอันล้มละลาย ทันทีเมื่อนั้น จะต้องออกจากฌานเมื่อนั้น จะต้องออกจากความเพ่งคิดเมื่อนั้น เช่น คิดถึงบ้าน คิดถึงครอบครัว คิดถึงความสำเร็จ ความไม่สำเร็จที่จะทำงาน ครั้งนี้ คิดอย่างนี้งานจะล้มละลายทันที⁸⁷

⁸⁶ พุทธทาสภิกขุ, *ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน*, หน้า 49 - 50.

จากตัวอย่างที่ยกมาจะเห็นการอธิบายความสัมพันธ์ของจิตว่าง กับ การสามารถรู้ตามความเป็นจริงของธรรมชาติ ว่ามีความสัมพันธ์ต่อกัน ระดับของจิตที่ยังว่างจากเรื่องรบกวนต่างๆที่เกี่ยวกับตัวตนของตนมากเท่าไร ยิ่งสามารถสัมผัสกับคำตอบของธรรมชาติได้มากเท่านั้น จิตว่างในที่นี้ทำหน้าที่เป็นเสมือนเรดาร์ที่ชอกซอนเข้าไปในอนุของธรรมชาติ และนำคำตอบมาให้แก่ผู้ที่เพ่งหาด้วยอาการประหนึ่งการเพ่งฉาน คือมีความนิ่ง และคำดิ่งอย่างมีสมาธิ จะสามารถทำให้จิตนั้น “รู้ได้ด้วยตัวเอง” คุณสมบัติอันนี้ของจิตนำมาซึ่งการแก้ปัญหาในการทำงาน

1.2) มีสมรรถภาพในการดึงเอาสมรรถภาพอื่นๆออกมาใช้

ความรู้ความสามารถที่มีอยู่เอามาใช้ไม่ได้ เพราะจิตมันกลัดกลุ้ม คั่งนั้น สมรรถภาพในการที่จะเอามาให้ได้นี้เป็นสมรรถภาพที่สำคัญกว่า สมรรถภาพที่เราเรียน เราศึกษาเราอบรม เราปฏิบัติให้มีอยู่ มันก็เป็นสมรรถภาพอันหนึ่ง ซึ่งคนก็เห็นความสำคัญของมันมาก, และอาจจะมากเกินไปอย่างหลับหูหลับตา ; แต่ที่ว่า “สมรรถภาพที่จะดึงเอาสมรรถภาพนั้นมาใช้ให้ได้” นี้ไม่ค่อยจะสนใจ. นี้มันเป็นเรื่องของจิตว่าง. เป็นหน้าที่ของจิตที่ว่างจากตัวกู-ของกู จึงจะดึงเอาสมรรถภาพต่างๆมาใช้ได้. ⁸⁸

ในกรณีนี้มองว่า “จิตว่าง” นั้นเป็นเครื่องมือที่ทำให้สามารถดึงเอาสมรรถภาพ ความชำนาญ รวมถึงเทคนิคต่างๆออกมาใช้ในการทำงาน แก้ไขปัญหาของงานให้ลุล่วงได้ ท่านพุทธทาสได้เปรียบเทียบความเป็นเครื่องมือของจิตว่างโดยใช้ตัวอย่างคนยิงปืน ว่าการยิงปืนแม่นนั้นเป็นสมรรถภาพอย่างหนึ่ง แต่ในการยิงปืนจริงๆแต่ละครั้งต้องมีสมรรถภาพในการบังคับจิตให้ใช้สมรรถภาพอย่างแรกได้ กล่าวคือมีจิตว่าง สมรรถภาพอย่างแรกจึงจะแสดงออกได้ผลเต็มที่ และให้นำหนักกับจิตว่างถึงขนาดที่ผู้มีความชำนาญในการยิงปืนสูงกว่า แต่จิตไม่สงบ ไม่ว่าง ก็อาจยิงปืนได้ไม่ดีเท่ากับผู้ที่ชำนาญน้อยกว่าแต่มีจิตว่าง

บางเวลามีจิตวุ่นวายอยู่ในเรื่องตัวกู-ของกู ที่เคยยิงปืนแม่นมันก็ไม่แม่นไปทันที ; มันขาดสมรรถภาพในส่วนสำคัญอย่างนี้. ถ้าคนไม่มีฝีมือหลายมือในการยิงปืนคือไม่เป็นแชมป์อะไรทำนองนั้น ; ถ้ารู้จักทำจิตให้ว่างได้ จะยิงปืนได้โดยอำนาจ

⁸⁷ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรมคำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 44 - 45.

⁸⁸ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในใจ, หน้า 52.

อันลึกลับของธรรมชาติ และแก่นยำ⁸⁹

จากตัวอย่างจะเห็นว่าจิตว่างนั้นเป็นเสมือน “กำลังของจิต” ที่ช่วยส่งเสริมสมรรถภาพต่างๆอีกทีหนึ่ง การใช้จิตว่างตามตัวอย่างการยืนป็นมีลักษณะคล้ายกับใช้เป็นฐานให้เกิด “สมาธิ” ซึ่งตามการอธิบายของท่านพุทธทาส ท่านได้ให้คุณสมบัติสามประการของการทำงานอย่างมีสมาธิไว้ว่าจะมีสภาวะดังนี้ คือหนึ่ง มีความบริสุทธิ์ ปราศจากความระแวงสงสัย ลังเล รังเกียจ สอง มีสมาธิโต ความมั่นคง ไม่วอกแวก มีพลัง พลังที่ว่างนั้นคือ “...พลังจากจิตว่าง เป็นเครื่องมือสร้างความมั่นคง”⁹⁰ และสาม กุมนิโย คืออ่อนโยนนิมนวลดควรแก่การงานไปทั้งหมด การอธิบายจิตว่างในฐานะเครื่องมือที่สร้างสมาธิ เป็นคุณสมบัติหนึ่งที่ใช้เพื่อสำเร็จประโยชน์ของงาน

1.3) *มีความประณีต สุขุม รอบคอบในการทำงาน* การใช้จิตว่างช่วยในเรื่องของความละเอียด ประณีต สุขุมรอบคอบในการงาน ดังเห็นได้จากตัวอย่างต่อไปนี้

มีคนเอาเดินสอที่โต๊ะกลางไปเขียน เขียนแล้วไม่สวมปลอก อย่างนี้เห็นเดือนหนึ่งหลายๆครั้ง นี่ลองคิดดูเถอะว่า มันหมายความว่าอะไร ถ้าเราเป็นคนมีระเบียบรอบคอบเป็นปรกติ เขียนแล้วก็ต้องสวมปลอกเดินสอทุกครั้ง แต่แล้วก็ยังมีคนที่ไม่สวมปลอกเดินสอให้เหมือนของเดิมเขา นั่นแสดงว่า ยังเป็นคนที่ไม่รู้สึกรู้ว่านี่เป็นเรื่องใช้ไม่ได้ เขาไม่รู้สึกรู้ว่านี่เป็นเรื่องเสียหาย นี่ไม่เป็นการปฏิบัติธรรม⁹¹

จากตัวอย่างเรื่องการสวมปลอกเดินสอ ทำให้เห็นแนวความคิดของท่านพุทธทาสที่มีต่อการทำงานว่าล้วนต้องมีความรอบคอบ สุขุม ประณีต จึงจะเป็นการทำงานที่ดี และความรอบคอบประณีตต่องานนี้จะมาจากไหนไม่ได้เลย นอกจากการทำงานด้วยภาวะจิตว่าง

จากคุณลักษณะสามประการที่กล่าวมา ทำให้เห็นการโยงความสัมพันธ์ระหว่างจิตว่างกับการทำงานว่าเป็นสิ่งที่ส่งเสริมแก่กัน โดยท่านพุทธทาสมีข้ออ้างพื้นฐานไว้ว่าในการทำการงานอะไรก็ตาม ล้วนต้องการสภาวะที่ละเอียดสุขุม

ในการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ว่าการงานอะไรหมดเลย ต้องการธรรมะ

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

⁹⁰ พุทธทาสภิกขุ, *ความว่างจิตว่าง*, หน้า 53.

⁹¹ พุทธทาสภิกขุ, *การทำงานคือการปฏิบัติธรรม*, หน้า 101.

ที่ละเอียดสุขุม แม้ที่สุดแต่การระมัดระวังสติสัมปชัญญะ คิดดูให้ดีเถอะมันยาก เหมือนกัน⁹²

ด้วยมุมมองเช่นนี้ “จิตว่าง” ซึ่งเป็นทั้ง “การสามารถรู้ได้โดยตัวเอง” “เครื่องมือในการส่งเสริมสมรรถภาพอื่นๆ” และ “ความประณีตสุขุมต่อการทำงาน” จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การทำงานต่างๆบรรลุผล สำเร็จประโยชน์ไปได้ด้วยดี

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า “จิตว่าง” ซึ่งเป็นสภาวะในการเข้าถึงธรรมนั้น เมื่อนำมาผูกโยงกับภาวการณ์ทำงานแล้วส่งเสริมกันได้ ตามแนวการอธิบายของท่านพุทธทาสที่มีมุมมองที่เห็นว่าการแก้ไขปัญหาค้นหาต่างๆกับการบรรลุธรรมนั้นส่งเสริมกัน ดังตัวบทต่อไปนี้

ผู้ที่แก้ปัญหาค้นหาต่างๆจะต้องมีการบรรลุธรรมเสียก่อน บรรลุอย่างเด็ดขาด หรือบรรลุเพียงบางส่วน บางระดับ หรือว่าแม้แต่การทำให้มีการบรรลุ หรือถึงธรรมชาติชั่วขณะบางขณะ ก็ยังเป็นการดีที่สุด ... โดยเฉพาะในกรณีที่อยู่ปรารถ ศัตรูปักษ์ อะไรประดังกันเข้ามาในเวลานั้น ถ้ามีจิตว่างได้มันก็ดีที่สุด วิเศษที่สุดในการที่จะแก้ไขอุปสรรคเหล่านั้น ดังนั้นจึงได้พูดถึงเรื่องนี้...เพื่อจะทำให้มีจิตว่างได้ตามสมควรในการที่จะแก้ปัญหานั้นในขณะที่ทำงาน และต้องการที่จะทำการงานให้ดีที่สุดด้วยจิตว่าง⁹³

จะเห็นว่าตามทฤษฎีนี้ ปัญหาซึ่งปกติถูกแยกไว้ว่าเป็นปัญหาทางโลกไม่เกี่ยวกับธรรม ได้ถูกสลายเส้นแบ่งระหว่างโลก และธรรม ว่าล้วนอยู่ภายใต้กรอบเดียวกันคือกรอบของธรรมทั้งสิ้น ที่กล่าวว่าปัญหาทางโลก นั้นเป็นเพียงการสมมติ แท้จริงแล้วปัญหาเหล่านั้นก็เกิดจากเหตุปัจจัย หรือธรรมต่างๆมาประชุมกัน เกิดเป็นสภาวะความเป็นเช่นนั้นเอง หากผู้พิจารณาเข้าใจในสภาวะเหล่านั้น จัดการกับเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหาได้ตรงจุด ก็เปรียบเสมือนการเข้าใจ หรือบรรลุถึงธรรมเช่นกัน ตามทฤษฎีนี้ จิตว่าง จึงเป็นสิ่งที่นำความเข้าใจนั้นมาให้ แต่จิตว่างที่มุ่งเน้นเฉพาะในเวลาทำงานอาชีพนั้นก็ยังเป็นเพียงการบรรลุธรรมบางส่วน หรือบางระดับ เพราะยังไม่อาจจัดต้นตอ หรือรากเหง้าที่จะเกิดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง แต่จากเหตุผลสนับสนุนจะเห็นว่าแนวคิดนี้ก็ได้อธิบายการใช้จิตว่างเข้ามาแก้ไขปัญหานั้นในการทำงาน และเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงานได้อย่างสมเหตุผล

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

⁹³ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 70.

ที่กล่าวไปแล้วนั้นเป็นเรื่องการจัดการสมรรถภาพจิตเฉพาะบุคคลที่มีผลต่อความสำเร็จของงาน ส่วนในประเด็นของความสำเร็จของงานที่ต้องอิงกับปัจจัยจากสิ่งแวดล้อมภายนอก ไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติ หรือจากผู้คนแวดล้อม เช่น ปัญหาจากเจ้านาย ลูกน้อง และเพื่อนร่วมงาน ท่านพุทธทาสมองว่าให้จัดการปัญหาด้วยจิตว่าง เช่นเดียวกันกับการแก้ไขปัญหาคสมรรถภาพส่วนบุคคล แต่กล่าวเน้นไปในเรื่องของปัญหาการทำงานร่วมกับผู้อื่น โดยมองว่าต้นตอของปัญหานั้นเกิดจากต่างฝ่ายต่างยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ของตน ทำให้ผลประโยชน์ขัดกัน การทำงานกลายเป็นสนามรบ มีการเบียดเบียน และความทุกข์เกิดขึ้นต่อทุกฝ่าย ในที่นี้ท่านเน้นให้ใช้ “สติ ปัญญา” ซึ่งได้จากจิตว่าง* เข้าจัดการกับกิเลสตัณหาของคนที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนกิเลสตัณหาของตนเองด้วย หากดำรงสติ ปัญญาจากจิตว่างไว้ได้เสมอในการจัดการกับกิเลส ก็จะสามารถแก้ไขปัญหาจากสิ่งแวดล้อมภายนอกได้

2) การดับทุกข์ ในส่วนของข้ออ้างที่กล่าวว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นช่วยดับทุกข์ หรือที่เรียกว่า “คนเป็นสุข” นั้น ความสุขที่ว่านี้ย่อมต้องทำความเข้าใจก่อนว่าไม่ได้หมายถึงความสุขที่สามารถแปรกลับไปเป็นอีกชั่วหนึ่งคือ “ทุกข์” ได้

เราจะต้องระลึกรู้ถึงความชนะ คือชนะสิ่งทั้งหลายทั้งปวง จนไม่มีสิ่งใดมาทำให้เราร้องไห้หรือหัวเราะได้ แต่จะมีสติปัญญาหัวเราะเยาะได้ ซึ่งเป็นการหัวเราะอีกทางหนึ่งคือหัวเราะเยาะด้วยสติปัญญาอยู่ใน คือมีความสนุกสนานตามแบบของบุคคลผู้มีสติปัญญานั้นเอง ; ไม่ต้องสนุกสนานไปตามแบบของบุคคลที่จะต้องหลั่งน้ำตาหรือหัวเราะชนิดที่ทำให้ท้องคัดท้องแข็ง เหนื่อยอกเหนื่อยใจ เช่นเดียวกันกับความร้องไห้ ถ้าเราระลึกถึงพระอรหันต์ เราอย่าเพียงแต่ยึดถือในคำๆนี้ว่าเป็นคำสูงสุด แต่เราระลึกถึงข้อที่คนเรานี้แหละจะต้องทำตนให้เป็นอย่างนั้นไว้จึงได้ คือให้อยู่เหนือความทุกข์ให้จนได้ ได้ชนะสิ่งทั้งหลายทั้งปวงอย่าให้มีสิ่งใดมาเบียดเบียนจิตใจให้เราอ่อน หรือเดือดร้อนได้...⁹⁴

* มีการกล่าวถึงสติ ปัญญาที่ไม่ได้มาจากจิตว่าง แต่มาจากความเป็นตัวตน ที่เรียกว่า “เจ โภ” ในการแก้ปัญหาโดยใช้อุบายให้ผู้อื่นต้องยอมสขบ แต่ท่านก็กล่าวแก่ว่า สติปัญญาแบบเจ โภที่เพื่อตน ของตนนั้นไม่ดีเท่าสติปัญญาที่มาจากจิตว่าง เพราะสติปัญญาที่มาจากจิตว่างเท่านั้นจะทำให้ไม่เป็นทุกข์ (พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้ มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 84.)

⁹⁴ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 15.

ความสุขในที่นี้จึงหมายถึง การอยู่เหนือความทุกข์ คืออยู่เหนือการร้อยรัดของความโลภ ความโกรธ ความหลง หมายถึงสภาวะที่จิตมีความสงบ และเป็นปกตินั่นเอง อย่างไรก็ตามในการวิเคราะห์เรื่องความสุขในการทำงานนั้น เนื่องจากกระบวนการทำงานหนึ่งๆมีเรื่องของมิติเวลาที่เกี่ยวข้อง การวิเคราะห์จึงต้องแยกสภาวะของการทำงานออกเป็นสองส่วน

2.1) สภาวะเบื้องต้นก่อนการทำงาน เป็นการวิเคราะห์สภาวะจิตก่อนการทำงาน ซึ่งก็คือ ปัญหาเรื่อง แรงจูงใจ แรงจูงใจในที่นี้หมายถึง เจตน์เจานงเบื้องต้นที่เป็นตัวการผลักดันให้เริ่มทำงาน นับเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดว่าสภาวะการทำงานว่าจะเป็นสภาวะแห่งทุกข์หรือไม่ โดยทั่วไปแล้วปัญหาเรื่องแรงจูงใจในการทำงานนั้น เป็นที่ถกเถียงกันมากกว่าฆราวาสทั่วไปไม่อาจจะทำงานโดยปราศจากกิเลส ตัณหาได้ ต้องมีกิเลสตัณหาเป็นตัวตั้งต้น หรือเป็นแรงจูงใจในการทำงานเสมอไป แล้วเมื่อมีกิเลสก็ย่อมไม่อาจมีการทำงานด้วยจิตว่าง ในการนี้ท่านพุทธทาสได้กล่าวเกี่ยวกับปัญหาเรื่องแรงจูงใจไว้ว่า

เขาปฏิเสธว่า ถ้าไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ก็ไม่มีความหวัง ไม่มีความต้องการ : นั้นมันถูกตามตัวหนังสือ แต่ยังไม่เข้าใจผิด : เพราะคำว่าความหวัง ความต้องการ ความบากบั่นอะไรนี้ เป็นภาษาที่กำกวม, เหมือนที่กล่าวมาแล้ว จะทำงานด้วยอะไรก็ได้ คือทำด้วยความยึดมั่นก็ได้ ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นก็ได้.⁹⁵

ท่านพุทธทาสได้แบ่งความต้องการออกเป็น 2 แบบ คือ ความต้องการที่มีมูลมาจากวิชา หรือปัญญา และแบบที่สองคือความต้องการที่มีมูลมาจากอวิชา คือกิเลส และตัณหา ดังข้อความต่อไปนี้

ความอยาก หรือความต้องการ หรือความปรารถนานั้นไม่เป็นกิเลสไปเสียหมด เหมือนที่เข้าใจกันอยู่โดยมาก...ความอยากหรือความต้องการนั้นมี 2 ประเภทด้วยกัน ถ้าความอยากหรือความต้องการนั้นมีมูลมาจากวิชา หรือปัญญาแล้ว ไม่ควรจัดเป็นกิเลส เป็นตัณหา หรือเป็นโลภอะไรทำนองนั้น ต่อเมื่อความอยาก หรือความต้องการนั้นมีมูลมาจากอวิชา เมื่อนั้นจึงจัดความอยากหรือความต้องการนั้นว่าเป็น โลภ เป็นตัณหา เป็นกิเลส...แม้แต่สิ่งที่เรียกว่าความหวัง, อาสา หรือความหวัง, ฟังดูก็ยังเป็นกิเลส แต่อย่าลืมนะว่าความหวังที่หวังด้วยวิชา ไม่ได้หวังด้วยวิชานั้นก็มีอยู่ ฉะนั้นความหวังอันนี้ไม่ควรจะเป็นกิเลส มนุษย์มีชีวิต

⁹⁵ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 13.

อยู่ได้ด้วยความหวังนี้⁹⁶

เมื่อแบ่งความต้องการออกเป็น 2 ประเภทแล้ว ย่อมให้ปฏิบัติตามแรงจูงใจแบบแรกที่มี
 มุขมาจากวิชา หรือปัญญา กล่าวคือ บุคคลรู้ว่ามีหน้าที่การงานต้องกระทำเพื่อความรอดในฐานะ
 ความเป็นมนุษย์ ก็ลงมือกระทำตามหน้าที่นั้นอย่างเต็มความสามารถโดยมิได้มุ่งหวังในเชิงของ
 กิเลสตัณหา แต่กระทำเพื่อความรอดโดยใช้สติ ปัญญากำกับรู้เท่าทันกิเลสของตน ก็จะสามารถทำ
 ความรอดไปได้โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ เพราะสภาวะที่มุ่งหวังด้วยกิเลสตัณหา นั้นเป็นทุกข์ ต่างจาก
 การมุ่งหวังด้วยสติปัญญาที่จะรับรู้สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในกรอบของการกระทำในเชิงของสภาวะ
 เช่น หากได้รับแจกเชือกที่พันกันมาเพื่อใช้ทำงาน คนที่มุ่งหวังด้วยสติปัญญาก็จะมุ่งหวังที่จะแกะ
 ปมเชือกได้ และเขาก็ทำไปด้วยสติปัญญา ไม่มีการพุ่มพวยคร่ำครวญ หรือเป็นทุกข์ ต่างจากคนที่
 มุ่งหวังด้วยตัณหา อุปาทาน เมื่อได้รับแจกเชือกที่พันกันมา ก็อาจเขวี้ยงทิ้งด้วยความโกรธที่ตน
 ได้รับเชือกที่ไม่เป็นอย่างไรตัวเอง หรือถ้าเขาลงมือแกะเชือก ก็จะกระทำด้วยความรุ่มร้อน จิตใจไม่
 เป็นสุข จะเห็นว่าการกระทำเดียวกัน ผู้ที่มุ่งหวังด้วยสติปัญญา จะไม่มีทุกข์ เพราะเพียงแต่จัดกระทำ
 ไปตามธรรมชาติ ตามสภาวะความเป็นเช่นนั้นเอง ขณะที่ผู้ที่มุ่งตัวตนของตนอาจกระทำในสิ่ง
 เดียวกันแต่เต็มไปด้วยความทุกข์ ความไม่สงบสุข นี่คือตัวอย่างของการหวังด้วยปัญญา ที่แตกต่าง
 จากการหวังด้วยตัณหา

2.2) สภาวะจิตขณะทำงาน : จิตว่าง – จิตวุ่น ในการทำงานใดๆนั้น ท่าน
 พุทธทาสได้แบ่งการทำงานออกเป็น 2 แบบตามสภาพจิตในการทำงาน ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วใน
 หัวข้อเรื่องจิตว่าง การทำงานด้วยจิตว่าง ก็คือการทำงานที่ก่อปรไปด้วยสติ ปัญญา ละวางกิเลส
 ตัณหา ในทางกลับกันการทำงานด้วยจิตวุ่น ก็คือการทำงานที่ไม่มี ความสงบ เพราะเต็มไปด้วยกิเลส
 ในแนวคิดการทำงานด้วยจิตว่างนั้นย่อมมุ่งให้ทำงานด้วยจิตว่าง โดยใช้สติ สัมปชัญญะเหนี่ยวนำจิต
 ให้มีความว่างจากความรู้สึกว่าตัวตน ของตน มีสมาธิอยู่แต่เพียงเนื้อหาของงานที่ทำอยู่ อย่างไม่
 ตามภาวะจิตว่างนี้อาจจะมีอยู่แต่เฉพาะแต่เวลาทำงานก็ได้

ถ้าเวลาอื่นซึ่งไม่ใช่เวลาทำงาน ก็อาจมีตัวกู มีครอบครัว มีลูกเมีย มีได้มีเสีย
 มีอะไรไปตามแบบของเขา ; นั้นมันคนละตอน คนละที่ คนละเรื่อง . แต่ถ้าเมื่อ
 ทำงาน ก็ต้องทำงานด้วยจิตว่าง, ต้องไม่มีอะไรมาบังคับ, ต้องไม่ไปมีข้อผูกพัน
 กับเรื่องอื่น; มันก็เป็นอยู่ด้วยความว่าง ทำงานด้วยจิตว่างนี้ได้ตลอดเวลา.⁹⁷

⁹⁶ พุทธทาสภิกขุ, ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 69.

⁹⁷ พุทธทาสภิกขุ, หัวใจธรรมคำสอนท่านพุทธทาส, หน้า 47.

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่า การนับว่าการทำงานใดๆเป็นการทำงานด้วยจิตว่างหรือไม่ นั้น นับจากภาวะจิตขณะทำงานเป็นหลัก แต่ในเวลาอื่นที่นอกจากขณะทำงาน แนวคิดนี้ได้ผ่อนปรนให้มีอุปาทานในฝ่ายดีเจออยู่ได้ ดังที่กล่าวไว้แล้วในหัวข้อการทำงานคือ การปฏิบัติธรรมว่า

...ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีว่าเรามีประเทศชาติศาสนา เรามีหน้าที่ที่จะต้องทำต่อประเทศชาติศาสนา ทำงานเพื่อหน้าที่นั้น มันมีแล้ว มีก่อนแต่ลงมือทำ ซึ่งจะเรียกว่าเป็นอุปาทาน ที่เป็นไปในฝ่ายดีก็ได้ แล้วอุปาทานในฝ่ายดีนี้ไม่ได้ถูกตำหนิตำเตียนโดยส่วนเดียว ขอมาให้ทุกคนมีอุปาทานในฝ่ายดีเป็นทุนสำรองไปเรื่อยๆ แต่ให้พยายามให้สูงขึ้นๆ พอถึงที่สุดของทางฝ่ายดี มันก็เข้าเรื่องเหนือดี หรือ “ความว่าง”⁹⁸

จากการผ่อนปรนเช่นนี้ จะสามารถแบ่งการทำงานด้วยจิตว่างได้เป็น 2 แบบด้วยกัน
กรณีที่หนึ่ง หวังด้วยอุปาทานฝ่ายดี (จิตไม่ว่าง) แต่ขณะทำงานจิตว่าง
กรณีที่สอง หวังด้วยวิชา ปัญญาแท้ และขณะทำงานก็มีจิตว่าง

เมื่อวิเคราะห์ความสุขจากการทำงานด้วยจิตว่างจะพบว่า ในกรณีที่หนึ่งนั้นภาวะความสุขจะเกิดขึ้นได้ในขณะทำงาน แต่ในขณะอื่นๆนอกเหนือเวลาทำงาน เป็นเวลาที่ประกอบด้วยอุปาทาน จึงย่อมจะมีทุกข์ เพราะอุปาทานที่ยึดถือไว้ ขณะที่ในกรณีที่สอง จะปราศจากความทุกข์ทั้งหมด เพราะไม่มีอุปาทานตลอดทั้งสิ้นกระบวนการ และหากสังเกตกรณีที่หนึ่ง จะพบว่าเนื่องจากมีอุปาทานเป็นแรงจูงใจในการทำงาน ทำให้มองได้ว่าอาจเป็นการใช้ “ภาวะจิตว่าง” มาเป็นเครื่องมือในการสนองอุปาทานได้ แม้ว่าจะเป็นอุปาทานในฝ่ายดี แต่ก็ทำให้กระบวนการทำงานด้วยจิตว่างยังไม่ส่งเสริมการดับทุกข์ในที่สุด ในแง่ที่ท่านพุทธทาสยอมรับว่า “...มีจิตว่างในบางครั้งบางคราวก็ยังดีที่สุด ดีกว่าที่จะไม่มีจิตว่างเสียเลย.”⁹⁹ แม้ตามอุดมคติของแนวคิดแล้ว ต้องการให้ใช้การทำงานด้วยจิตว่าง ไปสู่การดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง แต่ก็พบว่าได้ก็มีการประนีประนอม เมื่อบุคคลยังไม่อาจพัฒนาไปถึงจุดที่จะมีแรงจูงใจด้วยจิตว่างได้ ก็ให้เริ่มจากการมีจิตว่างขณะทำงานไปก่อน แล้วค่อยๆพัฒนาภาวะจิตว่างผ่านการทำงานต่อไปเรื่อยๆ แนวคิดนี้จึงเปิดพื้นที่ให้กับการทำงานด้วยจิตว่างว่าสามารถมีความเข้มข้นมากน้อยต่างกันไปตามระดับวิวัฒนาการของจิตของแต่ละคน แม้จะดับทุกข์สิ้นเชิงไม่ได้ในทุกกรณี ก็ยอมรับว่าการดับทุกข์ได้บางส่วนนั้นไม่ผิดหลักการของแนวคิด และนับว่ามีการลดความทุกข์ หรือ “เป็นสุข” ได้บางส่วน

⁹⁸ เพิ่งอ้าง, หน้า 76.

⁹⁹ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 70.

จ. หมวดธรรมในเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง

หมวดธรรมต่างๆที่ท่านพุทธทาสนำมาใช้ในการอธิบายการทำงานด้วยจิตว่างนั้นมีทั้งหมวดธรรมที่ตามปกติแล้ว พุทธศาสนาใช้สอนเพื่อมุ่งสู่โลกุตระ เช่น มรรคมีองค์ 8 โพชฌงค์ 7 สติปัฏฐาน 4 ไปจนถึงหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการทำงานโดยเฉพาะเช่น อิทธิบาท 4 สำหรับหมวดธรรมที่เดิมใช้สอนเพื่อมุ่งสู่ปรมาตมน์นั้น เมื่อนำมาอธิบายเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง ท่านพุทธทาสได้กล่าวว่

ปัญหาอันแรก เกิดขึ้นปะทะเรออยู่ข้อหนึ่ง คือว่า พุทธบริษัทในเมืองไทยแทบทั้งหมด มีความเข้าใจอยู่ว่ หลักธรรมชั้นสูงคือเรื่อง โลกุตระธรรม นั้น ต้องแยกออกไปเด็ดขาดจากเรื่องของชาวบ้าน... โดยที่แท้จริงนั้นจะต้องเป็นสิ่งเดียวกันเสมอ จะผิดกันบ้างก็แต่ปริมาณ จะผิดกันบ้างก็แต่เพียงระดับ¹⁰⁰

ตามที่ได้กล่าวไปแล้วว่ หลักธรรมที่มุ่งสู่โลกุตระนั้นเป็นหลักที่มีความหมายครอบคลุมธรรมทั้งปวง ดังนั้นหลักการของโลกุตระจึงสามารถนำมาปรับใช้กับฆราวาสทั่วไปได้ ต่างกันแต่เพียงระดับ และมุ่งแก้ปัญหาคณะแบบ อย่างกรณีของธรรมเรื่อง “ความว่าง” หรือ สุญญตา นั้น ท่านก็กล่าวว่ไม่ใช่จำเป็นเฉพาะผู้ที่มีเจตนามุ่งสู่พระนิพพาน สุญญตาจำเป็นสำหรับชาวบ้านไม่แพ้กัน โดยได้ยกตัวอย่างพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องสุญญตาแก่ฆราวาสขึ้นมากกล่าว

ในพระไตรปิฎกนั่นเอง กล่าวถึงฆราวาสอย่างท่านทั้งหลายได้ไปเฝ้าพระพุทธองค์ ได้ขอให้พระพุทธองค์แสดงธรรมที่เป็นไป เพื่อประโยชน์สุขแก่อกุลสัณกาลนาน เขากราบทูลซักว่พวกเขาพระองค์เป็นฆราวาส ล้อมแออัดอยู่ด้วยบุตรภรรยา ดอกไม้ เครื่องหอม กระแจะจันทน์ อันมาแต่เมืองกาสิคังนี้ เป็นต้น ขอให้ทรงแสดงธรรมที่เป็นประโยชน์แก่อกุลสัณกาลนาน ทั้งที่ฆราวาสไปขออย่างนี้ พระพุทธองค์ก็ยั้งตรัสภยิตนี้ เรื่องสุญญตาซึ่งพระองค์ถือว่ เป็นคำตรัสของพระองค์ เป็นของลึกซึ้ง เป็นของเป็นไปเหนือโลกนี้เป็นเครื่องแสดงอยู่ชัดแล้วว่เรื่องสุญญตา คือ เรื่องความว่าง หรือนิพพานนั้น

¹⁰⁰ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือในการสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 110.

เป็นเรื่องสำหรับฆราวาสด้วยเหมือนกัน ไม่ใช่เป็นแต่เรื่องสำหรับพระที่จะไปอยู่ป่า อยู่ดง อยู่ถ้ำ อยู่เขา แม้ฆราวาสอยู่ที่บ้านเรือน แออัดด้วยบุตรภรรยาสามี ก็ยัง จำเป็นที่จะต้องมีความรู้เรื่องสุญญตา¹⁰¹

ในการนี้ท่านได้ให้เหตุผลเพิ่มเติมว่า “ คนที่ต้องการของเย็นอย่างที่สุด มากที่สุด ก็คือคน ร้อนที่สุด แล้วใครเล่าเป็นคนร้อนที่สุด ไม่ใช่พวกชาวบ้านคอกหรือ...เพราะฉะนั้นพวกที่อยู่บ้าน นั้นแหละควรจะต้องการของเย็นที่สุด ”¹⁰² แนวคิดนี้จึงมองว่าเรื่องสุญญตา หรือ ความว่าง เป็นข้อ ธรรมอันจำเป็น เพราะในที่สุดแล้ว

...ไม่มีธรรมะข้อไหนที่พระพุทธเจ้าได้วางไว้สำหรับให้คนจมอยู่ในโลก มีแต่ ธรรมะที่จะถอนคนขึ้นเหนือโลกทั้งนั้น แม้ว่าให้ทำมาหากินนี้ก็เพื่อให้ฉลาดจน ถอนตนขึ้นออกไปจากโลก และเมื่อทำมาหากินผิดวิธี นำมาซึ่งความทุกข์แล้วก็จะ ใช้ธรรมะเป็นเครื่องมือสำหรับทำให้ถูกวิธี อย่าให้การทำมาหากินนั้นเป็นทุกข์ขึ้น มาได้¹⁰³

นอกจากธรรมเรื่องสุญญตา ที่ว่าด้วย “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” แล้ว ธรรมสำหรับการทำงานด้วยจิตว่างหมวดอื่น ๆ มีดังนี้

มรรคมีองค์ 8 หลักธรรมเพื่อความเป็นอยู่ด้วยจิตว่างโดยวางตนอยู่ในทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ท่านพุทธทาสอธิบายว่าองค์มรรคนี้ เป็นทั้ง มรรค และผลในเวลาเดียวกัน เมื่อ ปฏิบัติตามมรรค ก็จะได้ผลโดยทันทีในทุกขณะที่ปฏิบัติ มี 8 ข้อ คือ

1. สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ
2. สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ
3. สัมมาวาจา คือ การเจรจาชอบ
4. สัมมากัมมันตะ คือ การงานชอบ
5. สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ

¹⁰¹ พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุสมมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 32.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

¹⁰³ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก, หน้า 117.

6. สัมมาวายามะ คือ ความพยายามชอบ
 7. สัมมาสติ คือ ความระลึกชอบ
 8. สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งใจชอบ

มีข้อสังเกตว่า การตีความของท่านพุทธทาสโดยนำองค์มรรคทั้ง 8 มาสนับสนุนการตีความ “สัมมากัมมันตะ” ซึ่งเป็นองค์มรรคเพียงองค์เดียวนั้น การที่ทำเช่นนี้ได้เนื่องจากการอธิบายความหมาย “การงาน” ของท่านพุทธทาสเป็นดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องจิตว่างว่า ในการทำให้จิตว่างนั้นสัมพันธ์กับการกระทำในมิติต่างๆ กล่าวคือ แนวคิดนี้มุ่งเน้นฝึกจิตให้ว่างในการกระทำกรรมตามมิติต่างๆของชีวิต องค์มรรคทั้ง 8 ตั้งแต่สัมมาทิฐิ มาจนถึงสัมมาสมาธินั้น ก็ล้วนเป็นกรรม หรือการกระทำในความหมายทางธรรมทั้งสิ้น ตั้งแต่มนโกรรม วิกรรม มาจนถึงกายกรรม ดังนั้นจึงมีคำกล่าวของท่านพุทธทาสที่ว่า “ชีวิตคือการงาน” และ “การงาน คือชีวิต” เพราะชีวิต คือผลรวมของปฏิสัมพันธ์ของการกระทำกรรมต่างๆ องค์มรรคทั้ง 8 ที่แสดงถึงการกระทำในมิติต่างๆจึงเป็นหลักที่นำมาสนับสนุนการอธิบายสัมมากัมมันตะได้ เมื่ออธิบาย กัมมันตะในแง่ของ “กรรม” หรือการกระทำโดยเจตนาทั้งหมด

ธรรมที่เป็นเครื่องมือ¹⁰⁴ หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องมือนำไปสู่ผลสำเร็จ เป็นธรรมมีลักษณะกลางๆ นำไปใช้ได้ทั้งทางโลก ทางธรรม ใช้นำไปสู่จุดหมายได้หลากหลาย ได้แก่

อิทธิบาท 4

1. ฉันทะ ความพอใจในสิ่งที่จะทำ
2. วิริยะ ความพากเพียร
3. จิตตะ เอาใจใส่อยู่เสมอ
4. วิมังสา หมั่นใคร่ครวญวิจัย

สติปัญญา คือ การตั้งไว้ซึ่งสติเฉพาะเรื่อง

สัมปปธาน 4

1. เพียรระวังไม่ให้บาป อกุศลเกิดขึ้น
2. เพียรละบาป อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว
3. เพียรทำให้อกุศลเกิดขึ้น
4. เพียรรักษาอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

¹⁰⁴ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือในการสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 110-116.

พละ หรือ อินทรีย์ 5

1. ศรัทธา เชื่อในสิ่งที่ทำ
2. วิริยะ พากเพียร
3. สติ ระลึกรู้
4. สมาธิ เอาใจใส่อย่างแน่วแน่
5. ปัญญา การพิจารณา ไคร่ครวญ วิจัย

ธรรมที่แสดงความสัมพันธ์ของเครื่องมือ หมายถึง เป็นธรรมที่มีลักษณะเป็นเครื่องมือ แต่ต้องอาศัยลำดับความต่อเนื่องกัน

โพชฌงค์ 7

1. สติสัมโพชฌงค์ คือ สติ การระลึกอย่างทั่วถึง รอบคอบ
2. ธรรมวิริยะสัมโพชฌงค์ คือ การวิจัยสิ่งต่างๆ วิจัยธรรม
3. วิริยะสัมโพชฌงค์ ใช้ความพากเพียร กล่าวหาญ บากบั่นเข้ากระทำ
4. ปิติสัมโพชฌงค์ มีความพอใจ อิ่มใจ สนุกสนานหล่อเลี้ยงไว้
5. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ปรับปรุงทุกอย่างเท่าที่แล้วๆมาให้**เข้ารูป**
6. สมาธิสัมโพชฌงค์ ทุ่มเทกำลังจิตทั้งหมดทิ้งปวงลงไปในงาน มีสมาธิเต็มเปี่ยม ทั้งความบริสุทธิ์ ไม่ลังเลสงสัย ความหนักแน่น มีกำลังจิต และความอ่อนโยน ควรแก่การงาน
7. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ปล่อยให้สิ่งที่ลงรูปได้ที่แล้ว เป็นไปตามครรลอง

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนั้นสลายเส้นแบ่งระหว่างโลกกับธรรม ที่จิตมนุษย์สร้างขึ้น ด้วยการฝึกรู้เท่าทันการแบ่งแยกสิ่งต่างๆออกเป็นชั่วตรงข้ามซึ่งเกิดจากการปรุงแต่งของจิตที่ประกอบด้วยอวิชชา คือความไม่รู้เท่าทันในกิเลส โลภะ โทสะ โมหะ แล้วทำให้คนติดอยู่ในโลก คำว่า “โลก” ในที่นี้หมายถึงนามธรรมที่ปรุงแต่งขึ้นในจิต เมื่อไปยึดถือแล้วทำให้เกิดทุกข์ ต้องเวียนว่ายอยู่ในกับดักของกรรม คอยก่อกรรม และรับผลของกรรมอยู่เรื่อยไป จึงเน้นให้กระทำความดีสัจธรรมเพื่อจะละเสียซึ่งการอยู่ในปวงกรรม ซึ่งก็คือการทำงานด้วยจิตว่าง ซึ่งเน้นที่การปฏิบัติจิตให้ว่างจากตัวตน ของตน ในที่นี้การทำงาน และการปฏิบัติธรรมกลายเป็นสิ่งเดียวกันได้ โดยมีหัวใจสำคัญคือการปฏิบัติจิตให้ว่างจากตัวตน หากว่าจิตนั้นว่างจากตัวตน และรู้ตามความเป็นจริงของธรรมชาติแล้ว ย่อมถือว่าเป็นการปฏิบัติธรรมได้ เกณฑ์สำคัญในการวัดว่าเป็นการปฏิบัติธรรมหรือไม่ นั่นมุ่งมองที่สภาวะจิตเป็นหลัก

ท่านพุทธทาสมองเห็นว่า การดำเนินชีวิตของฆราวาส และสงฆ์เองก็ตามนับวันจะส่งเสริมการแบ่งชั่วตรงข้ามระหว่างโลกกับธรรมจนทำให้ฆราวาสจมอยู่ในโลกที่ปรุงแต่ง และเหินห่างจากธรรม จึงเสนอแนวคิดเรื่องการทำงานคือการปฏิบัติธรรมเพื่อกระตุ้นเตือนให้ทุกคนตระหนักใน

หน้าที่ของความเป็นมนุษย์ ซึ่งไม่อาจแยกจากการเข้าถึงธรรม โดยไม่แบ่งแยกว่าเป็นฆราวาสหรือ
สงฆ์ มนุษย์ต่างสามารถเข้าใจธรรมในการทำหน้าที่ในชีวิตประจำวัน หากทำงานด้วยจิตว่าง ลดละ
ตัวตนให้ได้ตามระดับ ตามส่วนเท่าที่จะพึงกระทำตามความสามารถของแต่ละคน และหากฝึกฝน
ไปเรื่อยๆก็จะทำความเข้าใจชีวิตตามความสภาวะความเป็นจริงได้ดียิ่งขึ้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข้อถกเถียงที่มีต่อแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม

ในบทที่ 2 ผู้วิจัยได้กล่าวถึงความหมาย และเนื้อหาส่วนสำคัญต่างๆของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมไปแล้ว ในบทนี้จะเป็นการวิเคราะห์และตอบข้อถกเถียงที่มีต่อแนวคิดนี้

3.1 จิตว่างมีอยู่จริงหรือไม่

เนื่องจากแนวคิดเรื่องจิตว่าง เป็นหัวใจสำคัญในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม เพราะจิตว่างนั้นนำไปสู่ความสามารถในการทำงานใดๆก็ตามให้ไปกันได้กับการปฏิบัติธรรม เท่ากับแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมมีแนวทางปฏิบัติสุดท้ายอยู่ที่การทำงานด้วยจิตว่าง จึงมีการตรวจ สอบข้อถกเถียงเกี่ยวกับจิตว่างก่อนเป็นปฐม

ในธรรมบรรยายครั้งหนึ่ง ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึงข้อถกเถียงของผู้วิจัยอักษรธรรมบางกลุ่ม ที่แย้งว่าจิตว่างนี้มีไม่ได้

ที่นี้ลองคิดกันดู ถึงข้อแย้ง ที่มีคนเอามาให้ดูหรือบอกให้ทราบว่ามี การแย้ง เช่นแย้งว่า “จิตว่างนี้เป็นสิ่งที่มีไม่ได้” เพราะจิตต้องมีอารมณ์เสมอจะว่างจาก อารมณ์ไม่ได้” ข้อแย้งนี้เป็นข้อแย้งของคนที่อภิกรรมเข้าตาเกินไป จนตาฟาง เราไม่ได้ บอกว่าจิตว่างนี้ไม่มีอารมณ์ จิตว่างนี้ก็ยังมีอารมณ์อย่างน้อยที่สุดก็มี ภาวะแห่งความว่างนั้นเองเป็นอารมณ์... จิตมีสิ่งที่ไม่ถูกยึดมั่นด้วยอุปาทาน เป็นอารมณ์ แม้จะมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอะไรเป็นอารมณ์ก็ตาม ถ้าไม่ยึดถือ สิ่งนั้น โดยความเป็นตัวตนแล้วก็เรียกว่า ยังมีสิ่งที่ว่างจากความยึดถือเป็นอารมณ์ เรียกสั้นๆว่า มีความว่างนั้นเป็นอารมณ์ นี่ก็เป็นอันว่า ทำความเข้าใจกันเสียใหม่ ว่าไม่ได้กล่าวว่าจิตว่างนั้นไม่มีอารมณ์ จิตจะต้องมีอารมณ์นั้นเป็นธรรมดา ถ้าเป็น จิตว่าง ก็มีความว่างหรืออารมณ์ที่ว่างจากความยึดถืออันนั้นแหละเป็นอารมณ์¹

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นได้ว่า ข้อแย้งจากผู้วิจัยอักษรธรรมบางกลุ่มนั้นตีความ

---

¹พุทธทาสภิกขุ, ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง, หน้า 124.

“ความว่าง” ของจิตในลักษณะของการขาดสูญ คือว่างเปล่า ปราศจากอารมณ์ หรือภาวะธรรมใดๆ หากมองข้อโต้แย้งนี้ในกรอบของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส และใช้ทฤษฎีภาษาคน ภาษาธรรมในการวิเคราะห์ ย่อมมองได้ว่าความว่างที่ฝ่ายโต้แย้งกล่าวถึง คือความว่างในระดับภาษาคน ขณะที่ความว่างที่ท่านพุทธทาสหมายความถึงนั้นอยู่ในระดับภาษาธรรม คือจิตว่างจาก “การยึดถือว่าเป็นตัวตน” แต่ทรงอยู่ด้วยอารมณ์ และภาวะธรรมอื่นๆ ในระดับของความหมายจะเห็นว่าจิตว่างของท่านพุทธทาสนั้นจึงเป็นคนละความหมายกับที่ผู้ถกเถียงเข้าใจ จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าไม่มีจิตว่าง ตามแบบความหมายที่ท่านพุทธทาสอธิบาย

แต่ในระดับของอภิปรัชญาเกี่ยวกับพื้นฐานของจิตนั้น จำเป็นต้องสืบลึกไปถึงความเชื่อพื้นฐานเกี่ยวกับจิตที่แตกต่างกันในแนวคิดของท่านพุทธทาส และคัมภีร์อภิปรัชญา ในงานศึกษาของปริชา มานะวานิชเจริญ² กล่าวถึงข้อโต้แย้งจากฝั่งอภิปรัชญาที่เชื่อว่าจิตพื้นฐานของมนุษย์นั้นมีศักยภาพมากน้อยแตกต่างกันตามกรรมที่แต่ละคนก่อขึ้น และเมื่อยังไม่ถึงขั้นอริยบุคคล ศักยภาพที่วุ่นวายลดน้อยลง หรือเพิ่มพูนขึ้นได้ตลอดเวลา ขณะที่ท่านพุทธทาสอ้างตัวบทของพระไตรปิฎกที่บอกว่าธรรมชาติของจิตเดิมนี้เป็นประภัสสร และอธิบายว่าลักษณะเช่นนี้นำไปสู่ความสามารถในการบรรลุธรรมอย่างเท่าเทียมกัน จะเห็นได้ว่าความเชื่อพื้นฐานเกี่ยวกับจิตในแบบของอภิปรัชญา นำมาซึ่งความสามารถที่จะละกิเลสในแต่ละบุคคลได้แตกต่างกัน บางคนที่สั่งสมกรรมชั่วมามาก การเข้าถึงจิตว่างนั้นอาจเป็นไปได้ยาก ขณะที่มุมมองของท่านพุทธทาสอธิบายเรื่องจิตว่าเป็นประภัสสรอยู่เดิม เพียงแต่ระวังไม่ให้เกิดกิเลสครอบงำจิต ทำให้สามารถเข้าถึงจิตว่างได้ง่ายกว่า

การโต้เถียงกันในระดับธรรมชาติของจิตนั้น ปริชา ยอมรับว่าไม่อาจได้ข้อสรุป และให้ความเห็นว่าความคิดและตีความอย่างกระแสหลักหรืออภิปรัชญา เนื่องมาจากให้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องสังสารวัฏ ขณะที่ท่านพุทธทาสนั้นเน้นไปที่ศักยภาพในการบรรลุธรรมได้ในชาติปัจจุบัน จึงต้องมีแนวคิดเรื่องจิตที่สอดคล้องกับการบรรลุธรรมในชาติปัจจุบัน งานศึกษาของปริชา ได้มีการตรวจสอบแนวคิดเรื่องจิตประภัสสร พบว่าใน**พระไตรปิฎก** และการตีความจาก**อรรถกถา**ไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะเชื่อมโยงภาวะความเป็นประภัสสรของจิตไปสู่การบรรลุธรรมหรือนิพพาน

² ปริชา มานะวานิชเจริญ, “จิตว่างในทัศนะของท่านพุทธทาส”, (ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 25-27.

และสรุปว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นไม่อาจทำให้เกิดภาวะการบรรลุธรรม* อย่างไรก็ตามปรึกษาได้ยอมรับว่าภาวะจิตว่างที่เต็มเปี่ยมไปด้วยสมาธิ นั้นจะเป็นประโยชน์ต่อการทำงาน

เนื่องจากในงานศึกษานี้ไม่มีวัตถุประสงค์จะศึกษาเรื่องจิตว่างโดยตรง จึงไม่ขอแสดงข้อถกเถียงประเด็นจิตประภัสสรกับการบรรลุธรรม เพียงแต่ตรวจสอบว่าการทำงานสามารถไปด้วยกันกับการปฏิบัติธรรมได้หรือไม่ และในระดับใด ดังนั้นจะมีการอภิปรายถึงหัวข้อการทำงานกับการบรรลุธรรมซึ่งนับเป็นผลขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติธรรม ในประเด็นต่อไป

3.2 การทำงานไม่อาจไปด้วยกันได้กับการปฏิบัติธรรม

ข้อถกเถียงในส่วนนี้เป็นข้อถกเถียงที่มีต่อสมมติฐานหลักของวิทยานิพนธ์ที่ว่า การทำงานนั้นสามารถไปด้วยกันกับการปฏิบัติธรรม มีประเด็นถกเถียงที่เห็นต่างออกไปดังนี้

ก. การปฏิบัติธรรมนำไปสู่การหนีจากโลก และหนีจากการทำงาน

ข้อสงสัยนี้ นายปุย โรจนนุรานนท์เรียนถามท่านพุทธทาสในการบรรยายและตอบปัญหาธรรมในหัวข้อ “ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก” โดยมีเนื้อความดังนี้

...ที่พระคุณเจ้ากล่าวไว้ว่า ธรรม ที่ถูกต้องจะไม่ทิ้งโลกหรือหนีโลกไปนั้น คืออย่างไรอยากขอประทานวิสัชนาให้กว้างขวาง เพราะรู้สึกว่ แท้ที่ เคยอ่านธรรมของพระคุณเจ้ามาหลายเล่ม ก็รู้สึกว่าพยายามที่จะให้ตัวเองนั้น ว่าง ให้ห่างจากกิเลสตัณหาต่างๆ ก็รู้สึกว่าเมื่อการคล้อยๆทิ้งโลกออกไปทุกที ออกไปอยู่ต่างหากแม้แต่พระคุณเจ้าก็อยู่ไกลเหลือเกิน รู้สึกว่าจะ ทอดทิ้งพุทธบริษัทอยู่บ้าง กระผมก็อยากจะกราบเรียนถามว่า ธรรมที่ถูกต้อง ที่ว่าไม่ทิ้งโลกหรือหนีโลกไปนั้นนั้นคืออะไร ?³

* เนื่องจากเชื่อว่าการบรรลุธรรมต้องมีการใช้สติ อยู่กับการบำเพ็ญเพียร ต้องมีความรู้ ความเข้าใจถึงวิธีปฏิบัติมาก่อนเพื่อเป้าหมายของมรรคผลนิพพานรออยู่ จึงจะมีโอกาสปฏิบัติได้สำเร็จตามความมุ่งหมาย (เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-27.)

³ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 14.

จากคำถามของนายปู้จะเห็นมุมมองต่อการปฏิบัติธรรมว่าเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ปฏิบัติคลายจากความสนใจในธุระและเรื่องราวทางโลก ท่านพุทธทาสได้ตอบใจความสำคัญว่า

...ธรรมกับโลกนั้นถ้ามองกันในส่วนลึกแล้ว เป็นสิ่งๆเดียวกัน ถ้าว่าปราศจากธรรมแล้วโลกก็ไม่ใช่โลกไปได้ จะสลายไปก่อนหน้านี้ จนไม่มีพวกเรมานั่งอยู่ที่นี้ นี่เราจะได้อะไรกัน ในตอนที่ว่าธรรมคืออะไร⁴

เมื่อวิเคราะห์การสนทนาธรรมตรงนี้จะเห็นได้ว่าการให้ความหมายทั้งคำว่า “โลก” และ “ธรรม” ของท่านพุทธทาสและนายปู้ มีความหมายไม่เท่ากัน เมื่อนายปู้พูดว่าทอดทิ้งโลก โลกที่ถูกทอดทิ้งนี้มีนัยยะคือ ธุระทางโลกทั้งหลาย อันรวมไปถึงการงาน การสานสัมพันธ์ต่างๆตามสถานะบทบาทของตนที่เป็นหน่วยหนึ่งในสังคมโลก นายปู้อ้างว่าการศึกษาระบบที่สอนให้ละจากกิเลสก็นำไปซึ่งความรู้สึกต้องการละโลกในแง่ที่ต้องการทิ้งและห่างจากธุระทางโลกทั้งหลายไปด้วย นั่นคือการปฏิบัติธรรมนำไปสู่การหลีกจากธุระทางโลก

ขณะที่คำถามของนายปู้ลากเส้นแบ่งระหว่างโลกกับธรรม คำตอบของท่านพุทธทาสสะท้อนถึงความไม่แยกจากกันของสองสิ่งนี้ ในการอธิบายความหมายของธรรมของท่านใน ความหมายที่สามที่แปลว่า หน้าที นั้นอธิบายว่า การทำหน้าที่ของมนุษย์ตามกฎของธรรมชาติ นั้นเป็นธรรมอย่างหนึ่ง การทำหน้าที่นี้หมายรวมถึงการทำความรอดแก่ร่างกาย ซึ่งเป็นบาทฐานไปสู่ การทำความรอดทางจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นหน้าที่สูงสุดของมนุษย์ ดังนั้นธุระทางโลกในความหมายของนายปู้ หากไม่เป็นไปด้วยกิเลส ตัณหา แต่เป็นไปเพื่อความรอดทั้งแก่ตนเอง และส่วนรวม โดยความไม่เบียดเบียนแล้ว ย่อมเป็นสิ่งที่ส่งเสริมธรรม

นอกจากนี้ ในการชี้แจงของท่านพุทธทาสยังยืนยันถึงทรรศนะของพุทธศาสนาที่ไม่ได้ให้คนหลีกจากโลก เพราะเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ทุกคนยังอยู่ในโลก ในความหมายที่โลกนั้นเป็นวัตถุ กายภาพที่รองรับสรรพชีวิต และความหมายที่โลกนั้นให้การตอบสนองความรอดแก่มนุษย์ทั้งทาง วัตถุและจิตใจดังนั้นมนุษย์ย่อมต้องข้องเกี่ยวกับโลกในแง่ทั้งสองนี้อยู่เสมอ ต่างกันเพียงแต่รูปแบบของการข้องเกี่ยว โดยให้ระวางการข้องเกี่ยวกับโลกในเชิงของกิเลส ความเป็นตัวตน การตัดดวง ผลประโยชน์ด้วยความโลก แต่ให้ข้องเกี่ยวกับโลกในเชิงของการพัฒนาความเจริญให้เกิดขึ้นแก่จิตใจ และรู้จักพัฒนาทางวัตถุให้เป็นไปเพื่อเกื้อกูลคุณภาพชีวิต ไม่ใช่ใช้เพื่อสนองความต้องการอันไร้จิตจำกัด

ธรรมกำลังถูกปรักปรำในลักษณะที่ไม่เป็นธรรมอย่างยิ่ง ทั้งๆที่โดยแท้จริงนั้น

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ธรรมเป็นสิ่งที่สร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก ...เมื่อเราอยู่ในลักษณะที่ต้องการ จะพัฒนาสิ่งต่างๆให้ก้าวหน้า ก็ควรทราบเสียด้วยว่า ไม่มีเครื่องมืออื่น นอกจาก ธรรม สติปัญญาหรือมันสมองที่ขาดธรรมแล้ว ไม่สามารถจะทำการพัฒนา แม้ว่า จะมีโครงการดีมีหลักการดี แต่ถ้าเจ้าหน้าที่หรือผู้ปฏิบัติขาดธรรมแล้ว ไปไม่รอด ทั้งโครงการและทั้งเจ้าหน้าที่ ถ้าหากว่าเป็นผู้มีธรรม แล้วเขาสามารถสร้างโครงการ ได้ดี เพราะว่าจิตใจที่ประกอบด้วยธรรมนั้นย่อมจะแจ่มใสอย่างยิ่ง เป็นโครงการที่ ปฏิบัติได้จริง เพราะว่าประกอบไปด้วยธรรม⁵

จากข้อความที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสนั้นยอมรับ “โลก” ในความหมายว่า “โลกนี้จะหมายถึงอะไรก็ได้ หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่าง หมายถึงเกียรติยศชื่อเสียง ทรัพย์สมบัติ บุตร ภรรยา..”⁶ หากว่าจะมี โลกที่ท่านพุทธทาสต้องการให้หลีกนั้น ก็ไม่ใช่โลกในความหมายที่กล่าวมา แต่ให้หลีกจาก ความยึดมั่นในโลก “ตัวโลกเท่านั้นมันไม่เป็นทุกข์เป็นสุข แต่ถ้าว่าเมื่อใดมีความ ยึดมั่นถือมั่นในโลกนั้น ในลักษณะว่าตัวเราหรือของเราแล้ว เมื่อนั้น โลกนี้จะ เป็นทุกข์ขึ้นมาทันที”⁷ นั้นยอมหมายความว่า ตามแนวคิดนี้การเข้าใจธรรมอย่างถูกต้อง ย่อมจะสามารถปฏิบัติธรรมโดยไม่ต้องทอดทิ้งกิจธุระอันจำเป็นในชีวิตประจำวันต่างๆ ยิ่งไปกว่านั้นการข้องเกี่ยวกับกิจธุระเหล่านั้น โดยใช้ธรรมในความหมายที่สามคือหน้าที่ที่ถูกต้องในการปฏิบัติต่อทุกๆสิ่ง จะทำให้กิจเหล่านั้น ดำเนินไปด้วยดียิ่งขึ้น ดังนั้นการปฏิบัติธรรมตามความหมายของแนวคิดนี้จึงมีจุดสำคัญอยู่ที่การละ การยึดมั่นในตัวตนที่มีอยู่ภายในจิต ไม่ว่าจะกระทำในการทำงานในชีวิตประจำวัน หรือการปฏิบัติ ธรรมตามกรอบจารีต ก็ล้วนไม่เป็นการหลีกจากโลก ทั้งโลกในความหมายของวัตถุเชิงกายภาพที่ เราอยู่อาศัย และโลกที่หมายถึงการงาน ความสัมพันธ์ชุดต่างๆที่บุคคลต้องข้องเกี่ยว แม้แต่พระ อรหันต์ก็ยังประทับอยู่ในโลก และข้องเกี่ยวกับโลกทั้งสองความหมายนี้ด้วยการดำรงอยู่สั่งสอน มนุษย์ ภายใต้นแนวคิดนี้จึงไม่มีใครปลีกจากโลกได้ นอกเสียจากโลกในความหมายว่าเป็นความทุกข์ เท่านั้น

ข.มรราวาสทำงานด้วยจิตว่างไม่ได้

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ข้อถกเถียงในประเด็นนี้แบ่งเป็นสองส่วนด้วยกัน ในส่วนแรกว่าด้วยปัญหาความขาดแคลนทางกายภาพทำให้ทำงานด้วยจิตว่างไม่ได้ ส่วนที่สองเป็นปัญหาเรื่องการละอุปาทานของฆราวาส

1.) ปัญหาความขาดแคลนทางกายภาพ

นายฉันทิชย์ กระแสนิษฐ์ ได้กล่าวแย้งประเด็น การทำงานเพื่องาน ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ไว้ดังนี้

ปฏิบัติธรรมเพื่อธรรม ปฏิบัติธรรมเพื่อหน้าที่ กระผมว่าออกจะรู้สึกลำบากสำหรับ เพราะเหตุทุกคนในบัดนี้มุ่งหมายที่จะทำงานเพื่อจะได้เงินทั้งสิ้น...เพราะถ้าทุกคนไม่ทำงานแล้ว โฉนจะได้เงินมาเลี้ยงชีพ ไม่ใช่อย่างบรรพชิต เพราะบรรพชิตนั้น ท่านไม่ได้ปฏิบัติงานอย่างฆราวาส...ถ้าทุกคนทำงานปฏิบัติหน้าที่เพื่อหน้าที่แล้ว เป็นปรมัตถ์เกินไปครับ...⁸

นายฉันทิชย์ได้อ้างเหตุผลที่ปฏิบัติหน้าที่เพื่อหน้าที่ไม่ได้เพราะศีลธรรมต้องเกิดทีหลังความพร้อมทางด้านร่างกาย

ต้องให้ธรรมก่อนอาหาร ผมรู้สึกว่าค่อนข้างจะลำบาก เพราะเหตุว่าคนเราเมื่อมีความหิวแล้วธรรมะไม่เกิด ศีลธรรมไม่เกิด ความรับรู้ผิดชอบก็ไม่มี แม้แต่พระบรมศาสดาของเรา เองก็ต้องหันมาบริโภคอาหาร ธรรมอันบริสุทธิ์จึงจะเกิดขึ้นกับพระองค์ท่าน...⁹

ในการตอบข้อสงสัยของนายฉันทิชย์ ท่านพุทธทาสได้กล่าวว่าให้มีความหิวที่ประกอบด้วยธรรมะ “ เพราะฉะนั้นต้องสอนให้เขารู้จักหิว ถ้าไม่ยังงั้นแล้วจะตกเป็นเหยื่อของวัตถุ”¹⁰ โดยนำเรื่องเล่าจากคัมภีร์คริสต์ที่พระเยซูถูกซาตานทดลองให้เสกก้อนหินเป็นขนมปังก่อน จึงจะยอมรับว่าเป็นบุตรของพระเจ้า พระเยซูกล่าวตอบว่า คนเราไม่ได้เป็นคนอยู่ได้เพราะขนมปัง แต่ว่าเป็นคนอยู่ได้ด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งของพระบิดา หรือพระเจ้านั่นเอง การตอบเช่นนี้แสดงถึงเจตนารมณ์ของท่านพุทธทาสที่มองว่าคุณค่าของมนุษย์นั้นเกิดมาเพื่อประพฤดิธรรม ความเป็น

⁸ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 39 .

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

มนุษย์นั้นคู่ควรกับธรรมอันสูงสุด หากมนุษย์ไม่เลือกธรรมเพราะหวาดกลัวต่อความหิวเกินไป ก็จะตกเป็นทาสของวัตถุ และไม่ได้เรียนรู้หน้าที่ของความเป็นมนุษย์

แต่การตอบเช่นนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าท่านพุทธทาสสนับสนุนการขาดแคลนทางวัตถุ เพื่อแลกกับธรรม เพียงแต่มุ่งแสดงว่า ณ บริบทนี้ ไม่ควรหวาดกลัวการขาดแคลนวัตถุมากเกินไป จนเลือกที่จะอยู่ห่างธรรม ขณะที่ข้อแย้งของนายฉันทิขย์นั้นอาจไม่ใช่การชั่งน้ำหนักระหว่างการขาดแคลนธรรมกับขาดแคลนวัตถุว่าอันไหนร้ายแรงกว่ากัน แต่เป็นความรู้สึกสงสัยว่า หากขาดแคลนวัตถุแล้ว ธรรมจะไม่อาจเกิดขึ้นได้

การตอบของท่านพุทธทาสที่ยืนยันให้เห็นความสำคัญของธรรมก่อนวัตถุนี้ คงไม่ใช่ที่ท่านมองไม่เห็นความสำคัญของวัตถุ หรือละเลยสถานการณ์จริงบางประการในโลก ที่มีผู้คนอดอยาก ขาดแคลนอย่างรุนแรงแล้วไม่อาจพัฒนาศีลธรรมขึ้นมาได้ ซึ่งในสถานการณ์เช่นนั้นข้ออ้างของนายฉันทิขย์ ย่อมสมเหตุสมผลที่ช่วยเหลือผู้คนให้รอดจากความอดอยากก่อน จึงนำไปสู่การฝึกสอนวิชาความรู้ใดๆ ในภายหลัง แต่การที่ท่านมุ่งตอบนายฉันทิขย์โดยเน้นให้เลือกธรรมก่อนวัตถุ ในความเห็นของผู้วิจัยแล้ว เกี่ยวโยงกับบริบทของเศรษฐกิจสังคมในขณะนั้นโดยตรง ท่านพุทธทาสสังเกตเห็นว่าบริบทในการแสดงธรรมในวันนั้น ซึ่งจัดที่คุรุสภา ประกอบด้วยผู้ร่วมอภิปรายธรรมที่มีชื่อเสียง อาทิ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ เป็นต้น ผู้ฟังส่วนใหญ่ไม่ได้อยู่ในเศรษฐกิจที่อดอยากแค้น คำถามของนายฉันทิขย์ที่ว่าความหิวทำให้ศีลธรรมไม่เกิดขึ้น เมื่อถามในบริบทนี้ แสดงนัยของการพยายามแยกธรรมะออกจากการทำงาน เสมือนว่าให้ทำงานก่อน คือจัดการกับความหิวก่อนแล้วค่อยไปปฏิบัติธรรม ท่านพุทธทาสซึ่งยืนยันในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมจึงได้ตอบกลับโดยให้เอาธรรมขึ้นมาก่อน แล้วค่อยเอาธรรมนั้นมาจัดการกับความหิวอย่างถูกต้อง “เรามีธรรมะชนิดที่จะจัดความอดอยากได้ ธรรมต่างหากที่จะช่วยให้เขามีมันช่วยตัวเองไม่นอนรอความช่วยเหลือของผู้อื่น”¹¹ การมีธรรมะชนิดนี้ย่อมทำให้ “แล้วเขาก็ขยันทำหน้าที่ แล้วเขาจะอดตายได้อย่างไร”¹²

จะเห็นได้ว่าคำถามของนายฉันทิขย์แสดงความเข้าใจคำว่าหน้าที่ ในขอบเขตที่จำกัดกว่า คำว่าหน้าที่ในความหมายของท่านพุทธทาส ความหมายของคำว่าหน้าที่ของท่านพุทธทาสครอบคลุมการทำงานเพื่อทำความรอดทางกายสำหรับฆราวาสด้วย แต่นายฉันทิขย์พูดถึงมิติการทำหน้าที่โดยตัดมิติของการทำความรอดทางกายออกไป ดีความวลีที่ว่า ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ ของท่านพุทธทาส ว่าหมายถึงการทำงาน ทำหน้าที่โดยไม่รับผลตอบแทน แต่จากคำอธิบายโน้ตค้นหน้าที่ของท่านพุทธทาส จะเห็นว่าสำหรับฆราวาสนั้น หน้าที่สำคัญอันหนึ่งย่อมรวมถึงการทำงานเพื่อหาเลี้ยงชีพด้วย การทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ในที่นี้จึงไม่ได้หมายถึงการทำงานโดยไม่รับปัจจัยเพื่อยังชีพ

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

แต่หมายถึงขณะที่ทำหน้าที่นั้น ให้มุ่งความสนใจไปยังที่สิ่งที่กำลังกระทำ ใ้งานที่ทำนั้นกลายเป็นวิธีและจุดหมายในตัวมันเอง แล้วผลตอบแทนก็จะมีมาเองตามกระบวนการ การตีความวลี *หน้าที่* เพื่อหน้าที่ *ทำงาน* เพื่องาน ของนายฉันทิษย์ตีความคลุมถึงการปฏิเสธผลลัพธ์ของการกระทำหรือผลตอบแทนต่างๆ ขณะที่ท่านพุทธทาสนั้นมุ่งให้เกี่ยวข้องกับผลตอบแทนในเชิงที่ไม่ก่อให้เกิดความโลภ โกรธ หลง

2.) ปัญหาการละอุปาทานของฆราวาส

สืบเนื่องจากปัญหาการขาดแคลนทางวัตถุทำให้ฆราวาสทำงานด้วยจิตว่างไม่ได้ ท่านพุทธทาสได้ยืนยันว่าสามารถทำได้ เพราะการทำหน้าที่ไม่ได้ละเลยมิติของความรอดทางกาย แต่ก็ได้มีข้อถกเถียงต่อมาว่าสำหรับฆราวาสนั้นจะสามารถทำงานด้วยจิตว่างโดยไม่มีอุปาทานเกี่ยวกับผลตอบแทนเลยได้อย่างไร ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ได้เสนอข้อถกเถียงนี้ไว้ว่า

การที่จะทำงานด้วยจิตว่างจากความเห็นแก่ตัวนั้น กระผมยังนึกไม่ออกว่าจะทำอย่างไร คือถ้าทำงานแล้วไม่ถือว่างานนั้นเป็นงาน ไม่ถือว่าตัวเราเป็นผู้รับประโยชน์ของงาน หรือไม่ถือว่าผู้อื่นเป็นผู้ได้รับประโยชน์ของงาน ไม่ถือว่าชาติบ้านเมืองเป็นผู้ได้รับประโยชน์ของงานแล้ว ก็ไม่ทราบว่าจะทำไปทำไมเหมือนกัน... การทำงานเป็นสภาพของการยึดมั่น ถ้าใครยังละอุปาทานไม่ถึงขนาดนี้ก็ยังคงทำงานกันต่อไป มันเป็นส่วนหนึ่งของทุกข์¹³

จากข้อความที่กล่าวมา รวมถึงคำถามของนายฉันทิษย์ล้วนแต่ชี้ไปที่ปัญหาแรงจูงใจในการทำงาน โดยมีสมมติฐานว่า หากปราศจากอุปาทาน และกิเลสแล้ว คนเราย่อมไม่ทำงาน มองว่าแรงผลักดันที่ทำให้ฆราวาสทำงานนั้นเนื่องมาจากกิเลส และอุปาทาน ในส่วนของแรงจูงใจในการทำงานนี้ หากตอบภายใต้กรอบคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม สามารถตอบได้สองประการคือ

ประการแรก ตอบด้วยแรงจูงใจ 2 แบบ ในกรอบคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ท่านพุทธทาสได้แบ่งแรงจูงใจในการทำงานออกเป็น 2 ชนิดด้วยกัน โดยกล่าวว่าความอยาก หรือความต้องการ หรือความปรารถนานั้นไม่เป็นกิเลสไปทั้งหมดตามที่มีการเข้าใจผิดกัน ถ้ามีมูลมาจากปัญญา หรือวิชาแล้ว ท่านไม่จัดว่าเป็นตัณหา หรือกิเลส ต่อเมื่อความอยากหรือความต้องการนั้นมีมูลมาจากอวิชา จึงจัดเป็นความโลภ ตัณหา และกิเลส

จากการจัดประเภทของความอยากเช่นนี้ อาจตอบปัญหาเรื่องแรงจูงใจในการทำงานได้ว่า หากต้องการจะทำงานด้วยจิตว่าง เพื่อไม่เป็นทุกข์ ให้ปรับเปลี่ยนแรงจูงใจที่มีต่อการทำงาน จาก

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

ความโลภ ไปสู่ความรู้ แทนที่จะรู้สึกกระหาย ร้อนรนเพราะมองงานว่าเป็นเครื่องมือนำไปสู่ผลประโยชน์เป็นหลัก ก็เปลี่ยนมามองงานเป็นกิจกรรมที่ทำให้เรายังชีพอยู่ได้อย่างเป็นปกติ และยังเป็นเครื่องขัดเกลา อบรมความรู้ ความชำนาญต่างๆให้แก่เรา แรงจูงใจในการทำงานประเภทนี้ไม่จัดเป็นกิเลส

อย่างไรก็ตาม แม้การอยากหรือหวังด้วยปัญญา หรือวิชา ก็อาจไม่สามารถขจัดอุปาทานว่างงานนั้นเป็นสิ่งแทนตัวเรา หรือเป็นของของเราได้ ดังข้อโต้แย้งของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ที่แสดงให้เห็นว่า เป็นการยากสำหรับฆราวาสที่จะประกอบภาระงานโดยไม่ยึดมั่นในอุปาทาน เกี่ยวกับประเด็นนี้ ท่านพุทธทาสอธิบายว่า

...ส่วนสติปัญญา ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีว่าเรามีประเทศชาติศาสนา เรามีหน้าที่ที่จะต้องทำต่อประเทศชาติศาสนา ทำงานเพื่อหน้าที่นั้น มันมีแล้ว มีก่อนแต่ลงมือทำ ซึ่งจะเรียกว่าเป็นอุปาทานที่เป็นไปในฝ่ายดีก็ได้ แล้วอุปาทานในฝ่ายดีนี้ไม่ได้ถูกดำเนินคดีโดยส่วนเดียว ยอมให้ทุกคนมีอุปาทานในฝ่ายดีเป็นทุนสำรองไปเรื่อยๆ แต่ให้พยายามให้สูงขึ้นๆ พอถึงที่สุดของทางฝ่ายดี มันก็เข้าเรื่องเหนือดี หรือ “ความว่าง” (สุญญตา) นี้เอง...¹⁴

จึงกล่าวได้ว่า ตามแนวคิดนี้ ยอมรับอุปาทาน หรือความยึดมั่นในตัวตนที่อยู่ในฝ่ายดี ให้มีไว้ก่อนได้ ยอมรับว่าอุปาทานฝ่ายดีนี้ยังเป็นประโยชน์สำหรับปวงชน แต่อย่างไรก็ตามหากยังมีอุปาทานอยู่ ก็ย่อมก่อให้เกิดทุกข์ตามมาได้ เพราะยังมีความยึดมั่นถือมั่นสำคัญตน ท่านพุทธทาสได้แนะนำให้ฝึกถอนอุปาทานผ่านการทำงานด้วยจิตว่างนี้ไปเรื่อยๆ ในที่สุดก็จะคลายจากอุปาทานฝ่ายดีนั้นจนเข้าสู่ความว่างมากขึ้นเอง

จะสังเกตได้ว่า ในด้านแรงจูงใจในการทำงานนั้น สำหรับฆราวาสการทำงานโดยปราศจากอุปาทานนี้เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ถ้าเช่นนั้นแล้ว หลักการ “การทำงานด้วยจิตว่าง” ที่อธิบายว่าต้องว่างจากตัวตน ของตน ว่างจากคัมภีร์ อุปาทาน จะเป็นการขัดแย้งในตัวเองหรือไม่ ในเรื่องนี้ ท่านพุทธทาสได้แยกภาวะของการทำงานออกเป็นสองแบบ คือ ภาวะก่อนทำงาน และภาวะขณะทำงาน

ประการที่สอง ภาวะก่อนทำงาน และภาวะขณะทำงาน ปัญหาที่ว่าฆราวาสสามารถทำงานด้วยจิตว่างโดยปราศจากอุปาทานได้หรือไม่นั้น ท่านพุทธทาสได้ยืนยันทำได้ โดยให้มีความว่างเป็นที่ตั้งในภาวะขณะทำงาน

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

วิธีปฏิบัติเฉพาะหน้านี้ก็มียู่ว่า ในขณะที่ลงมือทำๆ นั้นอย่าได้มีจิตวุ่น มีความรู้สึกตั้งแต่ที่แรกว่าจะไรควรจะทำ และจะทำอย่างไร เท่าไร เพียงไหน นี้มีได้คิดนึกได้ แต่ก็ด้วยสติปัญญาอีกนั่นแหละ อย่าได้คิดด้วยจิตหมกมุ่นอยู่ด้วยความรู้สึกเห็นแก่ตัวจัด หรือว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา เพราะมันจะมากไปบ้าง น้อยไปบ้าง ผิดความจริงไปหมด ที่ทำด้วยสติปัญญาบริสุทธิ์ วางจากความรู้สึกว่ามีตัวเราของเรา...¹⁵

จะเห็นว่าเมื่อได้แบ่งสภาวะการทำงานออกเป็นสองส่วนแล้ว แม้ในส่วนแรกคือภาวะก่อนการทำงาน ที่อาจจะมียุบาทานยึดมั่นถือมั่นในงานก็ตาม แต่ขณะที่ทำงาน ยังสามารถทำงานด้วยจิตที่วางจากตัวตนได้ อย่งไรก็ตาม ปรีชา มานะวณิชเจริญ เสนอว่า ยังเป็นที่สงสัยได้ว่าขณะทำงานจิตจะสามารถผูกติดอยู่แต่อารมณ์เดียวได้จริงหรือ¹⁶ แน่แน่นอนว่าในกระบวนการทำงานอาจมีบางขณะจิตที่จิตยังไม่วาง ยังไม่ดิ่งลงในสมาธิ แต่ถ้าหาก “ขณะที่ลงมือทำ ก็ให้เหลือแต่สติปัญญา และสติสัมปชัญญะ สติในพระพุทธศาสนาคือสติปัญญา เป็นการคุมความรู้สึกไว้เสมออย่าผลอดตัว มีสติอยู่เสมอว่าไม่มีอะไรเป็นตัวตน ”¹⁷ การคุมสติไว้เสมอนี้ ในทางปฏิบัติย่อมสามารถเกิดสมาธิขึ้นได้ จากตัวบทที่ท่านพุทธทาสได้ยกตัวอย่างการทำงานด้วยจิตวางที่ดิ่งลึกลงในสมาธิอาทิเช่น ตัวบทที่ว่าด้วยการเพ่งธรรมชาติของชาร์ลส์ คาร์วิน ที่เพ่งอย่างมีสมาธิถึงจนไม่รู้สึกรถึงการเคลื่อนไหวของสรรพสัตว์รอบข้าง มุ่งอยู่แต่สิ่งที่คิด จนทำให้พบคำตอบของธรรมชาติ ไปจนถึงตัวอย่างการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ของไอน์สไตน์ แม้กระทั่งการยิงธนู ที่จิตวางทำให้เกิดสมาธิ ยิ่งได้แม่นยำจากตัวอย่างทั้งหลายที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า จิตวางขณะทำงานนั้น เป็นไปได้ และส่งผลต่อประสิทธิผลในการทำงาน จึงกล่าวได้ว่าภาวะการทำงานด้วยจิตวางนั้นเป็นไปได้ และมีประโยชน์ต่องาน จากการวิเคราะห์ภาวะการทำงานว่าสามารถดำรงด้วยจิตวางได้ จึงสามารถกล่าวได้ว่าการทำงานนั้นไปกันได้กับการปฏิบัติธรรม

ค. การทำงานด้วยจิตวางขัดแย้งต่อผลสำเร็จทางโลก

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

¹⁶ ปรีชา มานะวณิชเจริญ, “จิตวางในทัศนะของท่านพุทธทาส”, หน้า 36.

¹⁷ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 76.

ท่านพุทธทาสได้อ้างประโยชน์จากการทำงานด้วยจิตว่าง ว่านอกจากช่วยให้ทำงานอย่างไม่เป็นทุกข์ และได้ผลงานที่ดีแล้ว ยังอ้างถึงไปถึงผลของการทำงานด้วยจิตว่าง ว่าจะนำไปสู่ความก้าวหน้า และผลสำเร็จในหน้าที่การงาน ประเด็นนี้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์มีความเห็นที่ต่างออกไป

ความสุขของโลก มันก็เป็นความทุกข์ในทางธรรม ความสำเร็จของงาน เขาหมายความว่าในโลก ถ้า “จิตว่าง” จะนำความสำเร็จทางธรรมนั้นก็ถูก แต่จะเอาพร้อมกันทั้งสองอย่างนั้น ไม่ได้ สำเร็จทางธรรมด้วยจิตว่าง ต้องเสียทางโลก...จะเอาผลสำเร็จทางโลกแล้ว มันก็ต้องซื้อผลสำเร็จนั้นด้วยความทุกข์ จะเอาทั้งสองอย่างไม่ได้หรอก...¹⁸

ในกรณีนี้จะเห็นได้ว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มองความสำเร็จในทางโลกว่าไปกันไม่ได้กับความสำเร็จในทางธรรม แบ่งแยกโลก และธรรมออกจากกันด้วยมุมมองว่าความสำเร็จทางโลกและทางธรรมนั้นเป็นคนละอย่าง ในประเด็นนี้ปรีชา มานะวานิชเจริญได้พิจารณาว่าเป็นเรื่องของกรรมประเมินค่าผลสำเร็จของงานจากตัววัดที่ต่างกัน ฝ่ายหนึ่งยึดถือผลสำเร็จอยู่ที่ตัวงาน ขณะที่อีกฝ่ายวัดผลสำเร็จจากค่าตอบแทนที่ได้จากการทำงาน จึงมองว่าแนวคิดทั้งสองนี้ไม่อาจลงรอยกันได้ เพราะมีเป้าหมายหรือตัวชี้วัดผลสำเร็จที่ต่างกัน

แต่ในเรื่องนี้ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่าตัวชี้วัดหรือตัวผลสำเร็จเองนั้นไม่ได้ต่างกันไปในทุกกรณี สิ่งที่แตกต่างกันคือมุมมองที่มีต่อผลลัพธ์จากการทำงานที่ต่างกัน เพราะหากพิจารณาเรื่องผลสำเร็จจากกรอบคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมแล้ว จะพบว่า แนวคิดนี้ไม่ได้ปฏิเสธผลสำเร็จที่ส่งเสริมความอุดมทั้งเชิงวัตถุ และจิตใจ อาทิ ทรัพย์ ชื่อเสียง เกียรติยศ วาสนา ซึ่งเรียกกันในนามของความสำเร็จทางโลก และมองว่าปัจจัยเหล่านั้นไม่ได้ก่อให้เกิดทุกข์ในตัวเอง จะเกิดทุกข์ขึ้นก็ต่อเมื่อมีการยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งเหล่านี้ในทางที่ผิด แนวคิดนี้ไม่ได้ปฏิเสธผลสำเร็จเหล่านี้ หากแต่ปฏิเสธการข้องเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้อย่างไม่รู้เท่าทันจนตกเป็นทาสวัตถุ แล้วต้องเกิดทุกข์ ท่านพุทธทาสยังยกตัวอย่างอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่อุดมด้วยทรัพย์สิน บริวาร แล้วใช้ปัจจัยเหล่านี้สร้างสุขในระดับต่างๆอย่างเหมาะสม รวมทั้งรู้จักแจกจ่ายออกไปเพื่อสร้าง และพัฒนาความสมบูรณ์อย่างถูกต้องทั้งแก่ตนเองและส่วนรวม ในแง่นี้ผลสำเร็จที่ได้จากงานสามารถเป็นไปเพื่อส่งเสริมทั้งความรอดเชิงกายภาพ และจิตวิญญาณ และส่งเสริมโลกและธรรมที่เป็นหนึ่งเดียวกันได้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่าข้อถกเถียงของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ในประเด็นนี้ไม่สมเหตุสมผลหากจะกล่าวความสำเร็จทางโลกกับธรรมนั้นไปด้วยกันไม่ได้

¹⁸ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 79.

ส่วนในประเด็นที่ว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นขัดแย้งกับผลสำเร็จทางโลกหรือไม่ ตามที่ได้ตรวจสอบไปแล้วว่าฆราวาสสามารถทำงานด้วยจิตว่างได้หรือไม่ นั้นพบว่าการทำงานด้วยจิตว่างเป็นสภาวะปกติอย่างหนึ่งของการทำงาน ที่เกิดขึ้นและให้ผลดีต่อการทำงาน แต่ผลดีต่อตัวงานนั้นจะสามารถเชื่อมโยงไปถึงผลสำเร็จในตัวงานได้ทุกกรณี รวมถึงนำมาซึ่งผลสำเร็จตามที่เรียกกันว่าผลสำเร็จทางโลก อาทิ ทรัพย์สิน วาสนา วรรณะ บริวาร หรือไม่นั้น ควรจะต้องตรวจสอบต่อไป ท่านพุทธทาสได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ในหัวข้อเกี่ยวกับการทำงานด้วยจิตว่างว่า

เราจะแก้อุปสรรคทั้งหลายในชีวิต จะเป็นส่วนบุคคลก็ดี ศัตรูก็ดี การงานก็ดี อะไรก็ดี ให้ออกไปได้อย่างไร ...เราต้องแก้ปัญหาทั้งหมดด้วยการที่ทำให้จิตให้ว่าง ไม่มีเครื่องมืออื่นนอกจากทำจิตให้ว่าง คือทำให้สติปัญญาที่มาจากความว่างมันเกิดขึ้นมา ขจัดตัวกู-ของกูออกไปนั่นคือการแก้ปัญหาด้วยการทำจิตให้ว่าง พอจิตว่าง มันก็มีสติปัญญาออกมาสำหรับแก้ปัญหาทุกอย่าง¹⁹

จะเห็นได้แนวความคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนี้เชื่อในศักยภาพของจิตมนุษย์ที่อบรมแล้ว ว่าสามารถจะแก้ไขอุปสรรคต่าง ๆ นานา ได้หมด รวมทั้งอุปสรรคในการทำงาน และอุปสรรคที่แนวคิดนี้มองว่าใหญ่หลวงที่สุดไม่ใช่อุปสรรคจากงาน หรือสิ่งแวดล้อมภายนอกใดๆ แต่คือความทุกข์ ที่เกิดจากการยึดมั่นถือมั่นในสภาวะธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปได้เสมอ ถ้าหากบุคคลสามารถรู้เท่าทันทุกข์ซึ่งเกิดมาจากความคิดความเชื่อผิดๆ เกี่ยวกับตัวตนและโลกนี้ได้ การจัดการปัญหาต่างๆ ก็เพียงแต่ใช้สติ ปัญญาดำเนินการแก้ไขไปตามสภาวะ ตามเหตุปัจจัยทั้งหลาย โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ ทั้งทุกข์ที่เกิดจากการมีสมรรถภาพในการทำงานไม่เพียงพอ และทุกข์จากการขัดแย้งกับสิ่งแวดล้อมหรือเพื่อนร่วมงาน แนวคิดนี้มองว่าสามารถใช้จิตว่าง ซึ่งเป็นบ่อกำเนิดแห่งปัญญา มาใช้สะสางอุปสรรคทั้งปวงให้หมดไปได้

อย่างไรก็ตามการที่กล่าวว่าจิตว่างสามารถใช้สะสางอุปสรรคทั้งภายใน และภายนอกให้หมดไปได้ในทุกกรณีนั้นเป็นไปได้เพียงใด จะเห็นว่าในกระบวนการแก้ปัญหาไม่ว่าจะทั้งจากอุปสรรคภายในตัวเราเอง หรืออุปสรรคจากภายนอกก็ตาม จิตว่างจะทำให้เรารู้เท่าทันเหตุปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้เกิดปัญหา การแก้ปัญหาคือการจัดสรรเหตุปัจจัยเสียใหม่ให้ปัญหานั้นๆ ดับไป การจัดสรรเหตุปัจจัยตรงนี้ แน่แน่นอนว่าย่อมมีทั้งเหตุปัจจัยที่เราจัดสรร ควบคุมได้ โดยเฉพาะเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับตัวเรา แต่ในบางกรณีก็ย่อมรวมถึงเหตุปัจจัยที่เราไม่อาจควบคุมได้ เช่น ในการทำงานมีเหตุขัดข้องเกิดขึ้นกะทันหัน เช่นภัยธรรมชาติ หรือความเจ็บป่วยเฉียบพลันของเพื่อนร่วมงาน ทำให้งานไม่เสร็จลุ่ล่งตามระยะเวลาที่กำหนด ไม่ได้ผลของงานตามที่กะเกณฑ์ไว้ กรณีเหล่านี้

¹⁹ พุทธทาสภิกขุ, ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน, หน้า 66.

สามารถเกิดขึ้นได้ในสภาพการณ์จริง กรณีเช่นนี้เป็นความเป็นไปได้ที่การทำงานด้วยจิตว่าง อาจจะไม่ครอบคลุมความสำเร็จที่เป็นรูปธรรมได้ในทุกครั้ง แต่ในทางกลับกันก็ไม่อาจกล่าวได้ เช่นกันว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นจะไม่ได้รับผลสำเร็จในเชิงของความอุดมสมบูรณ์ทางวัตถุ และทางจิตใจเลย เพราะจากลักษณะของจิตว่างที่ทำให้เกิดปัญญา ซึ่งมีผลอย่างมากต่อการจัดสรรเหตุปัจจัยต่างๆให้เข้ารูปรอย เป็นไปตามที่ความต้องการนั้นย่อมมีส่วนอย่างมากต่อการส่งเสริมให้เกิดความสำเร็จในเชิงรูปธรรม

ดังนั้นการกล่าวว่าการทำงานด้วยจิตว่างไม่นำมาซึ่งผลสำเร็จเสมอไป เพราะมุ่งแต่ตัวงาน ทำให้ไม่ได้รับผลตอบแทน หรือการทำงานด้วยจิตว่างนำมาซึ่งผลสำเร็จในทุกๆมิติ หากสรุปว่าเป็นข้างใดข้างหนึ่งทุกกรณีล้วนเป็นการกล่าวที่สุดโต่งจนเกินไป ผู้วิจัยกล่าวได้ว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นมีความเป็นไปได้ที่จะก่อให้เกิดผลสำเร็จอันน่าพึงพอใจทั้งแก่ตัวงาน และผลประโยชน์อื่นๆที่ได้รับจากการทำงาน แต่อาจจะไม่สำเร็จในทุกกรณี

ง. การทำงานเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม ข้อถกเถียงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอรรถกา

ส่วนนี้จะกล่าวถึงการทำงานในแง่ที่ถูกมองว่าเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรมของสงฆ์ โดยเฉพาะ โดยมีข้ออ้างจากคัมภีร์สำคัญทางศาสนาสองแหล่งคือ *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* และ *อรรถกา* ใน *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* ได้กล่าวถึงปติโพธิ 10 ประการ* ที่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม หนึ่งในสิ่งที่แนะนำให้ตัดคือ การทำงาน ส่วนในอรรถกานันกล่าวถึง นวกรรม คืองานก่อสร้างโบสถ์ วิหาร และงานต่างๆทำให้พระสงฆ์ปฏิบัติธรรมไม่ได้ เพราะความเป็นห่วงกังวลในงาน ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสมีความเห็นว่า

อย่างนี้มันก็เป็นเรื่องที่น่าฟังเหมือนกัน ทีนี้ เรามันก็ตกลงไปเลยในการทำงาน นั้น ถือเอาตัวการงานนั้นแหละเป็นตัวการปฏิบัติธรรม อย่างนี้ไม่รู้ว่าจะใคร จะถูกกันแน่ แต่ว่าที่เห็นได้ง่ายๆนั้น ก็คือว่าตลอดชีวิต หลายสิบปีนี้มันควรจะมียะอะไรเลื่อนขึ้นไป จนถึงกับว่าทำพร้อมไปได้กับการงาน ถ้าใครจะไปนั่งหลับตา ภาวนาอยู่ตลอดเวลาหลายๆสิบปี จนตลอดชีพแล้วก็ดูเหมือนกับไม่ได้ทำ

* ปติโพธิ 10 คือ ที่อยู่อาศัย ตระกูล ลาก (รายได้) พวกพ้อง การทำงาน การเดินทาง ญาติ ความเจ็บป่วย คัมภีร์ อธิกถุทธิ์

อะไรเลย...²⁰

ตามทัศนะของท่านพุทธทาส การงานนั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ *ประการแรก* งานช่วยเอื้อประโยชน์ในเชิงวัตถุ ที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ ทั้งช่วยส่งเสริมให้มนุษย์ทำงานสูงสุดคือ การงานเพื่อจิตวิญญาณต่อไปได้ *ประการที่สอง* งานนั้นไม่เพียงเป็นประโยชน์ต่อตนเอง ยังเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นอย่างไม่สิ้นสุด โดยยกตัวอย่างพระสงฆ์ที่สวนโมกข์ไปช่วยกันแต่งคลองเพื่อไม่ให้เกิดการเสียหายแก่พืชผลไร่นา และการสัญจรของชุมชน รวมถึงการทำงานก่อสร้างต่างๆ ภายในสวนโมกข์ที่ล้วนแต่เป็นแรงงานของสงฆ์เอง โดยท่านถือตามแนวคิดที่ว่า “ การงานที่จัดไว้ดี จัดไว้ถูกต้องนั้น ไม่เป็นอุปสรรค ไม่เป็นป्लीโพธิ ต่อการปฏิบัติไปเสียทุกชั้น ”²¹

การงานที่จัดไว้ดี และถูกต้องในที่นี้ท่านกล่าวว่าแล้วแต่ความสามารถของผู้ที่ปฏิบัติเป็นสำคัญ ในที่นี้ท่านได้เชื่อมโยงความสามารถในการปฏิบัติกับมโนทัศน์เรื่อง “เทคนิค”²² โดยอธิบายจากวลีที่ว่า “วิชาจรณะสัมปันโน” วิชาหมายถึงความรู้ จรณะหมายถึงการกระทำ สัมปันโนคือ สมบูรณ์ วิชาจรณะสัมปันโนนั้นเป็นหนึ่งในคุณสมบัติอันประเสริฐของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หมายถึงผู้สมบูรณ์ทั้งความรู้และการกระทำ ท่านพุทธทาสกล่าวว่าส่วนของความรู้นั้นคือ วิชา หรือเรียกอีกอย่างว่า เทคนิคส์ (Technics) คือความรู้เชิงทฤษฎี ส่วนการกระทำหรือจรณะนั้นคือ ความรู้ในเชิงปฏิบัติ ท่านแปลว่า เทคนิค (Technique) หรือวิธีการ ในแง่นี้ท่านพุทธทาสมองว่าการทำงานเป็นเหมือนสนามสอบไล่ทางธรรมว่าบุคคลนั้นมีเทคนิคมากน้อยเพียงใด โดยให้เหตุผลสนับสนุนมุมมองเช่นนี้ว่า *ประการแรก* ระหว่างการคิด กับการปฏิบัติจริงนั้น มีช่องว่างอยู่ บางครั้งแม้เราคิดและพูดถึงธรรมะได้ แต่ยังไม่ได้ออกปฏิบัติ ย่อมไม่อาจรู้ได้ว่าเข้าถึงธรรมนั้นแล้วหรือไม่ โดยท่านยกตัวอย่างพระที่นั่งสมาธิ เมื่อมาลองทำงานร่วมกับผู้อื่น กลับพบว่าทนไม่ได้ ต้องหลีกหนีไปอยู่ลำพัง เพราะธรรมะที่เป็นทฤษฎีนั้น ยังไม่กลายเป็นธรรมะแท้

เพราะฉะนั้นเรื่องที่เกิด คาคะเน กำหนดตั้งใจหรืออะไรทำนองนี้ยังไม่ใช่ความจริง มันต้องลองไปทำเข้าจริงๆ... จึงจะรู้ว่าเรานี้เป็นคนเสียดสละเพื่อผู้อื่นหรือไม่ เราเป็นคนมีใจคอกปิดหรือไม่เมื่อเข้าใกล้กับบุคคลที่สอง ที่สาม ที่สี่ แล้วเมื่อได้ทำอะไรกัน ไป มันชักจะเกลียดน้ำหน้าใครบางคนเข้าหรือหาไม่ ถึงแม้จะไม่พูดปริปากอะไรออกมา แต่สมัครจะหอบงานหนีไปทำเสียคนเดียว เพื่อเลี่ยงไปเสีย อย่างนี้ก็คืออยู่ในลักษณะเดียวกัน²³

²⁰ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 90.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

²² พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, หน้า 91.

²³ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 94.

ในแง่การปฏิบัติงานจึงเป็นเหมือนสนามสอบได้ ตรวจทานธรรมะแท้จากสภาวะจิต โดยตรง เหตุผลสำคัญประการต่อมาคือมองว่ากิเลสเกิดที่ไหน ให้ปฏิบัติธรรมที่นั่น โดยท่านยอมรับว่าการทำงานและปฏิบัติธรรมควบคู่กันไปนั้นเป็นของยาก ต้องใช้เทคนิคที่จริง “แต่ว่ายิ่งยากนั้นแหละ ยิ่งทำให้เร็วในการบรรลุธรรม ได้เร็วได้สูง และได้ลึก”²⁴

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสยังอ้างถึงผลจากการปฏิบัติตามแนวคิดนี้ที่สวน โมกข์ว่าเป็นแนวคิดที่ปฏิบัติได้จริง และยังให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า ที่วัดอื่น ๆ นั้นก็มีการทำงานของสงฆ์อยู่เช่นกัน เพียงแต่ส่วนใหญ่ไม่มุ่งให้ทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมไปพร้อมกัน กลับไปแยกส่วนออกจากกัน ทำให้การงานที่ต้องทำอยู่แล้วนั้นได้ประโยชน์แต่เพียงส่วนเดียว แทนที่จะสามารถเป็นการปฏิบัติธรรมไปด้วยเพื่อประโยชน์อันรอบด้านกว่า

จะเห็นว่าการอ้างเหตุผลให้การปฏิบัติธรรมกระทำได้ในการทำงานอื่น นอกเหนือจากการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตนั้นเป็นทางเลือกของการปฏิบัติธรรมในอีกรูปแบบหนึ่งซึ่งเป็นที่ยอมรับได้ ดังนั้นการทำงานจึงไม่ใช่สิ่งที่ไปกันไม่ได้กับการปฏิบัติธรรม แต่ในประเด็นที่ว่าสงฆ์จะสามารถปฏิบัติธรรมในการงานที่นอกเหนือจากการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตไปได้ก้าวหน้าไปมากเพียงไหน สามารถนำไปสู่การบรรลุธรรมได้หรือไม่ และการปฏิบัติตามตามกรอบจารีตแบบอภิธรรมกับการปฏิบัติธรรมในการงานทั่วไป หนทางไหนจะส่งผลต่อการบรรลุธรรมมากกว่ากันนั้น จะทำการตรวจสอบต่อไปในหัวข้อการทำงานกับการบรรลุธรรม

3.3 การทำงานกับการบรรลุธรรม

ท่านพุทธทาสกล่าวว่าการงานนั้นสามารถเป็นการปฏิบัติธรรมไปทุกขั้นทุกตอน ข้ออ้างนี้นำมาสู่การตรวจสอบว่าการทำงานสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมในระดับใด นำไปสู่การบรรลุธรรมได้หรือไม่ ในกรณีนี้ท่านพุทธทาสได้อธิบายความหมายของคำว่า กัมมัฏฐาน²⁵ ซึ่งมาจากคำบาลี แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน (ทางใจ) เป็นอุบายฝึกใจและอบรมใจ มี 2 ระดับ กล่าวเทียบเคียงกับสภาวะจิตในการทำงาน คือ

-ระดับสมถกัมมัฏฐาน ที่ตั้งแห่งการงาน (ทางใจ) อันเป็นขั้นสงบ คือใจอยู่ในอำนาจ บังคับให้สงบได้

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

²⁵ ธรรมสภา, พจนานุกรมพุทธทาส พร้อมคำอธิบายขยายศัพท์, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า 7.

-ระดับวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่ตั้งแห่งการงาน (ทางใจ) อันเป็นขั้นเห็นแจ้ง คือใจที่
ถูกรอบมให้ฉลาดจนพ้นจากปัญหา

จะเห็นว่าในทัศนะของท่านพุทธทาสแล้ว การใช้จิตว่างแก้ไขปัญหาลักษณะต่างๆในการทำงาน
ได้นั้นไม่ต่างกับอารมณ์ในการปฏิบัติธรรม และยังถือว่าการแก้ปัญหาได้ด้วยการใช้จิตว่างแต่ละ
ครั้งนั้น นับเป็นการบรรลุธรรมในตัวเอง หรือที่ท่านเรียกว่าเป็นนิพพานชั่วคราว (ตถกนิพพาน)
นิพพานแบบนี้เป็นการบรรลุธรรมบางส่วน บางระดับ จะต่างกับนิพพานถาวร ตรงที่ยังไม่อาจตัด
รากเหง้าการเกิดกิเลสได้อย่างถาวร เป็นการบรรลุในช่วงขณะหนึ่งๆ แล้วกลับมาสู่อุปาทานอีก ส่วน
นิพพานถาวร หรือการบรรลุธรรมอย่างเด็ดขาดนั้น กิเลสและอุปาทานจะไม่เกิดอีก

เกี่ยวกับประเด็นนี้ ในงานศึกษาของปริชา มานะวานิชเจริญพบว่าเกิดข้อถกเถียงว่าการ
ทำงานด้วยสมาธิเต็มๆ โดยไม่มีความรู้สึกรู้ว่ามีตัวตน(จิตว่าง)นั้น กำลังของสมาธิจะเพียงพอต่อการ
เข้าถึงปัญญาวิมุติ อันเป็นเงื่อนไขสำคัญในการบรรลุธรรมจริงหรือไม่* ปริชาได้ตรวจสอบไว้ใน
หัวข้อจิตว่างกับการบรรลุธรรม²⁶ โดยใช้ตัวอย่างภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนา 60 รูปเดินผ่านหญิงสาว
ชาวสิงหลที่ร้องเพลงซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ ภิกษุเหล่านั้นพิจารณาเนื้อเพลง
แล้วสามารถบรรลุอรหัตผล กับตัวอย่างการทำงานค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ของไอน์สไตน์

ในตัวอย่างแรกปริชาโต้แย้งว่าการบรรลุธรรมของภิกษุเหล่านั้นเนื่องมาจากการพิจารณา
เนื้อเพลง มิใช่สักแต่เดินหรือฟังเพลง จึงกล่าวไว้ว่าจิตว่างจากตัวตนนั้นไม่ใช่เงื่อนไขในการบรรลุ
ธรรม แต่เป็นเพราะการพิจารณาเนื้อเพลง ซึ่งเปรียบได้กับอารมณ์วิปัสสนาต่างหากที่ทำให้เกิดการ
รู้แจ้งเห็นจริง ในที่นี้ผู้วิจัยเห็นว่าหากพิจารณาตัวบทเรื่องการแก้ปัญหาในการทำงานเทียบกับ
อารมณ์วิปัสสนาตามการอธิบายของท่านพุทธทาสที่แสดงมาข้างต้นแล้ว ตัวอย่างนี้ก็กลับส่งเสริมว่า
การทำงานด้วยจิตว่างทำให้เกิดการบรรลุธรรมได้ เพราะเหล่าภิกษุสงฆ์ที่เดินอยู่อย่างเป็นปกติ นั้น มี
สภาวะจิตอยู่ในระดับอารมณ์วิปัสสนาได้โดยที่ไม่จำเป็นต้องนั่งวิปัสสนาอยู่ตามจารีตของการ
ปฏิบัติธรรมกระแสหลัก การโต้แย้งของปริชาแสดงว่าได้ตัดมิติของวิปัสสนาออกจากการทำงาน
ด้วยจิตว่าง ซึ่งไม่ตรงกับกรอบอธิบายธรรมของท่านพุทธทาส

* ตามแนวคิดในคัมภีร์อภิธรรมนั้น การจะเข้าถึงปัญญาวิมุติ ซึ่งอยู่ในขั้นของวิปัสสนากรรมฐานต้องมี
สมาธิที่หนักแน่นพอจากสมถกรรมฐาน ซึ่งการเจริญสมถ 40 อย่างตามหลักอภิธรรมนั้น ปริชาแสดงความคิดเห็นว่ามี
รูปแบบ หรือวิธีการในการปฏิบัติมีความแตกต่างจากหลักการทำงานด้วยจิตว่าง (ปริชา มานะวานิชเจริญ “จิตว่าง
ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ”, หน้า 38.)

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

ส่วนในตัวอย่างที่สอง ปรีชาโต้แย้งว่าหากไอน์สไตน์ไม่เคยมีความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติในการค้นพบทฤษฎีจลน์สัมพัทธภาพมาก่อน ลำพังสมาธิในการทำงาน ย่อมไม่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม หากหลักเรื่องการทำงานด้วยจิตว่างทำให้บรรลุธรรมได้จริง นับว่าไอน์สไตน์ได้บรรลุธรรมแล้วอย่างนั้นหรือ

ในส่วนนี้ผู้วิจัยเห็นว่าตัวบทเกี่ยวกับการพบคำตอบทางวิทยาศาสตร์ของไอน์สไตน์นั้น ท่านพุทธทาสไม่ได้มีเจตนามุ่งชี้ไปถึงการบรรลุธรรมเด็ดขาด หรือนิพพาน ท่านเพียงยกมาประกอบการสนับสนุนว่าภาวะการทำงานด้วยจิตว่างนั้น จะทำให้สามารถค้นพบคำตอบหรือความลับจากธรรมชาติได้ จะเห็นได้จากกรณีที่ท่านพูดถึงอุปาทานของไอน์สไตน์ว่ายังคงมีอยู่ ย่อมแปลว่าท่านไม่ได้อ้างว่าไอน์สไตน์บรรลุธรรมเด็ดขาด

หากสำรวจประเด็นการบรรลุธรรมในการทำงานลงไปให้ถ่องแท้ จะพบว่าการบรรลุธรรมเด็ดขาดมักไม่ปรากฏในการทำงานที่เป็นสถานการณ์เฉพาะ สถานการณ์ใด สถานการณ์เดียว การบรรลุธรรมผ่านการงานหากจะเกิดขึ้น มักเกิดจากการเจริญสติ ป้อนกันไม่ให้เกิดการยึดมั่นในตัวตนของตนขึ้นในทุกขณะของการกระทำในชีวิตประจำวัน ดังมโนทัศน์ “เป็นอยู่ด้วยจิตว่าง” ของท่านพุทธทาส ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวทางของลัทธิเซ็น

ตามวาตะของท่านนัท ฮันท์ที่ว่าสัจจะอันแฝงเร้นอยู่ในการดำรงอยู่ของขั้นที่ทั้งห้าจะปรากฏเผยออกมาในการกำหนดรู้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งเกิดจากการใช้ชีวิตโดยดำรงจิตให้เป็นหนึ่งเดียวในการ “ตื่นอยู่” ไม่ว่าคุณกำลังทำกิจการงานอะไร ไม่มีสถานที่สำหรับฝึกฝน “การงานที่ตื่นอยู่” ที่เหมาะไปกว่าในการใช้ชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการงานที่เราทำอยู่ทุกวัน... ในเช่นนั้น กิจการทุกอย่างที่ได้ทำไปล้วนเป็นเครื่องนำไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริงทั้งสิ้น... ในขณะที่ประกอบการงานมากขึ้นเพียงใดเราก็ยิ่งใกล้การรู้แจ้งเข้าไปเพียงนั้น ด้วยไม่มีอะไรอีกแล้วที่นั่น นอกจากกรณียะอันบริสุทธิ์ ไม่ว่าจะยกค้อน จะล้างจาน จะเคลื่อนมือไปบนแป้นพิมพ์ดีด หรือจะถอนหญ้า... มีคำกล่าวอยู่ในหมู่พวกเซนว่า พลละกำลังแห่งจิตจะเข้มแข็งพอทพูนหากสามารถปฏิบัติฝึกฝนอยู่ในท่ามกลางโลกแทนที่จะไปนั่งอยู่คนเดียว และไม่ยอมทำอะไรหมกมุ่นแหวะ การงานในชีวิตประจำวันจึงกลายเป็นการฝึกสมาธิไปในตัว ...²⁷

จากข้อความที่กล่าวมาจะเห็นว่ากุญแจของการบรรลุธรรมนั้นหาใช่ตัวสถานการณ์การ

²⁷ ดิษ นัท ฮันท์, กุญแจเซน, แปลโดย พจนานา จันทรสันติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2548), หน้า 13-14.

ทำงานสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่งไม่ แต่คือสภาวะของจิตที่ดำรงสติ ตัดขาดจากความรู้สึกยึดมั่นตัวตนได้เด็ดขาดในแต่ละขณะ เมื่อใดที่สภาวะจิตเช่นนี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเพียงพอ จะมีกำลังทำให้เกิดการ “ตื่น” หรือบรรลुरुธรรมในที่สุด

ในที่นี้จะเห็นว่างานในฐานะของสถานการณ์จำเเพาะนั้น ฝ่ายหนึ่ง คือคัมภีร์อภิธรรมอาจมองว่าเป็นสิ่งที่ขัดขวางการปฏิบัติธรรม แต่อีกฝ่ายหนึ่งคือแนวคิดของท่านพุทธทาสและลัทธิเช่นมองว่าช่วยส่งเสริมการปฏิบัติธรรม โดยมุ่งเน้นไปที่การปฏิบัติจิตให้มีสติ ปราศจากความยึดมั่นตัวตนในทุกๆขณะก็จะเกิดกำลังของจิตที่จะรู้แจ้งในธรรมขึ้นมาได้ หัวใจสำคัญจึงไม่ได้อยู่ที่การแยกแยะการทำงาน หรือการปฏิบัติธรรมตามจารีตที่ทำให้เกิดการบรรลुरुธรรม แต่อยู่ที่ว่าจิตนั้นเมื่อปะทะสังสรรค์กับสถานการณ์เหล่านี้แล้วเกิดการรู้แจ้งขึ้นได้หรือไม่ ผู้โต้แย้งทางฝ่ายอภิธรรมพยายามกล่าวว่าจิตนั้นเมื่อปะทะสังสรรค์กับการปฏิบัติธรรมตามจารีตเท่านั้นจึงจะเกิดการเรียนรู้โลกตามความเป็นจริง ซึ่งต่างจากแนวคิดของท่านพุทธทาสและลัทธิเช่นที่มองว่าจิตสามารถเรียนรู้แตกฉานได้ในสถานการณ์อื่นๆได้หากมีการฝึกฝน อย่างไรก็ตามในคัมภีร์อภิธรรมยังไม่พบหลักฐานสนับสนุนแนวทางการปฏิบัติธรรมในการทำงานมากเพียงพอ

อย่างไรก็ดี หากพิจารณาจากคัมภีร์ของพุทธศาสนิกายเซ็น และเมโนทัศน์ “การเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง” ของท่านพุทธทาสแล้วจะเห็นว่าสมาธิที่เกิดจากการดำรงสติอย่างต่อเนื่องผ่านการงานต่างๆในชีวิต ประจำวันนั้น ไม่อาจมองว่าเป็นสมาธิที่มีน้ำหนักน้อยไปกว่าสมาธิที่ได้จากการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสหลัก แต่จะสามารถนำไปสู่ขั้นของการบรรลुरुธรรมได้หรือไม่ ในขั้นตอนนี้ผู้วิจัยขอแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็นสองส่วน

- 1) การบรรลुरुธรรมตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของสงฆ์
- 2) การบรรลुरुธรรมตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของฆราวาส

แม้หลักการการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนี้จะมุ่งสลายเส้นแบ่งระหว่างทางโลก และทางธรรม รวมถึงเส้นแบ่งระหว่างความเป็นสงฆ์ และความเป็นฆราวาส โดยเปิดพื้นที่ให้ฆราวาสได้เข้าถึงธรรมมากขึ้นผ่านการงานในชีวิตประจำวัน และได้ทำการวิเคราะห์ไปแล้วในขั้นของการปฏิบัติธรรมว่าทั้งสงฆ์ และฆราวาสต่างสามารถปฏิบัติธรรมผ่านการงานได้ แต่ยังคงเป็นที่สงสัยว่าสำหรับขั้นของการบรรลुरुธรรมนั้น สงฆ์ และฆราวาสจะสามารถเดินตามแนวทางของการงานคือการปฏิบัติธรรมไปจนถึงขั้นนี้ได้หรือไม่ อย่างไร ในที่นี้จะทำการวิเคราะห์กรณีทีหนึ่งก่อน

- 1) การบรรลुरुธรรมตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของสงฆ์

ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ว่าสงฆ์สามารถใช้การทำงานในชีวิตประจำวัน และการทำงานอื่นๆไม่ว่าจะเป็นการทำงานกรรม งานเผยแผ่ธรรม และกิจกรรมอื่นๆเป็นตัวการฝึกปฏิบัติธรรม การทำงานไม่ได้ขัดแย้งกับการปฏิบัติธรรมเสมอไป นอกจากนี้ท่านพุทธทาสก็ไม่ได้ปฏิเสธการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสหลัก ดังข้อความที่ว่า “การถือศีลให้ท่านทำสมาธิวิปัสสนาก็คือการทำงาน...”²⁸ ตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม การปฏิบัติธรรมในกรอบจารีตกระแสหลักนับเป็นการทำงานอย่างหนึ่งเช่นกัน อีกทั้งได้ยอมรับว่าการปฏิบัติธรรมที่ต้องปลีกวิเวกตามวิธีของจารีตกระแสหลักนั้นก็มีความจำเป็น และมีบางเวลาต้องอาศัยการปฏิบัติลักษณะนั้น “...มันอาจจะมีในสักกระยะหนึ่งที่จะต้องปลีกตัว เก็บตัว เป็นระยะสั้นๆ อย่างนั้นก็เหมือนกัน...”²⁹

จากท่าทีตรงนี้แสดงให้เห็นว่าท่านพุทธทาสนั้นไม่ได้ปฏิเสธการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตกระแสหลัก เพียงแต่ให้ระวังการให้ค่ากับการปฏิบัติตามกรอบจารีตจนกระทั่งมีท่าทีปฏิเสธงาน ท่านมองว่าท่าทีเช่นที่กล่าวมานี้ไม่สมเหตุผล “...จริงอยู่ มันอาจจะมีสักกระยะหนึ่งที่จะต้องปลีกตัว...แต่จะทำกันตลอดปีหรือตลอดชีวิต มันเป็นไปได้หรือ มันไม่มีประโยชน์อะไร...”³⁰ ตามมุมมองที่กล่าวนี้ จะเห็นว่าเป็นการมองมนุษย์ในฐานะหน่วยสิ่งมีชีวิตหนึ่งในสังคมโลก ที่จำเป็นจะต้องทำงาน การทำงานไม่เพียงอำนวยความสะดวกทางวัตถุที่จำเป็นต่อความรอดทางกาย ซึ่งเป็นบาทฐานของความรอดทางวิญญาณอีกต่อหนึ่ง ยังเป็นการอำนวยความสะดวกแก่ส่วนรวม จึงได้แนะนำให้ฝึกปฏิบัติธรรมอยู่ในตัวการทำงาน เพราะงานนั้นเป็นสิ่งที่ไม่อาจเลี่ยงไม่ทำได้อยู่แล้ว ก็ควรทำให้ได้ประโยชน์ทั้งสองอย่างในคราวเดียวกัน จากตรงนี้ก็กล่าวได้ว่าท่านพุทธทาสนั้นเพียงแต่ต้องการให้ระวังการตีความข้อความใน *วิสุทธิมรรค* และ *อรรถกถา* อย่างสุดโต่ง ว่าการทำงานจะขัดกับการปฏิบัติธรรมไปในทุกกรณี ซึ่งจากพิจารณาจะเห็นว่าไม่ได้เป็นเช่นนั้นไปหมด ดังที่ท่านได้กล่าวว่าการงานที่จัดไว้ดีแล้วไม่เป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติธรรม อนึ่งในการเผยแผ่แนวทางการทำงานคือการปฏิบัติธรรมแก่สงฆ์นี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่านัยหนึ่งท่านพุทธทาสได้เสนอขึ้นเพื่อเป็นอุบายที่จะบอกกับสงฆ์ให้มีความเคารพในทุกๆการกระทำที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ ว่างานแต่ละชนิดต่างมีคุณค่าต่อการดำรงอยู่ที่ต่างแบบกันไป ชีวิตของมนุษย์ไม่อาจอยู่ได้ด้วยมิดิการกระทำที่มุ่งเน้นเพียงด้านใดด้านเดียว (อาทิ มุ่งเน้นการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตจนมีความคิดรังเกียจการทำงาน) ในฐานะความเป็นมนุษย์ที่ต้องกระทำความรอดทั้งทางกาย และทางวิญญาณต้องอาศัยการกระทำหลากหลายรูปแบบในการดำรงอยู่ จึงไม่ควรตีค่าของการทำงานรูปแบบอื่นๆด้อยไปกว่าการปฏิบัติตามธรรมตามกรอบจารีต

²⁸ เพิ่งอ้าง, หน้า 35.

²⁹ พุทธทาสภิกขุ, *การทำงานคือการปฏิบัติธรรม*, หน้า 87.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

จะเห็นได้ว่าท่านพุทธทาสได้สนับสนุนให้ผู้ปฏิบัติได้ปฏิบัติธรรมทั้งในการทำงาน และตามวิธีของจารีตกระแสหลัก เพราะมองว่าต่างมีความจำเป็นด้วยกันทั้งสองอย่าง ทั้งสองแนวทางล้วนช่วยขัดเกลา และสอนธรรมแก่ผู้ปฏิบัติในแง่มุมที่แตกต่างกันออกไป การปฏิบัติธรรมในการทำงานฝึกให้มีสติอย่างสูง และเคารพในการกระทำทุกอย่างขณะของตน ขณะที่การปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตนั้นช่วยเสริมสร้างกำลังของสมาธิ ซึ่งเป็นบาทฐานสำคัญของปัญญาในการพิจารณาความจริง การปฏิบัติทั้งสองแบบต่างก็มีประโยชน์ด้วยกันทั้งคู่ ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะเพิ่มเติมว่าการปฏิบัติตามจารีตกระแสหลักก็ดี ปฏิบัติธรรมจากการทำงานก็ดี ไม่ควรถูกแยกแยะเป็นเรื่องต่างชั่วคราว ผู้ปฏิบัติธรรมควรผนวกประสานการปฏิบัติทั้งสองแบบเข้าไว้ด้วยกันเพื่อประโยชน์สูงสุด โดยการรู้จักแยกแยะ ว่าเวลาไหนควรปฏิบัติธรรม หรือทำงานแบบไหน เช่น ในช่วงที่ทางวัดประสบปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อม สงฆ์ควรปฏิบัติธรรมผ่านการทำงานนวัตรกรรมเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ในช่วงเวลาที่มีความสงบ เรียบร้อยดี สงฆ์อาจเพิ่มเวลาในการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสหลักเพื่อพัฒนาด้านสมาธิให้มากขึ้น เมื่อทำได้เช่นนี้ย่อมสำเร็จประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง นอกจากนี้การผนวกประสานการปฏิบัติธรรมทั้งสองแบบเข้าด้วยกันก็ไม่ขัดกับตรรกะของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมที่ครอบคลุมการปฏิบัติธรรมทั้งสองรูปแบบนี้เอาไว้ในความหมายว่าต่างเป็น “การทำงาน” เพื่อหน้าที่ที่ถูกต้องของความเป็นมนุษย์ทั้งคู่ และเมื่อไม่ได้ละทิ้งการปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีต ก็จะยิ่งเสริมจุดแข็งให้แก่การทำงานตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ให้ผู้ปฏิบัติที่เป็นสงฆ์สามารถสำเร็จประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมในขั้นของการบรรลุธรรมได้

2) การบรรลุธรรมตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมของฆราวาส

ในเรื่องการทำงานด้วยจิตว่างจะเห็นว่าท่านพุทธทาสได้อนุโลมให้ฆราวาสมีอุปาทานได้บางระดับ (คืออุปาทานฝ่ายดี) ในช่วงเวลาก่อนที่จะลงมือทำงาน เพราะเรื่องของจิตว่างนั้นเป็นเรื่องที่ต้องฝึกฝน ไม่อาจปฏิบัติได้ทันทีในคราวแรก เมื่อขัดเกลาจิตจนบริสุทธิ์มากขึ้นแล้ว จิตจะค่อย ๆ คลายออกจากอุปาทานเหล่านั้นในที่สุด เมื่อนั้นจะสามารถทำงานด้วยจิตว่างได้ทั้งในเวลาทำงาน และในสภาวะก่อนการทำงาน ทำให้ดับทุกข์ได้อย่างสมบูรณ์ขึ้น

อย่างไรก็ตามในธรรมสากัจฉาครั้งหนึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้โต้แย้งกับท่านพุทธทาสในประเด็นที่ให้ฆราวาสทำงานด้วยจิตว่าง ปราศจากอุปาทานว่าเป็นไปไม่ได้ โดยกล่าวว่า

ในขณะที่ทำงานนั้นมันต้องนึกถึงงาน มันไม่ “ว่าง” หรอก ก็นึกว่าทำเพื่อตัว อยู่แน่นอนแหละ แต่ถ้ามันเกิดผิดพลาดเสียหายขึ้นมาแล้ว ตอนนั้นแหละธรรมชาติของได้ทำเข้ามาช่วยได้ ถ้ามันไม่ใช่ตัวใจตนอะไรของเรา มันเสียไปแล้วอย่างนี้

มันก็พอนึกได้ มันพอปลอบใจได้เหมือนกัน³¹

ในตอนนั้นท่านพุทธทาสได้กล่าวตอบว่า

ข้อวิวาทะของเราอยู่ตรงนี้ อาตมาขอยืนยันว่าแม้เป็นฆราวาส ทำงานอย่างฆราวาส ก็ต้องพยายามชนะต่อความทุกข์ในการทำงานนั้น ให้ได้มากยิ่งขึ้น โดยอุบายวิธีที่จะเอาหลักของพระพุทธศาสนา (สัจจัญญา) คือทำให้จิตว่างจากอุปาทานนี้ มาใช้ให้ถูกตามสัดส่วน แล้วให้ลืมความเป็นฆราวาส หรือเป็นบรรพชิตเสียชั่วคราว...แล้วมันจะค่อยเป็นพระอยู่ในบ้านในเรือนนั่นเอง มากขึ้นๆ จนถึงขนาดที่ทนไม่ไหว ต้องออกไปบวช³²

ในการตอบปัญหาธรรมครั้งนั้น แม้ท่านพุทธทาสจะยังคงยืนยันว่าหลักการทำงานด้วยจิตว่าง เป็นวิธีการที่ฆราวาสควรพยายามนำมาใช้เพื่อเอาชนะความทุกข์ในการทำงาน แต่ก็มีท่าทียอมรับว่าหากขัดเกลากิจด้วยวิธีนี้ไปเรื่อยๆแล้ว ในที่สุดจะรู้สึกต้องการออกไปบวช การกล่าวเช่นนั้นขัดแย้งกับคำยืนยันของท่านที่ว่าหลักการทำงานด้วยจิตว่างนั้นสามารถปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ในทุกขั้นทุกระดับ โดยไม่แบ่งแยกความเป็นสงฆ์และฆราวาสหรือไม่ ปัจจัยความแตกต่างใดที่ทำให้ภาวะของการเป็นฆราวาสกับสงฆ์มีแนวโน้มที่จะปฏิบัติธรรมถึงขั้นบรรลุนิพพานได้แตกต่างกัน ในเรื่องนี้ผู้วิจัยจะทำการตรวจสอบ โดยเริ่มตั้งแต่การทำความเข้าใจความหมายของคำว่า “ฆราวาส”

คำว่า “ฆราวาส” นั้น ความหมายในพจนานุกรมศัพท์ฉบับประมวลธรรม ของพระธรรมปิฎก แปลว่า ผู้ครองเรือน³³ ความหมายนี้สอดคล้องกับเนื้อหาในวัจนขชาดก ซึ่งเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็นวัจนขปริพาชก ได้พบกับเศรษฐีแห่งกรุงพาราณสี เศรษฐีรู้สึกถูกอภัยสยกับพระโพธิสัตว์เป็นอันมาก จึงได้เชื่อเชิญให้อยู่เป็นฆราวาสด้วยกัน “...ชื่อว่าการบรรพชาเป็นทุกข์ ฆราวาสเป็นสุข มาเกิดท่าน เราทั้งสองปรองดองกัน บริโภคคามกันอยู่เถิด”³⁴ ดังเนื้อหาในพระสูตรได้กล่าวไว้ว่า

³¹ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก, หน้า 81.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

³³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า 36.

³⁴ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 3, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดสีวพร, 2526) หน้า 449 -453.

ข้าแต่ท่านวิจักษณ์ะ เรือนทั้งหลายที่มีเงิน
และโภชนาหารบริบูรณ์ เป็นเรือนมีความสุข
ท่านบริโภคและดื่มในเรือนใด ไม่ต้องขวนขวาย
ก็ได้นอน.

บุคคลผู้เป็นฆราวาส ไม่มีมานะทำการ
งานก็ดี ไม่กล่าวคำมุสาที่ดี...ไม่ใช่อำนาจลงโทษ
ผู้อื่น การครองเรือนที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้
ใครเล่าจะครอบครองเรือนไม่ให้เกิดพร่อง ให้เกิด
ความยินดีได้แสนยากเล่า.³⁵

จะเห็นได้ว่าฆราวาสนั้นผูกพันอยู่ด้วยการครองเรือน และเรือนนั้นผูกพันฆราวาสเอาไว้
ตรงที่เป็นแหล่งของความสุข ซึ่งในการจัดประเภทของความสุขตามมุมมองของพุทธศาสนา สุข
เป็นความสุขอย่างหายากที่มีประสาทสัมผัสทั้งหกเป็นเครื่องหล่อ* หากมุ่งเสพสุขประเภทนี้มาก
เกินไป จะเต็มไปด้วยความทุกข์ กระทบกระชวย เพราะการจะได้มาซึ่งความสุขชนิดนี้ ต้องแสวงหา
ปัจจัยภายนอกที่ให้ความสุขมาเติมเต็มอยู่เสมอ ปัญหาของฆราวาสก็คือการยึดติดอยู่ในความสุข ทำ
ให้อึดติดอยู่ในเรือนที่เป็นแหล่งแห่งความสุขไปด้วย เมื่อเป็นดังนั้น ฆราวาสจึงมีภาระที่จะต้องคอย
ระวังรักษาเรือนเอาไว้ด้วยวิธีการต่าง ๆ นานา ทั้งการมีมานะทำงาน การกล่าวมุสาในบางครั้ง
และใช้อำนาจลงโทษผู้มารุกราน จากชาดกนี้เห็นสิ่งที่ทำให้ฆราวาสต่างจากสงฆ์ก็คือภาระใน
การรักษาเรือน ซึ่งเป็นภาระที่ผูกพันฆราวาสให้ห่วงกังวล เพราะอุปาทานที่มีต่อเรือนของตน และ
เป็นอุปสรรคหนึ่งในการปฏิบัติเพื่อเข้าสู่ความว่าง ไม่ยึดมั่นในความเป็นตัวตน ของตน

อย่างไรก็ตามการเป็นผู้ครองเรือนนั้นคือภาวะที่ขัดขวางฆราวาสไม่ให้ไปสู่ขั้นของการ
บรรลุนิพพานจริงหรือไม่ แม้พระพุทธองค์จะตรัสถึงการเป็นฆราวาสครองเรือนที่ดีว่าเป็นได้ยาก แต่ก็
ทรงประทานหลักฆราวาสธรรม 4 เป็นธรรมเพื่อการครองเรือนเอาไว้ หลักธรรมนี้มีเนื้อหาคือ

- 1) *สัจจะ* มีความจริง ความตรงในกาย วาจา ใจ
- 2) *ทมะ* การพิจารณาตนเอง ข่มใจ ปรับปรุงตนทั้ง
ทางกายและใจ
- 3) *ขันติ* มีความอดทน
- 4) *จาคะ* มีความเสียสละ เป็นหลักที่หากปฏิบัติตามได้แล้ว
จะทำให้ครองเรือนอย่างมีความสุข เมื่อพิจารณาเนื้อหาของหลักธรรมทั้งสี่ข้อ จะเห็นว่าพระพุทธองค์
ไม่ได้ผ่อนปรนให้ฆราวาสผู้ครองเรือนนั้นตั้งอยู่ในกิเลสเพื่อที่จะดำรงเรือนไว้ ธรรมแต่ละข้อต่าง

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 449.

* สุขที่นอกไปจากความสุข คือมานสุข และนิโรธสมาบัติสุข สองประการหลัง เป็นความสุขที่เกิดจากการ
พัฒนาจิต ผู้เสพความสุขชนิดนี้จะมีมีความสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอก เหมือนอย่างการเสพความสุข
(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า 531.)

มุ่งไปที่การดำรงตนตามหนทางแห่งสัจจะความจริง (ตามข้อที่ 1 ที่ให้ดำรงตนอยู่ในสัจจะ ความจริงใจ) มีความอดทน อดกลั้น ตลอดจนเสียสละ ซึ่งการเสียสละนั้นในทางหนึ่งอาจหมายถึงการยอมเสียสละเรือน หรือสิ่งที่ผูกพันอยู่ในเรือนด้วย จะเห็นได้ว่าหนทางของการครองเรือนอย่างเป็นสุขที่พระพุทธองค์เสนอนั้น ทรงมุ่งให้มีมิติของการปล่อยวาง คลายความยึดมั่นถือมั่นอยู่ด้วย คือต้องรู้จักมีธรรม รักษาธรรม และสามารถปล่อยวางได้ด้วยการเสียสละ กล่าวได้ว่าการเป็นภรรยาของผู้ครองเรือนอย่างเป็นสุขควรรู้จักปรับปรุงการเสพความสุขของตน ให้รู้เท่าทันความสุข รู้จักความสุขในทางธรรมให้มากที่สุด คือสุขจากฉันทสุขที่ไม่ต้องอาศัยการบริโภคสิ่งปรนเปรอภายนอก ในที่นี้ภรรยาที่ไม่ได้แตกต่างจากสงฆ์ในแง่ที่สามารถบำรุงเลี้ยงกิเลสได้แต่อย่างใด แต่ต่างกันที่ระดับในการตัดกิเลสเท่านั้น ที่สงฆ์จะต้องมีระดับการปฏิบัติที่มากกว่า เส้นแบ่งระหว่างภรรยาที่รู้ธรรมกับความเป็นสงฆ์ก็จะเจือจางลง

นอกจากนี้หากได้พิจารณาในประเด็นการก่อรูปของสังคม จะพบว่าสังคมของภรรยาสักก็ตาม สังคมของสงฆ์ก็ตาม ก่อนที่จะกลายมาเป็นรูปแบบสังคมตามที่เราค้นเคยกันในปัจจุบัน ต่างผ่านการก่อรูป ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงมาตามกาลสมัยทั้งสิ้น อย่างในชุมชนสงฆ์ ก็ได้รับการปฏิรูปมาเป็นระยะตั้งแต่สมัยที่สงฆ์ยังบวชอยู่ในป่า จนกระทั่งมีการบัญญัติข้อธรรมวินัยต่างๆขึ้นมาทำให้ชุมชนสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อย และมีการสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมให้เอื้อต่อการปฏิบัติธรรมและบรรลุนิพพานมากยิ่งขึ้น แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นรูปแบบวัฒนธรรมในสังคมสงฆ์ ก็ไม่ใช่สิ่งกำหนดการบรรลุนิพพานโดยตัวของมันเอง เป็นแต่เพียงสิ่งที่ช่วยเอื้ออำนวยให้การฝึกปฏิบัติธรรมเป็นไปด้วยดีมากยิ่งขึ้น เช่นเดียวกับที่ภาวะของความเป็นสงฆ์ไม่ใช่เป็นการบรรลุนิพพานโดยตัวของภาวะนั้นเอง ภาวะของความเป็นภรรยาที่ย่อมไม่ได้หมายความว่าต้องติดเนื่องในเรือนของตนเพราะว่าตนเป็นภรรยา สภาวะของการเป็นภรรยาเพียงแต่มีส่วนส่งเสริมการติดเนื่องในตัวตน ของตน หรือเรือนของตน แต่ไม่ใช่จะต้องเป็นเช่นนั้นในทุกกรณีไป

จากจุดนี้ผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่า ถ้าหากภรรยาได้มีการจัดสรรสิ่งแวดล้อมให้เอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติ และการบรรลุนิพพานมากยิ่งขึ้น ซึ่งการจัดสรรสิ่งแวดล้อมนี้ จะเห็นว่าแม้ในสังคมสงฆ์เองก็ผ่านกระบวนการมาอย่างยาวนาน การจัดสรรสิ่งแวดล้อมใหม่เพื่อชีวิตของภรรยาเข้าถึงธรรมได้มากขึ้นอาจทำได้โดย ใช้หลักการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ผนวกธรรมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวันมากขึ้น เปลี่ยนแปลงเงื่อนไขในการทำงานให้มีบรรยากาศของความร่วมมือ ความรัก และความเมตตาต่อกัน จัดให้มีการอบรมพัฒนาความรู้ความเข้าใจในตัวตน ทำความ

เข้าใจตัวเองผ่านวิธีการฝึกปฏิบัติจิตตามแนวทางของพุทธศาสนา³⁶ รวมไปถึงการแสวงหาผลกำไร จากการทำงานน้อยลง บริจาคส่วนเกินให้แก่ส่วนรวมมากขึ้น หากสามารถสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมที่ เอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติธรรมในการทำงาน และเพิ่มช่วงเวลาในการปฏิบัติธรรมด้วยวิธีการของ จารีตกระแสนี้ให้มากขึ้น เมื่อเสริมปัจจัยเหล่านี้ขึ้นมาในสังคมของฆราวาส ย่อมทำให้ผลสำเร็จ ของปฏิบัติธรรมไม่จำเป็นต้องอิงอยู่กับภาวะของความเป็นสงฆ์เท่านั้น ฆราวาสก็มีแนวโน้มที่จะ บรรลุธรรมได้มากขึ้น

ในประเด็นต่อมา คือเรื่องของ “การปลื้มตัว” เมื่อกล่าวถึงการปลื้มตัวนั้น มักหมายถึงการ ปลื้มไปสู่การปฏิบัติธรรมตามกรอบจารีตกระแสนี้ หรือ ไม่ก็หมายถึงการปลื้มตัวโดยการไป บวชเป็นสงฆ์ ในการวิวาทะของท่านพุทธทาสกับม.ร.ว.คึกฤทธิ์ที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นถึงแง่มุมนี้ เช่นกัน เมื่อท่านพุทธทาสกล่าวว่าหากฆราวาสปฏิบัติงานด้วยจิตว่างไปถึงระยะหนึ่ง จะเกิดความ เบื่อหน่ายไปเองจนต้องไปบวช ในทัศนะของผู้วิจัยมองว่าตรงนี้เป็นสิ่งที่สามารถตั้งคำถามได้ ว่า การปลื้มตัวนั้นจำเป็นจะต้องหมายถึงเฉพาะแต่ในรูปแบบของการบวช หรือการปลื้มตัวไปปฏิบัติ ธรรมตามกรอบจารีตเท่านั้นหรือไม่ ผู้วิจัยมองว่า การปลื้มตัวอาจกระทำได้ในรูปแบบอื่นๆ เช่นการ ปลื้มตัวไปท่องเที่ยว แล้วพิจารณาธรรมผ่านการเห็นโลกที่กว้างขึ้น หรือการปลื้มตัวไปปฏิบัติธรรม ชั่วคราวแล้วกลับมาดำรงชีวิตของฆราวาสในรูปแบบที่สร้างสรรค์ และส่งเสริมการเรียนรู้ธรรมมาก ขึ้น ก็ย่อมสามารถกระทำได้ การปลื้มออกจากรูปแบบชีวิตเดิม ไปสู่ชีวิตรูปแบบใหม่ที่ลดความ ต้องการอันนำมาซึ่งทุกข์ให้น้อยลง สามารถเกิดขึ้นได้หลากหลายรูปแบบ ผู้วิจัยมีทัศนะว่าไม่จำเป็น ที่ความหมายของการปลื้มตัวต้องยึดโยงกับภาวะความเป็นสงฆ์เท่านั้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าทำให้ความสำคัญกับภาวะความเป็นสงฆ์นำไปสู่การบรรลุ ธรรมมากกว่าความเป็นฆราวาสนั้นเป็นการลากเส้นแบ่งระหว่างโลกและธรรม ที่บางครั้งได้สร้าง และตอกย้ำมายาคติแก่ผู้ครองเพศฆราวาสว่าไม่อาจเข้าถึงธรรม ทำให้ลดทอนความเป็นไปได้ที่จะ สร้างสรรค์ชุมชน หรือวิถีชีวิตแบบใหม่ๆที่สามารถทำให้เกิดความเป็นไปได้ในการปฏิบัติธรรม และการบรรลุธรรมในวงกว้างขึ้นมา ถ้าหากสามารถสลายเส้นแบ่งตรงนี้ออกไปได้ เช่นความ พยายามของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ภาวะความเป็นฆราวาสย่อมไม่มีผล หรือมีผล น้อยลงที่จะได้ชื่อว่ารบกวต่อการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

³⁶ ดูแนวทางในการนำพุทธศาสนาเข้ามาผนวกกับชีวิตในภาคธุรกิจได้จาก Stephen J. Gould, “The Buddhist Perspective on Business Ethics : Experiential Exercises for Exploration and Practice,” *Journal of Business Ethics*, 14(January 1995.) : 63-70.

ในพุทธศาสนานิกายเซ็นมีในตัวอย่างของการปฏิบัติธรรมที่ไม่จำเป็นต้องปลีกออกจากชีวิตของฆราวาส กล่าวถึงนายแพทย์ผู้หนึ่งไปขอศึกษาเซ็นกับอาจารย์นั้นอิน อาจารย์ได้กล่าวกับนายแพทย์นั้นว่าไม่ควรเสียเวลามาพบอาจารย์ แต่ให้กลับไปรักษาคณไช้ นายแพทย์ยังไปพบอาจารย์อีกหลายครั้ง จนในที่สุดก็รับได้ปริศนาธรรมมาขบคิด เมื่อคิดอยู่สามปี “...จิตของเขาสงบบริสุทธิ์ ปราศจากสงสัยใดๆ มีแต่ความว่างอันเป็นสัจธรรม เขารักษาคณไช้ได้ดี มีจิตอยู่เหนือความเป็นความตายโดยอัตโนมัติ เมื่อเขาไปหาอาจารย์อีก ท่านก็เพียงแต่ยิ้ม ”³⁷

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁷ พอล เร็ปส์, เนื้อคิตกระดูก, แปลโดย เสถียรพงษ์ วรรณปก, พิมพ์ครั้งที่ 8 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2540), หน้า 35-37.

บทที่ 4

บทสรุป

4.1 การวิเคราะห์แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม

ในบทที่ผ่านมา ได้ทำการตรวจสอบความสมเหตุสมผลของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมผ่านข้อโต้แย้งสำคัญต่างๆไปแล้ว ปัญหาที่ต้องพิจารณาต่อมาคือภายใต้กรอบคิดนี้ได้เสนอแนวทางแก้ไขปัญหาการทำงานด้วยข้อธรรม “สัมมากัมมันตะ” แปลว่าการกระทำชอบซึ่งแตกต่างจากแนวคิดของนักวิชาการพุทธศาสนาท่านอื่น อาทิ พระธรรมปิฎก* และพระมหาณรงค์จิตตโสภณ** ที่เสนอแนวทางในการแก้ปัญหการทำงานด้วยข้อธรรม “สัมมาอาชีวะ” เป็นธรรมที่กล่าวถึงแนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับอาชีพโดยตรง การที่ท่านพุทธทาสเลือกอธิบายแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมด้วยสัมมากัมมันตะนั้น มีนัยสำคัญที่แตกต่างออกไปอย่างไร ในที่นี้เมื่อย้อนกลับไปดูพุทธบัญญัติเกี่ยวกับสัมมากัมมันตะในพระไตรปิฎก จะพบว่าไม่ได้กล่าวถึงรูปแบบของการกระทำไว้หลากหลายเท่ากับในการอธิบายความของท่านพุทธทาส พระบัญญัติเดิมได้กล่าวไว้ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ

- 1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต
- 2) อทินนาทานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการถือเอาของที่เขามิได้ให้
- 3) กามเมสุมิฉุจจาธา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการประพฤติดิฉิดในกามทั้งหลาย¹

จากตัวบทที่ยกมาจะเห็นว่าสัมมากัมมันตะจากพุทธบัญญัติเน้นมุ่งเน้นไปที่เจตนางดเว้นจากการประพฤดิเบียดเบียนสามประการ ถ้าเช่นนั้นการอธิบายธรรมของท่านพุทธทาสจะเป็นการอธิบายเกินกว่าความหมายเดิมหรือไม่ ในเรื่องนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่าไม่ได้เป็นการขยายความเกินจากเดิม เพราะหากวิเคราะห์ตัวบทจากพระไตรปิฎกจะเห็นว่าป็นรูปประโยคเป็นแบบปฏิเสธ

---

* ดูเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม, หน้า 757. และ พระธรรมปิฎก, เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่3 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,2537) หน้า 72.

** ดูเพิ่มเติมใน พระมหาณรงค์ จิตตโสภณ, หลักธรรมสำหรับพัฒนาเศรษฐกิจ,(กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา,2527),หน้า 66-72.

¹ พระธรรมปิฎก,พุทธธรรม ,หน้า 757.

(negative) คือกล่าวถึงการกระทำส่วนที่ไม่ควรกระทำ ดังนั้นสัมมากรรมันตะในมุมมองของพุทธศาสนาเถรวาทกระแสหลักจึงถูกจัดอยู่ในธรรมที่เป็นหมวดศีล เพราะมุ่งไปที่การควบคุมการกระทำภายนอก เพื่อทำให้เกิดความบริสุทธิ์เป็นเบื้องต้น

แต่ท่านพุทธทาสเห็นว่าการอธิบายสัมมากรรมันตะด้วยแง่มุมเชิงปฏิบัติเสถียรอย่างเดียวนั้นไม่เพียงพอ จึงได้อธิบายในเชิงของการสนับสนุน (positive) โดยการกล่าวถึงการกระทำที่ควรทำ ทำให้ในแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมนั้นครอบคลุมการกระทำทุกๆมิติของมนุษย์ ไม่เพียงเท่านั้นท่านยังเล็งเห็นว่าการจัดสัมมากรรมันตะเป็นธรรมหมวดศีลทำให้มุมมองเรื่องการกระทำชอบยังไม่เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ เพราะการกระทำไม่ใช่เพียงสิ่งที่บุคคลต้องควบคุมให้ถูกต้องตามศีลเท่านั้น แต่ควรใช้การกระทำทุกการกระทำเป็นการเรียนรู้ธรรมไปในตัว กล่าวคือการกระทำสามารถเป็นแหล่งเพาะทั้งสมาธิ และปัญญาได้ จึงได้สอนเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้ฝึกฝนจิตว่างในทุกๆขณะการกระทำ การอธิบายด้วยสัมมากรรมันตะจึงมีข้อได้เปรียบคือทำให้เราสามารถมองเห็นการกระทำตั้งแต่ระดับพื้นฐานไปจนถึงการกระทำที่ซับซ้อนเป็นสนามในการฝึกฝนธรรมะหากกระทำด้วยจิตว่าง ซึ่งถ้าใช้ข้อธรรมสัมมาอาชีวะมาอธิบายจะไม่อาจครอบคลุมถึงทุกๆมิติการกระทำ เพราะสัมมาอาชีวะนั้นมุ่งเฉพาะรูปแบบการกระทำที่เกี่ยวกับอาชีพเท่านั้น *

อย่างไรก็ตามข้อธรรมสัมมาอาชีวะนั้นแม้จะน้อยกว่าในแง่ของความครอบคลุม แต่ก็มีเกณฑ์ตัดสินอาชีพที่ถูกต้องตามหลักธรรมไว้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากตัวบท

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ
อริยสาวกละมิจลาอาชีวะเสีย หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ ²

มิจลาอาชีวะที่กล่าวถึงนี้คืออาชีพที่ต้องผิดศีลทั้งหลาย อาทิ การลักขโมยประเภทต่างๆ การน้อ โกง ยักยอก ปลอมแปลง ** นอกจากนี้ยังมีบัญญัติห้ามถึงการค้าขายอันไม่ชอบธรรมอีก 5

* ในการอธิบายเรื่องสัมมาอาชีวะของท่านพุทธทาส ได้ขยายขอบเขตของสัมมาอาชีวะว่าควรครอบคลุมกิจกรรมเพื่อการดำรงชีพทั้งหมด ให้ความถูกต้องทั้งในการหามา ครอบครอง และบริโภคใช้อย่างถูกต้องด้วย (พุทธทาสภิกขุ, การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : อตัมมโย, ไม่ปรากฏปีพิมพ์), หน้า 28.)

² พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม, หน้า 757.

** มิจลาอาชีวะ 14 อย่าง ดูเพิ่มเติมได้ใน พระมหาณรงค์ จิตตโสภโณ, หลักธรรมสำหรับพัฒนาเศรษฐกิจ, หน้า 68 - 69.

ข้อ เรียกว่ามิฉนวนมิชชา ได้แก่การค้ำอาวุธ ค้ำมนุษย์ ค้ำชีวิตสัตว์ ค้ำน้ำเมา และยาพิษ³ การอธิบายด้วยสัมมาอาชีวะจึงทำให้สามารถตัดสินใจ และจัดประเภทได้ว่าอาชีพใดผิดศีล และอาชีพใดถูกต้องตามเกณฑ์ศีลธรรมในพระพุทธศาสนา

ในเรื่องของเกณฑ์ตัดสินนี้ ตัวบทสัมมากรรมมันตะเดิมตามพุทธพจน์ก็ได้ให้การตัดสินที่ชัดเจนไว้เช่นกัน ว่าการกระทำใดนับเป็นการกระทำชอบ และการกระทำใดไม่ใช่ ให้ประเมินจากเกณฑ์เรื่องความไม่เบียดเบียนตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเอง ซึ่งตรงนี้ก็สอดคล้องกับคำกล่าวของท่านพุทธทาสที่อยู่ในหนังสือกรรมเหนือกรรม

ที่นี้ก็มีวิธีแบ่งกรรมออกเป็นพวกอย่างอื่นอีก...ก็มีว่ากุศลกรรม กับอกุศลกรรม เป็นสองอย่าง

สำหรับกุศลกรรมนั้น พอเอาแว่นส่องดูแล้วมันก็เห็น : ไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่น นี้เรียกว่ากุศลกรรม...

ถ้าเป็นอกุศลกรรม เอาแว่นส่องดูก็เห็น : เบียดเบียนตนด้วย เบียดเบียนผู้อื่นด้วย เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายด้วย นี่มันง่ายแก่การจำ. เบียดเบียนตน ก็คือว่าไม่ต้องเกี่ยวข้องกับใคร ตนเองก็เดือดร้อนลำบากอยู่ ; ที่นี้เบียดเบียนผู้อื่น ก็พลอยทำให้ผู้อื่นลำบาก ; ที่ร้ายไปกว่านั้น ก็เบียดเบียนพร้อมกันทั้งสองฝ่ายเลย.⁴

จากที่กล่าวนี้ สอดคล้องกับธรรมบรรยายเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง ที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า "...การเบียดเบียนนี้ไม่ใช่หน้าที่ของคนเรา ธรรมคือหน้าที่บริสุทธิ์ที่มนุษย์ควรจะทำ แต่การเบียดเบียนนี้ไม่ใช่หน้าที่แน่ มันผิดหน้าที่ มันไม่ใช่ธรรมะ...การเบียดเบียนไม่ใช่ธรรมะที่เราประสงค์..."⁵ จะเห็นว่าท่านพุทธทาสไม่ได้ละทิ้งหลักการของสัมมากรรมมันตะแต่เดิมที่ให้หลักเลี่ยงการกระทำเบียดเบียนสามประการข้างต้น และเป็นการยืนยันได้ว่าการกระทำใดก็ตามที่ก่อให้เกิดการเบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น หรือทั้งสองอย่าง นับว่าไม่ใช่การกระทำตามหน้าที่ การกระทำนั้นๆย่อมไม่อาจนับรวมว่าเป็นการทำการงานที่ถูกต้อง และไม่อาจเป็นการปฏิบัติธรรมไปด้วยในตัว เท่ากับเกณฑ์เรื่องการไม่เบียดเบียนนี้เป็นเกณฑ์ตัดสินอันหนึ่งของแนวความคิดการทำงานคือ การปฏิบัติธรรม

³ เรื่องเดียวกัน , หน้า 66-67.

⁴ พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, หน้า 23-24.

⁵ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมในฐานะเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ สร้างโลก, หน้า 46.

อย่างไรก็ตามธรรมบรรยายครั้งหนึ่งท่านพุทธทาสได้เอ่ยถึงตัวอย่างทหารที่ทำการรบโดยไม่มีเจตนาฆ่าแล้วจะไม่เป็นบาป กรณีนี้น่ามาสู่ข้อขัดแย้ง เพราะการรบซึ่งก่อให้เกิดการเสียเลือดเนื้อนั้นย่อมจะต้องคิดศีลข้อที่หนึ่ง และขัดแย้งกับเกณฑ์การไม่เบียดเบียน ในกรณีนี้มีคำอธิบายไว้ว่า

เราทำไปด้วยความเป็นธรรม คือการป้องกันตัวที่เป็นธรรม ไม่ทำด้วยความโกรธ ไม่ทำด้วยความแค้นอาฆาตว่าเป็นตัวกู ตัวมึง เป็นศัตรูของกูก็จะฆ่าให้ตาย แต่ทำไปด้วยความรู้สึกลึกซึ้งชอบชั่วดี ว่ามันเป็นหน้าที่ทุกคนต้องรักษาความเป็นธรรมไว้ เมื่อความข่มเหงเบียดเบียนมันไม่เป็นธรรม มันก็ต้องทำลายให้หมดสิ้นไป แต่ไม่ใช่เพื่อการฆ่าคน มีเจตนาเพียงเพื่อรักษาไว้ซึ่งความเป็นธรรมเท่านั้น เพราะฉะนั้นยิงปืนออกไปก็ไม่บาป ฆูกรใครตายก็ไม่บาป เพราะไม่มีเจตนาที่จะฆ่าคน⁶

ท่านพุทธทาสได้อ้างถึงเจตนาในการกระทำ ว่าเมื่อไม่ได้มีเจตนาทำลายด้วยโทสะ มีเพียงเจตนาจะรักษาความเป็นธรรมไว้ย่อมไม่เป็นบาป ซึ่งตามเกณฑ์ของหลักกรรมนั้น กรรมก็คือเจตนา การกำหนดว่าการกระทำใดเป็นกรรมดี กรรมชั่ว ต้องพิจารณาอยู่ที่เจตนา ในพระบัญญัติว่าด้วยสัมมากัมมันตะนั้นหากพิจารณาดูจะเห็นคำว่า “...นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ 1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต 2) อทินนาทานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการถือเอาของที่เขามิได้ให้ 3) กามเมสุมิจุฉาจารา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการประพฤติดิฉิดในกามทั้งหลาย ”⁷ พระบัญญัตินี้มุ่งไปที่เจตนาเช่นเดียวกับข้ออ้างของท่านพุทธทาส นอกจากนี้ตัวอย่างในพระวินัยปิฎกว่าด้วยอุทานคาถา 99 เรื่อง⁸ ที่กล่าวถึงเกณฑ์ตัดสินโทษปาราชิกของภิกษุ พบว่าการเบียดเบียนชีวิตผู้อื่นหลายประการ ภิกษุไม่ต้องอาบัติปาราชิก เป็นเพราะการกระนั้นเหล่านั้นไม่ได้ประกอบด้วยเจตนา อาทิเช่น ภิกษุทำนวงกรรม คือการก่อสร้างทั้งหลาย พลับพลอนทำมิดบ้าง ศีลาบ้าง อิฐบ้างหล่นไปใส่ภิกษุอื่นจนมรณภาพ ถ้าไม่ได้มีเจตนาฆ่าหรือทำร้าย ไม่ต้องอาบัติปาราชิก

⁶ พุทธทาสภิกขุ, การทำงานคือการปฏิบัติธรรม, หน้า 207.

⁷ อ้างแล้ว, หน้า 757.

⁸ กรมการศาสนา, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 1, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2521), หน้า 359 -386.

สอดคล้องกับสมภาร พรหมทา⁹ กล่าวว่าเจตนาเป็นหนึ่งในเกณฑ์ตัดสินห้าประการว่าการกระทำใดๆ เป็นการฆ่าหรือไม่หลายกรณี ดังที่กล่าวมาแล้วไม่นับเป็นการฆ่าหากปราศจากเจตนาที่จะฆ่า

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาตัวอย่างจากพระวินัยดังที่กล่าวมา จะพบว่าเจตนาในกรณีของ ภิกษุที่ไม่เจตนาฆ่าเหล่านั้นต่างจากกรณีของทหารที่ปฏิบัติหน้าที่สู้รบในสงคราม เพราะกรณีแรก ภิกษุต่างไม่รู้ว่าการกระทำนั้นๆ เช่น ส่งอิฐ ส่งมิด ส่งศิลา ในการทำนกรรมจะเป็นเหตุให้ภิกษุรูปอื่นถึงแก่มรณภาพ ขณะที่เจตนาของทหารที่ไปสู้รบนั้นย่อมรู้ว่าการสู้รบต้องประกอบไปด้วยการ เบียดเบียน และให้โทษแก่ชีวิตของผู้อื่น ในประเด็นนี้สมภาร พรหมทาได้อธิบายองค์ประกอบของ เจตนาเอาไว้ว่าตามความหมายของพุทธศาสนาได้นั้นเจตนาประกอบไปด้วย 1) รู้ว่าตนเป็นผู้กระทำ สิ่งนั้น 2) รู้ผลที่จะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น¹⁰ และยังประกอบด้วยความเข้าใจเชิงศีลธรรม (moral understanding)¹¹ ซึ่งก็คือเจตนาที่ประกอบด้วยกุศลมูล หรืออกุศลมูล การที่ทหารไปสู้รบนั้นรู้ว่า ตนกำลังทำการรบ¹² และจะนำมาซึ่งการเบียดเบียนชีวิตได้ ในข้ออ้างของท่านพุทธทาสนั้นได้อ้าง ถึง ประเด็นที่หนึ่งและสองในแง่ของการพิทักษ์คุณธรรม ไม่มุ่งไปที่ผลด้านที่จะทำให้เกิดการ เบียดเบียน อาจกล่าวได้ว่ามีการเลือกสรรบางแง่มุมของการกระทำ และผลลัพธ์ขึ้นมา โดยไม่ ครอบคลุมแง่มุมของการกระทำและผลทั้งหมด และท่านได้ไปเน้นในส่วนของความเข้าใจเชิงทาง ศีลธรรม ให้ปราศจากความโทสะที่จะทำลายผู้อื่น

ในที่นี้กล่าวได้ว่าไม่มีเจตนาที่จะฆ่า แต่ไม่อาจกล่าวได้ว่าไม่รู้เรื่องการเบียดเบียนผู้อื่น ใน บทความ The Teleological and Deontological Structures of Action : Aristotle and / or Kant? ของ พอล ริคัวร์ (Paul Ricoeur) กล่าวถึงเกณฑ์ในการกำหนดความหมายของการกระทำ ว่าในการ กระทำระดับปฏิบัติการ(Practices) ที่ประกอบด้วยชุดการกระทำอันซับซ้อน การกระทำที่สำคัญ ส่วนใหญ่ในการดำเนินชีวิตล้วนจัดอยู่ในระดับของปฏิบัติการ ซึ่งความหมายของการกระทำถูก กำหนดขึ้นมา และรับรู้ร่วมกันตามกฎเกณฑ์ของสังคมนั้นๆ (constitutive rule) เมื่อนำเรื่องการ กำหนดความหมายร่วมกันในสังคมนั้นมาวิเคราะห์ในกรณีของทหารไปรบจะพบว่าต่างจากกรณีสังฆ

⁹ 1.คนหรือสัตว์ที่เป็นวัตถุแห่งการฆ่านั้นมีชีวิต 2. ผู้กระทำการฆ่ารู้ว่าคน หรือสัตว์นั้นมีชีวิต 3.ผู้กระทำการ ฆ่ามีเจตนาที่จะฆ่า 4.ผู้กระทำมีความพยายามที่จะฆ่า 5.คนหรือสัตว์ตายจากการพยายามฆ่านั้น (Sompam Promta, *An Essay Concerning Buddhist Ethics*, (Bangkok : Chulalongkorn University,2007), p. 42.

¹⁰ Sompam Promta, *An Essay Concerning Buddhist Ethics* ,p. 43.

¹¹ Ibid., p. 4.

¹² Paul Ricoeur, “ The Teleological and Deontological Structures of Action : Aristotle and / or Kant?” in *Contemporary French Philosophy*, ed. A. Phillips Griffiths, (NewYork : Cambridge University Press,1987), p.101.

พลังผลของการเบียดเบียน กรณีของสงฆ์นั้นกระทำกรอยู่ในปฏิบัติการนวรรรม ชุดความหมายที่กำหนดร่วมกันในการทำนวรรรมคือการก่อสร้างศาสนาสถานต่างๆ ไม่ได้เป็นกิจกรรมที่รับรู้ร่วมกันไว้ว่าจะนำมาซึ่งการเบียดเบียน แม้ว่าการก่อสร้างอาจจะเป็นเหตุให้เกิดอุบัติเหตุ และความเบียดเบียนขึ้นได้ แต่โดยความหมายที่กำหนดรับรู้ร่วมกันในปฏิบัติการนี้มุ่งไปที่การก่อสร้างขณะที่กรณีทหารไปรบนั้นต่างออกไป เพราะชุดความหมายที่กำหนดคนนั้นได้บ่งบอกไว้แล้วว่าต้องมีการเบียดเบียนทางกายแก่ฝ่ายตรงข้าม การเลือกที่จะไปรบ หรือสืบย้อนไปถึงการเลือกก่อนหน้านั้นคือการเลือกอาชีพทหาร หมายความว่าผู้เลือกนั้นตระหนักถึงการปฏิบัติตามชุดความหมายที่กำหนดร่วมกันในสังคมที่มีต่อปฏิบัติการนั้น ในฐานะที่ผู้เลือกเป็นหน่วยหนึ่งของสังคมที่ร่วมรับรู้ความหมายของปฏิบัติการ รวมถึงรับรู้แนวโน้มของผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นด้วย ในกรณีนี้ทหารที่ไปสู้รบจึงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าไม่รับรู้ว่าการกระทำจะนำไปสู่การเบียดเบียน โดยเฉพาะการกระทำในเชิงของอาชีพนั้นไม่ได้เป็นการกระทำที่เกิดขึ้นอย่างเป็นครั้งคราว รูปแบบของการกระทำเชิงอาชีพนั้นเป็นที่รับรู้ว่าจะต้องมีกระทำไปอย่างสืบเนื่อง ไม่จบแค่ในคราวเดียว กรณีของทหารไปรบนั้นจึงต่างจากการตัดสินใจพระสงฆ์พลังผลในการเบียดเบียนหากพิจารณาจิตใจของการเลือกชุดของปฏิบัติการที่จะกระทำ

จากการพิจารณาตรงนี้ จะเห็นว่าการให้เหตุผลของท่านพุทธทาสที่กล่าวว่า ในขณะที่กระทำหากสามารถงดเว้นเจตนาที่จะมาได้ ย่อมไม่บาปนั้น แม้จะเป็นการให้ทางเลือกแก่ผู้ปฏิบัติให้มีอิสรภาพในการเลือกที่จะไม่ทุกข์จากการกระทำในขณะนั้น (เพราะปราศจากเจตนาในการฆ่า จึงไม่ต้องเป็นทุกข์จากการรับผลของกรรม) แต่ทางเลือกที่ผู้วิจัยเห็นว่าขาดไปคืออิสรภาพในการเลือกที่จะงดเว้นจากการกระทำที่มีแนวโน้มจะก่อให้เกิดการเบียดเบียน ซึ่งสามารถขยายความออกมาได้อีก 2 ระยะ 1) เจตนาในการเลือกก่อนที่จะกระทำปฏิบัติการนั้น 2)เจตนาในการเลือกอาชีพที่ต้องกระทำปฏิบัติการนั้น ซึ่งจิตใจของการเลือกที่จะเข้าร่วมหรือไม่เข้าร่วมในทั้งสองระยะนี้ก็ เป็นมิติที่ควรพิจารณาเช่นกัน

นอกจากนี้การโต้แย้งกรณีทหารไปสู้รบจากแง่มุมของเจตนาอย่างเดียว ก็มีน้ำหนักน้อยเกินไป ในพุทธบัญญัติที่ว่าด้วยสัมมากรรมมันตะบางบท ไม่ได้มุ่งไปที่จิตใจของเจตนาเท่านั้น แต่ยังมุ่งที่มิตติการกระทำทางกาย กล่าวถึงการวินิจฉัยกายกรรมสามสถาน ที่พระพุทธองค์ตรัสกับพระราหุล ดังนี้

ราหุล ! เธอใคร่จะทำกรรมใดด้วยกาย พึงพิจารณากรรมนั้นเสียก่อนว่า “กายกรรมที่เราใคร่จะกระทำนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง เป็นกายกรรมที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก หรือไม่หนอ?” ดังนี้. ราหุล! ถ้าเธอพิจารณา รู้สึกอยู่ดั่งนั้น ไชรั.

เธอไม่พึงกระทำกายกรรมชนิดนั้นโดยถ่ายเดียว.¹³

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงมองเรื่องกายกรรมที่มีผลเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นว่าเป็นมิตติที่มีความสำคัญไม่น้อย โดยให้บุคคลได้มีการพิจารณากรรมนั้นๆก่อนว่าจะเป็นการเบียดเบียนหรือไม่ ถ้าเบียดเบียนก็ให้งดเว้นไม่กระทำ ทำให้เห็นว่าคำสอนของพุทธศาสนานั้นไม่อาจแก้ต่างได้เพียงใช้แง่มุมของเจตนาเพียงอย่างเดียว ตัวอย่างทหารสู้รบโดยไม่มีเจตนาฆ่าไม่ เป็นบาปนั้นจึงนับว่ามีความขัดแย้งกับเกณฑ์การไม่เบียดเบียนตามแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติ ธรรม

อย่างไรก็ตามท่านพุทธทาสยกตัวอย่างนี้ขึ้นมาข่มแสดงว่าได้เล็งเห็นถึงความจำเป็นของ สังคม ที่จำเป็นต้องมีอาชีพบางอาชีพ ไม่ว่าจะเป็นทหาร ตำรวจที่ต้องสู้กับผู้ก่อความวุ่นวาย ไป จนถึงผู้พิพากษา และเพศฆราวาสที่ต้องตัดสินและลงโทษผู้ล่วงละเมิดกฎหมาย เพราะในสังคม ประกอบไปด้วยผู้คนหลากหลายซึ่งมีระดับการเข้าถึงธรรมที่แตกต่างกันมาก จึงจำเป็นต้องมีอาชีพ เหล่านี้เพื่อคอยดูแลความสงบเรียบร้อย แม้การแก้ต่างของท่านพุทธทาสในกรณีของทหารที่ทำการ รบเพื่อธรรมแล้วไม่บาปนั้นมีความขัดแย้งกับเกณฑ์ของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม แต่ ข้อเสนอแนะของท่านที่ไม่ให้ปฏิบัติงานด้วยสภาวะจิตที่ประกอบไปด้วยกิเลสชนิดหยาบ ก็มี ประโยชน์ต่อผู้ปฏิบัติงาน หากนำไปประพฤติ ปฏิบัติย่อมจะลดระดับของความรุนแรงในการ ปฏิบัติการนั้นๆลงได้

ด้วยปัญหานี้ผู้วิจัยจึงขอเสนอให้แก้ไขข้อขัดแย้งด้วยการเพิ่มเติมในส่วนของอาชีพที่ควร งดเว้น คือ มิจฉาอาชีพทั้งหลาย เพื่อเพิ่มมิติของการพิจารณาทางเลือกในการกระทำที่เพิ่มขึ้น ไม่ เพียงให้บุคคลมีทางเลือกที่จะมีเจตนาเบียดเบียน หรือไม่เบียดเบียนในขณะที่กระทำปฏิบัติการ เท่านั้น แต่ให้นำหนักกับทางเลือกที่จะกระทำหรือไม่กระทำปฏิบัติการ ตลอดไปจนถึงทางเลือกใน การเลือกอาชีพที่จะต้องกระทำหรือไม่กระทำปฏิบัตินั้นๆเพิ่มขึ้นไปอีก มิติของทางเลือกในการ กระทำก็จะขยายจากทางเลือกในระดับมโนกรรมไปสู่ระดับกายกรรมอย่างครอบคลุมรอบด้านมาก ยิ่งขึ้น การปฏิบัติที่เกิดขึ้นจะครอบคลุมในทุกมิติของการไม่เบียดเบียน คือสามารถงดเว้นการ เบียดเบียนทั้งทางกาย วาจา และใจ เมื่อเพิ่มเติมในส่วนนี้แล้วแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม จะสามารถเลี่ยงปัญหาการกระทำที่ขัดแย้งหลักศีลได้ ทำให้แนวคิดนี้มีความรัดกุม และสมบูรณ์มาก ยิ่งขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นการทำงานอาชีพที่สามารถหลีกเลี่ยงการกระทำที่ผิดศีลย่อมจะส่งผลต่อการ ปฏิบัติงานด้วยจิตว่างได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นอีกด้วย

¹³ กองตำราคณะธรรมทาน แปลและร้อยกรอง ,อริยสังจากพระโอบุษฐ์ ภาคปลาย, พิมพ์ครั้งที่4 (ธรรมทาน มูลนิธิ, 2546), หน้า 1081.

4.2 สรุป

แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมมีรากฐานของแนวคิดมาจากการหลักธรรมเรื่อง สุนฺญตา หรือ ความว่าง โดยท่านพุทธทาสได้อ้างอิงตถาคตภาษิตที่กล่าวไว้ว่า “ สุตตันตะทั้งหลาย เหล่าใด อันเป็นคำที่ตถาคตกล่าวแล้ว มีเนื้อความอันลึกซึ้ง อยู่เหนือโลก ประกอบเฉพาะแล้วด้วย สุนฺญตา คือ ความว่าง เราจักเข้าถึงธรรมนั้นตลอดกาลโดยการแล้วเป็นอยู่”¹⁴ ท่านได้นำใจความของพระสูตรมาแสดงว่าเป็นหัวใจสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนาตามแนวทางของท่านว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” เนื่องจากพระสูตรนี้มีความเป็นมาจากชาวบ้านเมืองกาฬิยาม พระพุทธเจ้าถึงหลักธรรมเพื่อดับทุกข์ ท่านพุทธทาสจึงใช้เป็นข้ออ้างอิงสำคัญในการเผยแผ่หลักการของความว่างแก่ทั้งสังคมสงฆ์และฆราวาส โดยกล่าวว่าความว่างจำเป็นสำหรับทุกคน โดยเฉพาะกับฆราวาสที่อยู่กับความทุกข์ เพราะที่ไหนมีความร้อน มีกิเลส ก็ต้องดับที่นั่น สุนฺญตาสูตรนี้อธิบายให้เข้าใจได้โดยหลักอทิปปัจจยตา ที่แสดงให้เห็นถึงกระแสการปรุงแต่งกันและกันเกิดขึ้นของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่ไม่ได้เป็นไปตามความนึกคิดของมนุษย์ แต่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ตามลักษณะความเป็นเช่นนั้นเอง อทิปปัจจยตาทำให้เห็นแนวคำสอนเรื่องธรรมชาติของโลกและชีวิตในกรอบคิดของพุทธที่ไม่ได้มองว่าสิ่งต่างๆ มีอยู่อย่างมีสสารัตถะ มันคง ดายตัว ไม่เปลี่ยนแปลง และทั้งไม่มองว่าสิ่งต่างๆ ไม่มี และขาดสูญ ภาวะธรรมที่ปรุงแต่งกันเกิดขึ้นนั้น ไม่อาจกล่าวได้ว่าไม่มีตัวตน หากแต่เป็น ไม่ใช่ ตัวตน

จากหลักอทิปปัจจยตาที่ไม่ใช่ตัวตนนี้ นำมาสู่การพัฒนาแนวคิดจิตว่าง ที่หมายถึง จิตที่ว่างจากความรู้สึกยึดมั่นว่าเป็นตัวตน ของตน ซึ่งเป็นฐานคิดสำคัญของแนวทางการทำงานคือการปฏิบัติธรรม จิตว่างนี้ท่านพุทธทาสอธิบายร่วมกับมโนทัศน์จิตประภัสสร และจิตเดิมแท้ในพุทธศาสนานิกายเซ็นว่าเป็นจิตแบบเดียวกัน โดยใช้ตัวบทใน *พระไตรปิฎก* เรื่องจิตเดิมแท้เป็นประภัสสร แต่หม่นหมองลงไปเพราะมีอุปกิเลสมาครอบงำ มาเป็นฐานรองรับการปฏิบัติเพื่อจิตให้ว่างจากความยึดมั่นว่าเป็นสิ่งที่กระทำได้ เพราะธรรมชาติของจิตแต่เดิมแท้มีความโปร่งใส เพียงแต่คอยระวังจิตที่โปร่งใสอยู่ไม่ให้มีกิเลสมาปกคลุม เมื่อนั้นจิตก็จะว่างจากกิเลส แล้วคุณสมบัติของจิตในการเป็นธาตุรู้ ก็จะแสดงตัวออกมาอย่างเต็มที่ ทำให้จิตมีศักยภาพในการตระหนักและค้นพบความจริงเกี่ยวกับโลกธรรมชาติ

หลักการเรื่องจิตว่างนี้เองเป็นที่มาของแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม โดยให้ทำงานด้วยจิตว่าง งานนั้นย่อมจะเป็นการปฏิบัติธรรมไปในตัวเอง และการทำงานด้วยจิตว่างที่บริสุทธิ์นั้นทำได้โดยเข้าใจมโนทัศน์เรื่องหน้าที่ ซึ่งเป็นจุดหมายของมนุษย์ตามกฎของธรรมชาติ

¹⁴ พุทธทาสภิกขุ, *ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง*, หน้า 28.

หน้าที่นั้นเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องกระทำเพื่อความรอดทั้งทางร่างกาย และทางวิญญาณ ความรอดทั้งสองนี้ต่างสัมพันธ์ต่อกัน ความรอดทางกายเป็นบาทฐานต่อความรอดทางจิตวิญญาณ ส่วนความรอดทางจิตวิญญาณนั้นก็ส่งเสริมความรอดทางกาย ในการทำความรอดที่สมบูรณ์มนุษย์ต้องไปถึงถึงความรอดทางจิตวิญญาณ และนั่นคือหน้าที่สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ คือนิพพาน และหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือได้ทำการงานอันเป็นประโยชน์แก่โลกต่อไป ขณะที่หน้าที่นั้นเป็นจุดหมายของความเป็นมนุษย์ การงานหรือการทำงานก็เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ก้าวหน้าไปสู่จุดหมายนั้นโดยตรง การงานคือสิ่งที่จะขับเคลื่อนให้หน้าที่นั้นประจักษ์เป็นจริงขึ้นมา

มโนทัศน์การงานพัฒนามาจากข้อธรรมสัมมาสัมมาสัมมา ซึ่งเป็นหนึ่งในมรรคมีองค์แปด หมายถึงการกระทำชอบ ซึ่งปรกติแล้วถูกจัดหมวดหมู่ว่าเป็นข้อธรรมเพื่อการรักษาศีล เพราะมุ่งเน้นให้ละเว้นจากเจตนาที่ก่อให้เกิดพฤติกรรมการเบียดเบียนทั้งหลาย แต่ในที่นี้ท่านพุทธทาสอธิบายสัมมาสัมมาสัมมาครอบคลุมการกระทำกรรมในทุกๆ มิติ ไม่ใช่เพียงมิติของศีล การงานในความหมายของท่าน จึงหมายถึงการกระทำกรรมทั้งปวงที่กระทำผ่านทางกาย วาจา ใจ เพื่อมุ่งไปสู่หนทางของความดับทุกข์ โดยจุดที่มุ่งเน้นนั้นคือขัดเกลาการกระทำทางใจ หรือมโนกรรม ด้วยการฝึกทำจิตให้ว่างจากความยึดมั่นในความเป็นตัวตน และการงานทางใจตามที่กล่าวมาแล้วนี้ สามารถกระทำผ่านการงานภายนอกหลากหลายรูปแบบทั้งที่เป็นกิจวัตรประจำวัน การทำงานในอาชีพ ตลอดจนไปจนการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสนี้ ก็นับเนื่องว่าอยู่ในความหมายคำว่าการทำงานทั้งหมด และเมื่อกระทำกรรมเหล่านั้นด้วยความสำนึกในหน้าที่ของความเป็นมนุษย์ก็นับว่าเป็นการปฏิบัติธรรม

แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมยังแยกออกได้เป็นสองมิติ คือมโนทัศน์การทำงานเพื่องาน เป็นการปรับเปลี่ยนมุมมองที่เคยมองงานเป็นวิถีไปสู่สิ่งอื่นทำให้การทำงานเป็นทุกข์ เป็นภาวะของการกระวนกระวายรอคอยผลตอบแทน ว่าให้ปรับเปลี่ยนกลับมาสู่ตัวการงานนั้นว่าสามารถเป็นวิถีและจุดหมายในตัวมันเอง และการจะทำงานเพื่องานได้ โดยอาศัยมโนทัศน์อีกประการหนึ่งคือการทำงานด้วยจิตว่าง ซึ่งท่านพุทธทาสยืนยันว่าการทำงานด้วยจิตว่างนั้นใช้แก้ปัญหาได้หมดทุกสิ่ง เพราะดังที่กล่าวมาแล้วว่าจิตว่างนั้นในขณะเดียวกันคือจิตรู้ที่เต็มเปี่ยมอยู่ด้วยสติปัญญา ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของการทำงานด้วยจิตว่างสามประการ เทียบได้กับสภาวะของสมาธิ คือความสามารถในการรู้คำตอบจากธรรมชาติ สามารถดึงสมรรถภาพที่มีอยู่มาใช้ได้ และก่อให้เกิดความละเอียดสุขุมในการทำงาน คุณสมบัติเหล่านี้รับรองคำกล่าวที่ว่า “งานได้ผล” และตัวการทำงานด้วยจิตว่างนั่นเองย่อมทำให้ “คนเป็นสุข” เป็นประโยชน์สองประการหลักจากการทำงานด้วยจิตว่าง

สำหรับหมวดธรรมเพื่อการทำงานด้วยจิตว่างนั้น แนวคิดนี้มองว่าไม่มีความแตกต่างในหมวดธรรมสำหรับสงฆ์หรือฆราวาส หากจะต่างก็ต่างที่ระดับและปริมาณในการนำไปปรับใช้หรือปฏิบัติเท่านั้น หมวดธรรมที่สำคัญก็คือสุญญตาสูตที่ว่าด้วยความว่าง ซึ่งเป็นหัวใจของการฝึกจิตว่าง หลักมรรคมีองค์แปด ธรรมที่เป็นเครื่องมือ อาทิ อิทธิบาท 4 สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน 4 และ

อินทรีย์ 5 และธรรมที่แสดงความสัมพันธ์ของเครื่องมือ คือมีลักษณะเป็นเครื่องมือที่ต้องอาศัยความต่อเนื่องเรียงลำดับกัน ในที่นี้คือหลักโพชฌงค์ 7 ที่กล่าวมานี้คือในส่วนของเนื้อหาแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม

ในส่วนของ การตรวจสอบข้อถกเถียงต่างๆ เริ่มต้นด้วยข้อถกเถียงเกี่ยวกับธรรมชาติของจิต ว่าภาวะจิตว่างนั้นเป็นไปได้หรือไม่ ทางคัมภีร์อภิธรรมนั้นมองต่างออกไป ไม่ได้เห็นว่าจิตมีความประภัสสรอยู่เดิม แล้วจัดการให้ว่างได้โดยง่ายเช่นแนวคิดจิตว่าง แต่เชื่อว่าจิตดั้งเดิมของแต่ละคนนั้นประกอบอยู่ด้วยกรรมที่สั่งสมมาแตกต่างกันไป จึงเกิดกรณีที่บางคนสามารถปฏิบัติธรรมและบรรลุธรรมได้เร็วกว่าคนอื่น ในที่นี้งานศึกษาของปริชา มานะวานิชเจริญได้ตรวจทานแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามพระไตรปิฎก และอรรถกถาพบว่า ลักษณะประภัสสรของจิตนั้นยังไม่อาจสรุปว่าเป็นสภาวะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมได้ แต่ก็ยอมรับว่าภาวะของจิตว่างที่มีสมานนั้นจะเป็นประโยชน์ต่อการทำงาน

ส่วนข้อขัดแย้งในเรื่องการทำงานกับการปฏิบัติธรรม พบว่ามีทั้งข้อถกเถียงจากฝั่งฆราวาส และสงฆ์ ในฝั่งฆราวาสนั้นข้ออ้างหลักในการถกเถียงอยู่ที่มุมมองในการแยกโลกกับธรรมออกจากกัน ซึ่งหากเรียนรู้ความหมายโลกและธรรมตามแนวคิดของท่านพุทธทาสแล้ว จะเห็นว่าการให้ความหมายธรรมครอบคลุมโลกอยู่ และโลกนั้นประกอบด้วยธรรมทั้งหมด การปฏิบัติธรรมที่ดื้อยอมนั่งสมาธิที่แก่โลก มีข้อโต้แย้งหลักๆคือมองว่าฆราวาสนั้นไม่อาจทำงานให้เป็นการปฏิบัติธรรมได้ เพราะเชื่อว่าฆราวาสปฏิบัติงานด้วยแรงผลักดันของกิเลสเป็นหลัก ในที่นี้ท่านพุทธทาสได้ชี้ให้เห็นว่าไม่จำเป็นต้องสมาธิ เราอาจทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมได้ ด้วยความต้องการฝ่ายดี คือฉันทะ และวิชชา แทนที่กิเลส และตัณหา อย่างไรก็ตามได้ยอมรับว่าอุปาทานฝ่ายดีนั้นต้องยังคงอยู่ก่อนในระยะแรก เนื่องจากจิตว่างนั้นต้องอาศัยการฝึกฝนมาพอสมควรจึงจะปฏิบัติได้ ไม่ใช่สามารถทำได้โดยทันที นอกจากนี้ยังมีข้อถกเถียงของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ที่กล่าวว่าผลสำเร็จทางโลกไปด้วยกันไม่ได้กับทางธรรม ในที่นี้ผู้วิจัยมองว่าสิ่งที่ต่างกันไม่ใช่ผล แต่เป็นมุมมองที่มีต่อผล แนวคิดนี้ไม่ได้ปฏิเสธโลก ในแง่ของความสมบูรณ์เชิงวัตถุ และจิตใจ แต่ให้ข้องเกี่ยวกับความสำเร็จเหล่านั้นด้วยความรู้เท่าทัน และนำไปใช้พัฒนาจิตใจของตนเอง และสร้างประโยชน์แก่ส่วนรวมต่อไป การทำงานด้วยจิตว่างจึงไม่ขัดแย้งกับผลสำเร็จที่นำความสมบูรณ์ทางวัตถุเสมอไป ในทางกลับกันก็ไม่อาจสรุปได้ว่าการทำงานด้วยจิตว่างจะก่อให้เกิดผลสำเร็จทุกครั้ง ดังเช่นที่ท่านพุทธทาสอ้าง เพราะแม้จะมีสติปัญญาจัดสรรเหตุปัจจัยในการแก้ปัญหาต่างๆ แต่อาจมีกรณีที่เหตุปัจจัยบางอย่างที่อยู่เหนือการจัดการได้

ส่วนของข้อถกเถียงจากคัมภีร์*วิสุทธิมรรค* และอรรถกถาที่มองว่าการทำงานเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรมนั้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่าในแนวปฏิบัติของสวน โมกข์ สถานที่ฝึกธรรมซึ่งท่านเป็นผู้ก่อตั้ง การงานที่จัดไว้ดีแล้วสามารถเป็นการปฏิบัติธรรมไปในตัว โดยสามารถมองการทำงานให้เป็นสนามในการสอบไล่ธรรม เพื่อทดสอบจิตว่ามีความเสถียรความเป็นตัวตนและเข้าถึง

ธรรมะได้จริงหรือไม่ อย่างไรก็ตามไม่ได้ปฏิเสธการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสหลัก จึงกล่าวได้ว่าท่านเพียงไม่ยอมรับแนวคิดที่มองว่าการทำงานเป็นโทษต่อการปฏิบัติธรรมอย่างสุดโต่ง เนื่องจากเห็นประโยชน์จากการทำงานว่านอกจากพัฒนาและเอื้อประโยชน์ในเชิงวัตถุและจิตใจแก่ผู้ทำงานแล้วยังส่งผลประโยชน์ต่อส่วนรวม จึงเน้นให้ทำงานภายนอก และปฏิบัติธรรมอยู่ภายในจิตไปพร้อมๆกัน

นอกจากนี้ยังมีประเด็นถกเถียงเรื่องการทำงานกับการบรรลุธรรม งานศึกษาของปริชามานะวาทินิเชฐได้กล่าวว่าการทำงานด้วยจิตว่างไม่อาจไปสู่การบรรลุธรรมได้ ผู้วิจัยได้แสดงตัวบทที่ทำให้เห็นการเทียบเคียงภาวะจิตในการทำงานเข้ากับอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวคิดของท่านพุทธทาส ที่มองว่ากัมมัฏฐานเป็นอุบายทางใจที่สามารถนำไปใช้ได้ในการทำงานด้วยเช่นกัน ข้อถกเถียงทางฝั่งอภิธรรมมองว่าสมาธิที่ได้จากการทำงานไม่น่าจะเพียงพอต่อการบรรลุธรรม แต่จากการสำรวจของผู้วิจัยพบว่า การบรรลุธรรมตามแนวคิดการทำงานด้วยจิตว่างเชื่อมโยงอย่างมากกับการบรรลุธรรมของผู้ปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนานิกายเซ็น ซึ่งตรงนี้สอดคล้องกับมโนทัศน์การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างของท่านพุทธทาส คุญแจสำคัญไม่ได้อยู่ที่การทำงานในสถานการณ์เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเกิดสมาธิแก่กล้าเพียงพอต่อการเกิดปัญญาในการบรรลุธรรม แต่วัตรปฏิบัติแบบนิกายเซ็น และการเป็นอยู่ด้วยจิตว่างอย่างท่านพุทธทาสนั้นเน้นไปที่การดำรงสติอย่างต่อเนื่อง ป้องกันระวังไม่ให้เกิดความรู้สึกสำคัญมั่นหมายในตัวตนของตน ได้อย่างหมดจดในแต่ละขณะ ซึ่งการดำรงสตินี้สามารถปฏิบัติได้ในการงานในชีวิตประจำวัน จะเห็นได้ว่าสมาธิจากการดำรงสติลักษณะนี้ไม่อาจมองว่าน้อยไปกว่าน้ำหนักรวมของสมาธิจากการปฏิบัติธรรมตามจารีตกระแสหลัก อย่างไรก็ตามสมาธิลักษณะนี้อาจไม่มีหลักฐานในตัวบทของพุทธศาสนาเถรวาทมารองรับเพียงพอ แต่ผู้วิจัยเห็นว่าไม่อาจปฏิเสธแนวทางนี้อย่างสิ้นเชิงได้ว่าจะไม่นำไปสู่การบรรลุธรรม

ประเด็นสุดท้ายที่นำเสนอคือการตรวจสอบแนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม เนื่องจากแนวคิดนี้ใช้ข้อธรรมสัมมาทิฏฐิมาคุ้มครองรับ แม้ท่านพุทธทาสจะอธิบายความสัมมาทิฏฐิมาคุ้มครองกว้างขวางกว่ามิตติของศีลที่เน้นเจตนาในการไม่เบียดเบียน แต่ย่อมจะหมายความว่าหลักกรรมหรือการกระทำในกรอบแนวคิดนี้ย่อมครอบคลุมมิตติของการไม่เบียดเบียนเอาไว้ด้วย ซึ่งหลักปฏิบัติในการไม่เบียดเบียนนั้นท่านให้ยึดตามศีล 5 ซึ่งท่านอธิบายใหม่เน้นไปที่การไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นในมิติต่างๆ โดยเฉพาะ อย่างไรก็ตามมีกรณีแย้งเรื่องทหารที่ทำการรบ ท่านพุทธทาสกล่าวว่าการรบที่เป็นธรรมนั้นสามารถเป็นการปฏิบัติธรรม และยอมไม่เป็นบาป โดยเกณฑ์ตัดสินอยู่ที่เจตนาในการกำหนดการกระทำว่าหากไม่มีเจตนาเพื่อความเบียดเบียน ย่อมไม่เป็นการฆ่า แม้เจตนาจะเป็นหนึ่งในเกณฑ์ตัดสินการกระทำได้ และในพระวินัยปิฎกก็มีตัวอย่างของภิกษุผู้พลั้งผลทำให้ภิกษุอื่นถึงแก่มรณภาพแล้วไม่ต้องอาบัติปาราชิก เนื่องจากไม่มีเจตนาฆ่า แต่กรณีหลังก็ไม่เหมือนกรณีทหารไปสู่รบ เพราะภิกษุไม่ตระหนักตั้งแต่นั้นว่าการกระทำของตนอาทิ

ทำนวรรรรมต่างๆ จะเป็นการเบียดเบียนและทำลายชีวิตได้ ต่างจากกรณีของทหารไปรบ ซึ่งต้องตระหนักว่าการไปรบนั้นต้องเกิดการเบียดเบียนชีวิตขึ้น อีกทั้งยังมีตัวบทในพระไตรปิฎกที่ทำให้พิจารณาการกระทำที่ก่อให้เกิดการเบียดเบียน แล้วไม่พึงกระทำ อย่างไรก็ตามความขัดแย้งกันเองในแนวคิดนี้ แสดงให้เห็นว่าท่านพุทธทาสมองเห็นความจำเป็นของอาชีพบางอาชีพในสังคมซึ่งผู้คนที่ต่างระดับศีลธรรมมาอยู่ร่วมกันย่อมต้องอาศัยอาชีพเหล่านี้ไปรบบราม และจัดการให้เกิดความสงบเรียบร้อย เพื่อแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้ ผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่าในส่วนของสัมมากรรมที่เกี่ยวกับอาชีพนั้นควรมีการให้น้ำหนักเรื่องมีจรรยาอาชีพให้ชัดเจนว่า อาชีพใดบ้างที่ไม่ควรกระทำก็จะทำให้แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรม หลีกเลียงปัญหาการกระทำเชิงอาชีพที่ผิดต่อหลักศีลได้ ทำให้แนวคิดนี้มีความรัดกุม และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

แนวคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมคือแนวคิดที่พยายามให้เราหันกลับมาองความเป็นหนึ่งเดียวกันของโลกและธรรม สลายเส้นแบ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ โดยการประสานธรรมเข้ามาอยู่ในโลกอีกครั้ง ด้วยหลักคิด และวิธีปฏิบัติที่เน้นให้จิตปล่อยวางจากความยึดมั่นในตัวตนของตน โดยมีความเชื่อพื้นฐานว่าหลักการนี้สามารถนำไปปฏิบัติได้ในทุกๆ สังคม เพราะหน้าที่ของมนุษย์ทั้งหมดนั้นเป็นไปตามกฎธรรมชาติอย่างเดียวกัน การงานของมนุษย์ที่จะนำไปสู่การบรรลุหน้าที่นั้นก็ย่อมเหมือนกัน หากสามารถกระทำการทำงานในชีวิตให้เป็นการปฏิบัติธรรมอยู่ทุกขณะ มนุษย์ก็จะสามารถบรรลุถึงอิสรภาพและศักยภาพที่แท้จริง แม้หากทำไม่ได้ในทุกขณะการปฏิบัติได้เป็นบางส่วนบางระดับ ก็ยังส่งผลให้คุณภาพชีวิตโดยรวมดีขึ้น

4.3 ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษามุ่งเน้นที่ไปความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการทำงานกับการพัฒนาจิตโดยตรง เพื่อจะสามารถเห็นประโยชน์จากการพัฒนาจิตที่ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตมากขึ้น
2. ควรจะมีการศึกษาเปรียบเทียบข้อธรรมอื่นๆ ที่ใช้ในการแก้ปัญหาจริยศาสตร์การทำงาน เพื่อให้เห็นถึงจุดดี จุดด้อยของแต่ละแนวคิด นำมาปรับปรุงการตอบปัญหาจริยศาสตร์การทำงานในกรอบคิดของพุทธให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กรมการศาสนา, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ :
กรมการศาสนา, 2521.
- จอห์น โบว์ฟิลด์. คำสอนของฮวงโป. แปลโดย พุทธทาสภิกขุ. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2547.
- ดิช นัท ฮันท์. กัญแจเซน. แปลโดย พจนา จันทรสันติ. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2548.
- ธรรมสภา. พจนานุกรมพุทธทาส พร้อมคำอธิบายขยายศัพท์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
- เนื่องน้อย บุญเนตร. จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อมโลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก.
พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- ปรีชา มานะวาณิชเจริญ. จิตว่างในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต,
ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- พระธรรมปิฎก. เศรษฐกิจศาสตร์แนวพุทธ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2538.
- พระธรรมปิฎก. เศรษฐกิจศาสตร์ตามแนวพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ :
มหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- พุทธทาสภิกขุ. กรรมเหนือกรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักหนังสือธรรมบูชา, 2520.
- พุทธทาสภิกขุ. การทำงานที่เป็นสุข. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2537.
- พุทธทาสภิกขุ. การทำงานคือการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา และ
สถาบันบันลือธรรม, 2549.
- พุทธทาสภิกขุ. การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อ้อมมโย,
ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
- พุทธทาสภิกขุ. ความว่าง จิตว่าง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2549.
- พุทธทาสภิกขุ. ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, 2544.
- พุทธทาสภิกขุ. ขุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, 2535.

- พุทธทาสภิกขุ. ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แสงธรรม, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
- พุทธทาสภิกขุ. ภาษาคน- ภาษาธรรม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, 2549.
- พุทธทาสภิกขุ. หน้าที่ของมนุษย์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, 2549.
- พุทธทาสภิกขุ. หัวใจธรรม คำสอนท่านพุทธทาส. กรุงเทพฯ : บริษัทธนบรรณจำกัด, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
- มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาตชาดก เล่มที่ 3 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2526.
- ว่อง มู ล้ำ. สูตรของเว่ยหล่าง. แปลโดย พุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2530.
- สุวรรณสา สถาอนันท์. ปรัชญาพุทธทาสภิกขุกับมหายานธรรม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- อำนวยการ ยัสโยธา. ท่านพุทธทาสกับบทบาทการก้าวนำทางและสืบทอดธรรมในพระพุทธรศาสนา. วารสารพุทธศาสนศึกษา (มกราคม – เมษายน 2549): 5-40.

ภาษาอังกฤษ

- Christopher Bartley. Indian Philosophy A-Z .Edinburgh : University press of Finland, 2005.
- Corless, Roger G.T. Lying to tell the truth--upaya in Mahayana Buddhism and oikonomia Alexandrian Christianity. In P. Griffiths and J. Keenan (eds.), Buddha Nature, pp. 27-40. Tokyo: Buddhist Books International, 1990.
- David J. Kalupahana. Buddhist Philosophy A Historical Analysis.United State : University Press of Hawaii , 1976.
- Edward Craig , Routledge Encyclopedia of Philosophy Vol 6 . England : Routledge, 1998.
- Edward Craig. Routledge Encyclopedia of Philosophy Vol 9. England : Routledge, 1998.
- Jackson, P.,Buddhadasa : A Buddhist Thinker for the Modern world. Bangkok : The Siam Society, 1988.
- Paul Ricoeur. The Teleological and Deontological Structures of Action : Aristotle and / or Kant?. In A. Phillips Griffiths (ed.), Contemporary French Philosophy, pp.99-111. NewYork: Cambridge University Press, 1987.

Richard Taylor. Action and Purpose. United State : Prentice-Hall,Inc.,1996.

Sallie Behn King. The Buddha Nature: True Self as Action. Religious Studies 20(January 1984): 255-267.

Somparn Promta . An Essay Concerning Buddhist Ethics. Bangkok : Chulalongkorn University, 2007.

Stephen J. Gould. The Buddhist Perspective on Bussiness Ethics Experiential Exercises for Exploration and Practice. Journal of Bussiness Ethics 14(January 1995): 63-70.

Whitley R.P.Kaufman, Karma, Rebirth, And The Problem of Evil. Philosophy East & West 55 (January 2005) : 15-32.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาว ศรียุดา อนุวรรณวิภาค ชื่อเล่นว่าหนึ่ง มีบิดาชื่อนายนพรัตน์ มารดาชื่อนาง นพสรัญ อนุวรรณวิภาค เป็นบุตรสาวคนเดียวของครอบครัว เข้ารับการศึกษาระดับประถมต้นถึง ปลายที่โรงเรียนวรสารพิทยา ย่านพระนคร แล้วมาศึกษาต่อระดับมัธยมศึกษาตอนต้นถึง มัธยมศึกษาปีที่ห้าที่โรงเรียนสุวรรณารามวิทยาคม โรงเรียนของกรมสามัญศึกษา ในเขตบางกอกน้อย แล้วสอบเทียบตามระบบการศึกษานอกโรงเรียนเข้าสู่คณะสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัย เกษตรศาสตร์ เลือกศึกษาในภาควิชาจิตวิทยาคลินิกเป็นเวลา 4 ปี ฝึกงานโดยความดูแลของ นักจิตวิทยาในโรงพยาบาลสมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นเวลาหนึ่งเทอม

หลังจบการศึกษาระดับปริญญาตรีแล้วได้เริ่มงานในตำแหน่งของนักจิตวิทยาในวิทยาเขต แห่งหนึ่งของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ทำงานได้เพียงสามเดือนก็ผันตัวเองไปทำงานเขียนบท ละครโทรทัศน์ ทั้งเขียนเดี่ยวและร่วมกับผู้อื่น ระหว่างการเขียนบทละครทั้งเพื่อหาเลี้ยงชีพและเพื่อ การเรียนรู้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องงานเป็นระยะจนได้ทดลองเขียนทั้งพ็อคเก็ตบุ๊ก เรื่องสั้น บทความ และนวนิยาย (ซึ่งยังไม่เข้ารูปเข้ารอย และตั้งใจจะขัดเกลาผลงานไปเรื่อยๆ) ตลอดจนได้ ทำงานปลีกย่อยอื่นๆทั้งที่เกี่ยวกับงานเขียนทั่วไป และงานเขียนบท แล้วแต่จังหวะและโอกาส ยามว่างชอบทบทวนประสบการณ์ต่างๆที่ผ่านเข้ามาในชีวิต อ่านหนังสือ สวดมนต์บ้างพอประมาณ เดินเล่นชมวิวทิวทัศน์ ฮัมเพลง สังสรรค์กับมิตรสหาย ทักสนาสือบ้านเทิง ร่วมรับประทานอาหาร รสชาติดีๆด้วยกัน ตลอดจนท่องเที่ยวไปตามสถานที่ต่างๆตามแต่ปัจจัยจะอำนวย ได้เริ่มเข้ามาศึกษา ที่ภาควิชาปรัชญา ระดับปริญญาโทที่จุฬาลงกรณ์ในปีการศึกษา2548 เพราะต้องการหา ประสบการณ์ในชีวิตเพิ่มเติม ในปีแรกตื่นเต้นไปกับปรัชญาทุกแขนง แต่สนใจประเด็นปรัชญาที่ เรียนรู้ผ่านชีวิตประจำวันได้เป็นพิเศษ จึงได้เลือกหัวข้อวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อกับชีวิตประจำวัน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย